

<https://helda.helsinki.fi>

Moral, evolution och samhälle : Edvard Westermarck och hans närmaste krets

Svenska Litteratursällskapet
2021-05-25

Pipatti , O & Pietikäinen , P (red) 2021 , Moral, evolution och samhälle : Edvard Westermarck och hans närmaste krets . Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland , Svenska Litteratursällskapet , Helsinki & Stockholm . <
<http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-543-7> >

<http://hdl.handle.net/10138/334624>

---

publishedVersion

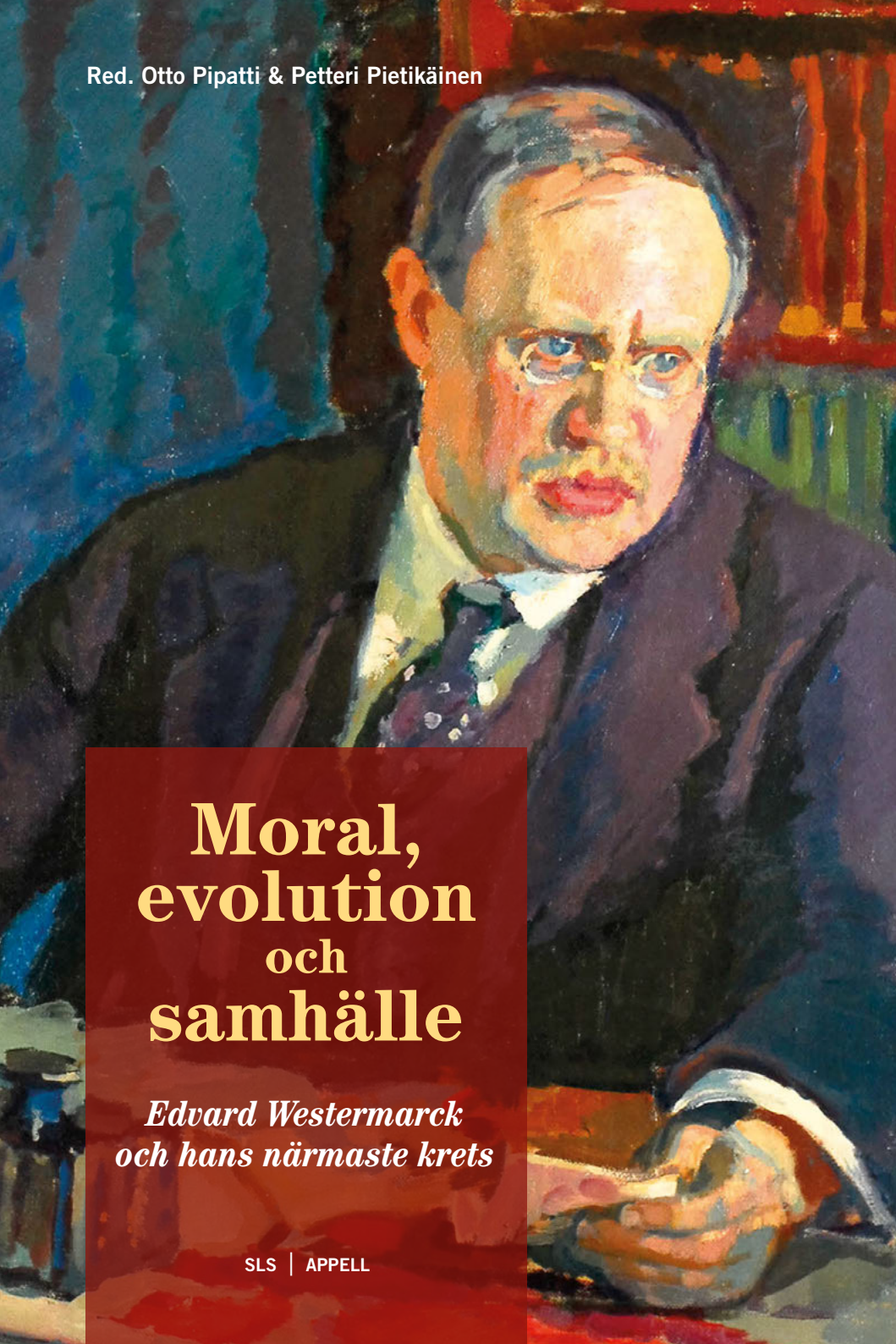

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

Red. Otto Pipatti & Petteri Pietikäinen

Moral, evolution och samhälle

*Edvard Westermarck
och hans närmaste krets*

SLS | APPELL

**Moral,
evolution
och
samhälle**

Red. Otto Pipatti & Petteri Pietikäinen

Moral, evolution och samhälle

Edvard Westermarck och hans närmaste krets

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors
Appell Förlag, Stockholm
2021

Denna bok är nummer 856 i serien Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland och utges gemensamt av Svenska litteratursällskapet i Finland och Appell Förlag.

Boken utges med stöd av Christian och Constance Westermarcks fond inom Svenska litteratursällskapet i Finland.

© Författarna och Svenska litteratursällskapet i Finland 2021

Detta verk är licensierat under [Creative Commons Erkännande-Ickekommersiell-IngaBearbetningar 4.0 Internationell \(CC BY-NC-ND 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Omslag och grafisk formgivning: Maria Appelberg/Station Mir

Omslagsbild: Magnus Enckells porträtt av Edvard Westermarck (1913). Olja, 70 x 75 cm.
Nylands nation vid Helsingfors universitet, foto Fredrik Forssell.

Översättning från finska av Mattias Lehtinen, utom kapitel 1 och 6.

Typsnitt: ITC Century Std, Trade Gothic Std

ISBN 978-951-583-526-0 (tryckt utgåva, Finland) sls.fi

ISBN 978-91-985486-8-6 (tryckt utgåva, Sverige) appellforlag.se

ISBN 978-951-583-542-0 (epub), <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-542-0>

ISBN 978-951-583-543-7 (pdf), <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-543-7>

ISSN 0039-6842 (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland)

Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland

ISSN 0039-6842 (tryckt)

ISSN 2490-1547 (digital)

UDK 94, 316

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

Innehåll

Förord	7
Petteri Pietikäinen & Otto Pipatti	
Inledning	9
Julia Dahlberg	
1. Evolutionsteori, språk och religion	39
<i>Ett familjenätverk i 1880-talets Helsingfors</i>	
Otto Pipatti, Jouni Ahmajärvi & Petteri Pietikäinen	
2. Den Westermarckska evolutionismen	61
Otto Pipatti	
3. Moralens ursprung och natur i Westermarcks etik	97
Niina Timosaari-Hyry	
4. Moralrebellen Edvard Westermarck	129
Niina Timosaari-Hyry	
5. Westermarck och homosexualiteten	151
Julia Dahlberg	
6. Jag bryr mig inte om att vara en väluppfostrad ung dam	185
<i>Plikten som problem hos Helena Westermarck</i>	
Jouni Ahmajärvi	
7. Gunnar Landtman som forskare i social stratifiering	207
Jouni Ahmajärvi & Otto Pipatti	
8. Social samhörighet och utvidgning av sympatin i den Westermarckska sociologin	241
Bildkällor	270
Medverkande	272
Personregister	274

Förord

Denna bok är resultatet av forskningsprojektet "Kretsen kring Edvard Westermarck och det tidiga 1900-talets idélandskap", som Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) finansierade 2014–2017. Projektet fick sin början av att några doktorander vid Uleåborgs universitet och Helsingfors universitet märkte att deras forskningsämnen alla hade att göra med Edvard Westermarck eller hans närkrets, framför allt Helena Westermarck och Gunnar Landtman. En viss professor i idé- och lärdomshistoria, som var välbekant med Westermarcks vetenskapliga tänkande, tänkte på deras förslag att ansöka om finansiering för ett helt projekt. Tack vare de projektmedel som SLS beviljade kunde alla fyra doktorander färdigställa sina doktorsavhandlingar, och med avhandlingarna som grund publicerade de också artiklar och två vetenskapliga monografier, Otto Pipatti *Morality Made Visible. Edward Westermarck's Moral and Social Theory* (Routledge 2019) och Niina Timosaari *Edvard Westermarck – totuuden etsijä* (Gaudeamus 2017). Dessutom belönades Julia Dahlberg för avhandlingen *Konstnär, kvinna, medborgare. Helena Westermarck och det moderna genombrottets tid 1880–1910* (Helsingfors universitet 2018) med Statsrådet Mauritz Hallbergs pris för bästa vetenskapliga verk på svenska 2019.

Vi vill tacka SLS för finansieringen, för tillgången till sällskapets arbets- och seminarierum och för utgivningen av detta verk. Vi vill

också tacka medlemmarna i projektets vetenskapliga stödgrupp Maria Jalava, Olli Lagerspetz och Ilona Salomaa, medlemmarna i projektets styrgrupp Juhani Ihanus, Kirsi Suolinna och Ann-Catrin Östman samt SLS forskningschef Christer Kuvaja och projektchef Nina Edgren-Henrichson. Översättaren Mattias Lehtinen och Nina Edgren-Henrichson engagerade sig föredömligt i att färdigställa detta verk. Stödet från samtliga ovannämnda liksom de otaliga diskussionerna med dem har varit till stor hjälp i genomförandet av projektet och publiceringen av detta verk .

Uleåborg och Helsingfors, 22.2.2021

*Jouni Ahmajärvi, Julia Dahlberg, Petteri Pietikäinen,
Otto Pipatti och Niina Timosaari-Hyyry*

Inledning

Inom idé- och vetenskapshistorien påträffas ibland tänkare som sticker ut från den ideologiska bakgrund som är tidstypisk för den egna kulturkretsen. För forskaren framstår de som på något sätt avvikande, de verkar vara antingen före sin tid eller gammalmodiga på ett egensinnigt sätt. Den finlandssvenske sociologen, antropologen och moralfilosofen Edvard Westermarck (1862–1939) var en sådan person, i många avseenden uttryckligen på grund av sitt nydanande tänkande. Som det framgår av denna bok skulle Westermarck känna sig hemma i den liberala värdepluralistiska och sekulära kultur som vi lever i på 2020-talet. Därutöver har den evolutionism han stod för starkt återkommit inom samhälls- och beteendevetenskaperna efter en halvsekkellång ökenvandring. Westermarck skulle utan svårigheter kunna ge sig in i ett samtal med en evolutionspsykolog eller en primatolog som forskar i moralens ursprung i dag och både göra sig förstådd och förstå deras tankar. I centrum för den här boken står Edvard Westermarck, men den handlar även om hans syster, författaren och konstnären Helena Westermarck (1857–1938) och om hans elever som från tiden kring sekelskiftet 1900 till andra världskriget representerade den evolutionssociologiska och evolutionsantropologiska forskningsinriktning som Westermarck lanserade.

Detta verk är det första där den Westermarckska kretsens vetenskapliga produktion och samhälleliga tänkande undersöks mellan samma pärmars. I boken presenterar vi resultat ur doktorsavhand-

lingar om Westermarck och hans närkrets skrivna av medlemmarna i ett forskningsprojekt, som finansierats av Svenska litteratursällskapet i Finland, samt nyare forskning gällande Westermarcks elever. Av skribenterna representerar Jouni Ahmajärvi, Petteri Pietikäinen och Niina Timosaari-Hyry forskning inom idé- och vetenskapshistoria, som kan studeras som huvudämne vid Uleåborgs universitet. Historikern Julia Dahlberg och sociologen Otto Pipatti har disputerat vid Helsingfors universitet. Den Westermarckska evolutionismen och samhällsvetenskapen i bredare bemärkelse behandlas framför allt i de kapitel som är skrivna av Pipatti ensam eller i samarbete med andra. Den helhetsbild av Westermarcks moralpsykologiska och moralsociologiska produktion som Pipatti tecknat i sin forskning är ett komplement till tidigare forskning som huvudsakligen närmast sig Westermarcks moralteori ur ett filosofiskt perspektiv.¹ Westermarcks samhällseliga reformarbete granskas i Niina Timosaari-Hyrys kapitel. Hennes forskning om kopplingarna mellan det vetenskapliga och det samhällseliga tänkandet hos Westermarck tar upp sidor av hans arv som tidigare fått liten uppmärksamhet.² Julia Dahlberg har i sin doktorsavhandling behandlat Helena Westermarck och hennes förhållande till sin bror och den Westermarckska släkten i vidare bemärkelse.³ I denna bok behandlar Dahlbergs artiklar evolutions-tänkandets ankomst till och spridning i Finland samt Helena Westermarcks skönlitterära tolkning av de förväntningar som samhället riktade mot kvinnor. Jouni Ahmajärvi har undersökt Gunnar Landtmann (1878–1940), som forskade i samhällsklassernas utvecklingshistoria och var den första professorn i sociologi vid Helsingfors universitet. Det har inte funnits någon historisk forskning om Landtmanns liv och sociologiska forskning före Ahmajärvis doktorsavhandling.⁴

Andra forskare som behandlas i boken är religionsvetaren och antropologen Rafael Karsten (1879–1956) och konstvetaren Yrjö Hirn (1870–1952) samt Rudolf Holsti (1881–1945), som gjorde karriär som diplomat och verkade som utrikesminister under tre olika årtionden, och Ragnar Numelin (1890–1972), som också arbetade som diplomat men samtidigt gav upphov till ett omfattande författarskap. Intresset för forskning om deras vetenskapliga arbete har varit litet, med undantag för Karstens religionsvetenskap och antropologi.⁵ I vår

bok fördjupar vi oss inte i filosofen Rolf Lagerborgs (1874–1959) eller antropologen Hilma Granqvists (1890–1972) produktion, trots att Westermarck hade stort inflytande även över deras vetenskapliga arbete.⁶

Det finns givetvis tidigare forskning som behandlar Westermarck. Bland de internationella forskarna bör man särskilt nämna Timothy Stroup, som bedrivit omfattande forskning i Westermarcks moral-filosofi, och antropologen Arthur P. Wolf, som förtjänstfullt bedömt de olika sidorna av Westermarcks teori om incestaversion.⁷ David Shankland, som är direktör för det brittiska kungliga antropologiska institutet, har varit redaktör för ett verk som undersöker speciellt Westermarcks antropologi och moralfilosofi.⁸

Psykologen Juhani Ihanus och sociologen Heikki Sarmaja kan anses vara pionjärer inom den finska Westermarckforskningen. Ihanus granskar Westermarck som en del av antropologins och psykologins historia i sin doktorsavhandling,⁹ och Sarmaja har analyserat Westermarcks uppfattningar om känslomässiga band, sexualitet, moral och altruism mellan människor i sociobiologisk och evolutionspsykologisk belysning.¹⁰ Mikko Salmela har behandlat Westermarcks ställning inom den finska etikens och kulturfilosofins historia.¹¹ Filosofen Olli Lagerspetz och sociologen Kirsti Suolinna har undersökt Westermarcks forskningsnätverk i Finland och England samt hans verksamhet vid Åbo Akademi.¹² Suolinna har också skrivit om Westermarcks och Hilma Granqvists fältarbete,¹³ och Lagerspetz har tillsammans med sina filosofkolleger vid Åbo Akademi varit redaktör för en artikelsamling om Westermarcks moraltänkande och antropologi.¹⁴ Sociologen Salla Tuomivaaras nya forskning fokuserar på Westermarcks och Émile Durkheims uppfattningar om djur och bidrar till nytolkningen av Westermarck som en del av den klassiska sociologin.¹⁵

Metodologiskt närmar sig kapitlen i denna bok ibland biografisk forskning, ibland socialhistorisk idé- och vetenskapshistoria och en del av dem är en nytolkning och omvärdering av Westermarcks moralteori gjord genom noggrann närläsning. Vi har inte strävat efter att förenhetliga perspektiv, metoder och skrivsätt, eftersom alla skribenter har sin egen och naturliga forskarröst. I bred bemärkelse

representerar ändå alla kapitel idé- och lärdoms historia, det vill säga forskning som belyser tänkande och dess uttryck i olika sammanhang. Idéhistorikern vill, som historikern Mark Bevir uttrycker det, "begripliggöra hur någon annan har förstått saker".¹⁶ I en färsk översikt över idé- och vetenskapshistorien anmärker författarna att "förenklat sagt blir den enskilda tänkarens intellektuella arbete idéhistoriskt betydelsefullt ifall de tankekonstruktioner som tänkaren format har förmedlats vidare på ett eller annat sätt".¹⁷ Detta kriterium för betydelsefullhet uppfylls utmärkt väl av Edvard Westermarck, vars vetenskapliga arbete i tiderna hade ett stort inflytande såväl i Finland som internationellt och som under de senaste årtiondena har fått en renässans inom den internationella moral- och evolutionsforskningen. Han betraktas i dag som en tidig pionjär inom sociobiologin, evolutionspsykologin och evolutionsantropologin (de två senare har utvecklats ur den tidigare), som insåg den betydelse kring moral och familjebildning har för människogemenskaper och vars teorier allt oftare figurerar i diskussioner bland forskare på området.¹⁸

Westermarck och hans närkrets är speciellt intressanta som forskningsobjekt för idé- och vetenskapshistorisk forskning, eftersom deras produktion på ett fängslande sätt visar på sambanden mellan evolutionsteoretiska, psykologiska och samhällsvetenskapliga uppfattningar och ideologiska strömningar såsom liberalism, nationalism, sekularism och naturalism. Sambandet är dubbelriktat. De ideologiska strömningarna syns i det vetenskapliga tänkandet hos Westermarck och hans närkrets samtidigt som deras vetenskapliga tänkande – speciellt evolutionismen och empirismen – påverkade deras sätt att uppfatta ideologiska strömningar och ta ställning till samhälleliga frågor. Denna bok ämnar inte ge en uttömmande helhetsbild av den Westermarckska kretsens vetenskapliga och samhälleliga tänkande, utan siktar i stället på att lyfta fram vissa centrala drag och teman som utmärker forskningstraditionen. Eftersom Edvard Westermarck är den centrala gestalten i boken berättar vi inledningsvis i korthet om hans liv och arbete. Efter det går vi över till att beskriva de allmänna dragen i Westermarcks och hans närkrets tänkande och verksamhet, som vi inom forskningsprojektet har undersökt.

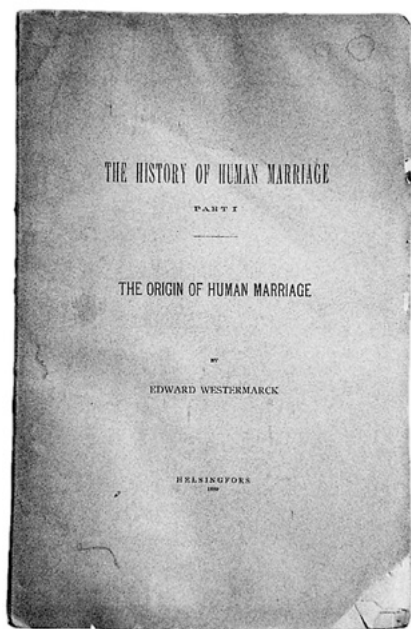
Huvudingången till London School of Economics and Political Science, där Edvard Westermarck arbetade från 1904 och blev utnämnd till professor i sociologi 1907. Han skötte professuren i London parallellt med sina värv i Finland ända in på 1930-talet.

Edvard Westermarcks liv och arbete

Edvard Westermarck är den finska sociologins grundläggare i såväl institutionell som intellektuell bemärkelse. Strax efter att hans doktorsavhandling *The Origin of Human Marriage* (1889) gavs ut, utnämndes han till docent vid Kejserliga Alexanders-Universitetet i Helsingfors. Det var en av de första lärarbefattningarna inom sociologi på universitetsnivå i hela världen. Mellan 1906 och 1918 var Westermarck professor i praktisk filosofi vid universitetet i Helsingfors, och sociologiundervisningen ingick i läroämnet. År 1918 valdes

Westermarck till professor i filosofi vid det då nygrundade Åbo Akademi och han kom samtidigt att fungera som rektor.¹⁹ Han var likgiltigt inställd till förvaltning och pompösa akademiska ritualer och sade upp sig från rektoratet 1921, men fortsatte som professor ända till 1932. Från och med 1904 arbetade Westermarck också vid London School of Economics and Political Science, som är en del av Londons universitet. År 1907 utnämndes han till professor i sociologi vid LSE och skötte professurerna parallellt i Finland och London fram till början av 1930-talet. Vid LSE inrättades två lärostolar samtidigt, och Westermarck blev tillsammans med L. T. Hobhouse (1864–1929) Storbritanniens två första professorer i sociologi.

Westermarcks produktion handlar om tre sammanlänkade områden: äktenskap och familj, moralens ursprung och utveckling samt marockansk folkkultur. Westermarcks doktorsavhandling utgör en del av hans mer omfattande verk *The History of Human Marriage*, som utkom i England 1891 och som snabbt fick stor internationell uppmärksamhet. Verket i fråga är en omfångsrik undersökning om

Edvard Westermarck disputerade på avhandlingen *The Origins of Human Marriage* om äktenskapets ursprung 1889. Den ingick som en del i det mer omfattande verket *The History of Human Marriage*, som utkom i England 1891 och som väckte stor uppmärksamhet internationellt

den mänskliga familjebildningens biologi och psykologi samt om äktenskapspraxis i olika delar av världen. Boken gavs ut i en ny och genomgående reviderad upplaga i tre delar 1921. Teorin om incest, som för första gången presenterades redan i *The History of Human Marriage*, började få fotfäste inom antropologin först under 1900-talets sista årtionden, men verket hade överlag en omedelbar inverkan på antropologins utveckling genom att det kullkastade teorierna om den så kallade ursprungliga promiskuiteten. I slutet av 1800-talet betraktade ledande antropologer och evolutionister den monogama äktenskapsformen som resultatet av en lång civilisationsutveckling och således som ett rätt senkommet fenomen inom mänsklighetens historia. Enligt dem utmärktes såväl mänsklighetens tidiga stadier som de ännu existerande mest primitiva samhällena av promiskuitet, det vill säga av avsaknaden av en äktenskapsinstitution och en frånvaro av reglering gällande sexuellt umgänge. I sitt verk behandlar Westermarck bevismaterialet för hypotesen om promiskuitet och framför att fallenheten för den monogama samlevnadsformen har utvecklats i ett tidigt stadium av människosläktets biologiska evolution, då båda föräldrarnas omsorg har spelat en betydande roll (se också kapitel 2). Diskussionen om i vilken utsträckning de olika formerna av äktenskap har förekommit historiskt har fortsatt inom forskningen till dessa dagar, men endast några få – främst marxistiska – tänkare har förespråkade promiskuitetsteorin efter att Westermarcks tidiga äktenskapsforskning publicerades.

Den del av Westermarcks produktion som behandlar moral har samhällsvetenskapliga och filosofiska dimensioner. Hans mest betydande arbete inom moralsociologin och moralantropologin är det tvådelade verket *The Origin and Development of the Moral Ideas* (1906–1908). I verket framför Westermarck en detaljerad moralpsykologisk teori om den mänskliga moraluppfattningens emotionella ursprung. Samtidigt är verkets centrala syfte att beskriva och förklara både universella drag och kulturella variationer bland moraluppfattningarna (se kapitel 3). En central del av Westermarcks filosofiska arv är kritiken av den moraliska objektivismen eller realismen, som han presenterar i sin mest omfattande form i verket *Ethical Relativity* (1932). Med objektivism avsåg Westermarck

Edvard Westermarck bedrev fältarbete i Marocko i flera år från slutet av 1890-talet. Han vistades mycket i Marocko också senare, i sin Villa Tusculum utanför Tanger.

FOTO MAGNUS DAHL 1927.

teorier om etik, som utgår ifrån att det i världen existerar av människans känslor oberoende universella moraliska sanningar eller principer som kan identifieras med hjälp av förnuftet eller någon annan förmåga.

Från och med slutet av 1890-talet vistades Westermarck en del av sin tid i Marocko, dit han ursprungligen reste för att utföra antropologiska fältstudier om folktro och moraluppfattningar inom den islamska kulturen. När första världskriget bröt ut hade han ägnat sammanlagt sex år åt fältarbete, inklusive två år utan avbrott i början av århundradet. Senare publicerade han flera verk som behandlar marockansk sed och tro.²⁰ Westermarck var en av de första antropologerna som förstod betydelsen av långvarig deltagande observation och av att bemästra de lokala språken. Han lärde sig lokala arabiska dialekter såväl som berbernas – en etnisk grupp som främst lever i Marocko och Algeriet – språk. Samtidigt använde sig Westermarck endast av information från lokala informanter, och han använde inte deras beskrivningar för ogrundade generaliseringar om sed och tro utanför den gemenskap som han undersökte. Westermarck kan med goda skäl anses vara en metodologisk banbrytare inom det etnogra-

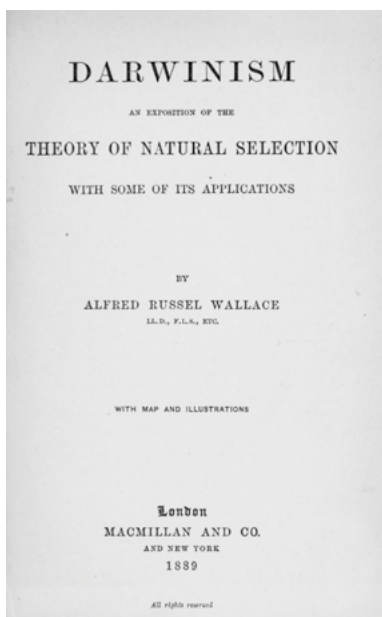
fiska fältarbetet, trots att hans betydelse knappast alls uppmärksammas inom den internationella antropologins lärdomshistoria.²¹ I England var en av hans elever den berömde polskfödde antropologen Bronislaw Malinowski, som medgav sig "vara mer skyldig Westermarcks personliga undervisning och arbete än något annat vetenskapligt intryck".²² Genom att ingående förkovra sig i den marockanska kulturen fick Westermarck dyrbart jämförelsematerial att ställa i relation till den västerländska kulturen och använda sig av i sin moralforskning. Den marockanska kulturen blev också en viktig del av Westermarcks personliga liv, eftersom Marocko tillsammans med Finland och England blev hans hemland. Det är alltså inte underligt att Westermarck blev en äkta kosmopolit: en forskare som förstod och uppskattade andra kulturers särdrag.²³

På 1930-talet fördystrades upplysningsoptimisten Westermarcks sinne av fascisternas, nationalsocialisternas och kommunisternas fanatism och förakt för demokrati. Han dog 76 år gammal i sviterna av ett våldsamt astmaanfall i sitt hem i Tenala i västra Nyland den 3 september 1939. Det dödliga astmaanfallet hade föregåtts av en radionyheter där det berättades om Nazitysklands anfall mot Polen den 1 september.²⁴

Grunddragen i Westermarcks och hans närkrets tänkande

Läsaren möter i denna bok flera påståenden, begrepp och teorier som är karakteristiska för Westermarcks och hans närkrets vetenskapliga och samhällseliga tänkande. Härnäst presenterar vi några grunddrag i den Westermarckska kretsens tänkande för att det ska vara lättare för läsaren att orientera sig bland bokens kapitel och tankar.

För det första var Westermarck och hans närkrets evolutionister och uttryckligen darwinistiska evolutionister. Det innebär att deras uppfattning om artutvecklingen och utformningen av människans beteendemönster baserar sig på teorin om det naturliga urvalet som den centrala mekanismen i den biologiska evolutionen, som Charles Darwin presenterar i sitt verk *Om arternas uppkomst* (*Origin of Species*, 1859). "Darwinism" betydde för Westermarck uttryckligen Darwins lära om det naturliga urvalet, eftersom tanken om alla arters

Westermarck och hans elever var först och främst darwinistiska evolutionister. Den brittiske naturforskaren och antropologen Alfred Russel Wallace formulerade också, samtidigt som Darwin och oberoende av denne, teorin om den biologiska evolutionen. Wallace skrev förordet till Westermarcks *The History of Human Marriage*.

härstamning från samma urform var bekant sedan tidigare.²⁵ Darwin beskriver kortfattat sin teori på följande sätt: "Detta bibehållande af fördelaktiga och förkastande af ofördelaktiga variationer är hvad jag kallar det naturliga urvalet."²⁶ Det naturliga urvalet gäller alltså endast sådana variationer och beteenden som är nyttiga eller skadliga för de biologiska organismerna med hänsyn till deras överlevnad och fortplantning. På detta sätt sprids eller försvinner egenskaper ur populationen. Om det inte är fråga om någondera riktas inget urvalstryck mot variationerna och de får fortsätta existera på samma sätt som en servis kan gå i arv från generation till generation utan att någon använder den.

Det är också viktigt att notera vilken typ av evolutionism Westermarck *inte* förespråkade, nämligen lamarckism, som baserar sig på förvärvade egenskapers ärftlighet. Lamarckismen utgår från den franske naturforskaren Jean-Baptiste Lamarcks (1744–1829) teori om arternas ursprung och härkomst som publicerades i början av 1800-talet. I slutet av århundradet fick den lamarckistiska evolutions-teorin, speciellt dess tanke om förvärvade fysiska och psykiska egenskapers ärftlighet, en vetenskaplig renässans som konkurrent till

Darwins teori.²⁷ En central gestalt i denna utveckling var Herbert Spencer (1820–1903), som räknas till sociologins grundare. Hans evolutionspsykologi baserade sig på antagandet att speciellt sådana egenskaper och beteenden som särskiljer människan från djurriket kan förklaras på ett lamarckistiskt sätt, så att människan genom sin aktivitet anpassar sig till en mer och mer komplicerad omgivning. Till dessa hör till exempel det moraliska beteendet. Westermarck uppskattade Spencer speciellt för att denne utvidgade evolutionens idé till att gälla såväl biologiska och psykologiska som samhälleliga fenomen.²⁸ Westermarck delade ändå inte Spencers strävan att finna allmänna lagbundenheter som styr all evolution. Dessutom förstod Westermarck redan i slutet av 1880-talet att teorin om förvärvade egenskapers ärftlighet – och således grunden till den Spencerska evolutionismen – troligen var felaktig. Bakom denna förståelse låg den tyske evolutionsbiologen August Weissmans upptäckter om att individens erfarenheter inte påverkar informationen i könscellerna. Det var ändå först när populationsgenetiken och Darwins teori under mellankrigstiden förenades som de lamarckistiska evolutionsteorierna åsidosattes. Den moderna biologin grundar sig helt och hållet på darwinistisk evolutionsteori.

För det andra, och i förhållande till det tidigare, är uppfattningen att det finns en universell människonatur en hörnsten i det Westermarckska tänkandet. Denna uppfattning påverkades både av den darwinistiska evolutionsteorin och av 1700-talets skotska upplysning, speciellt David Humes "lära om människans natur" (*science of human nature*). Utgångspunkten i denna lära är tanken om människans psykologiska likhet överallt i världen. De skotska filosoferna Hume och Adam Smith påverkade på många sätt både Darwins och Westermarcks tänkande. Speciellt Humes och Smiths tankar om den grundläggande roll känslor har för den mänskliga socialiteten och moralen hade en banbrytande betydelse för Westermarck. Dessa känslor var universella såväl för Hume och Smith som för Darwin och Westermarck, de kunde upptäckas överallt och delades av både män och kvinnor, även om – vilket Westermarck betonade i sitt eget forskningsarbete – deras uttrycksformer kunde uppvisa kulturell och historisk variation.

Westermarcks evolutionism och människonaturstänkande styrde in honom på kollisionskurs med Émile Durkheim (1858–1917), en av sociologins mest kända grundare, som argumenterade för att sociala fenomen endast kan förklaras med hjälp av andra sociala fenomen. Westermarck och Durkheim följde med varandras arbete och skrev om samma ämnen, speciellt ämnen som hade att göra med moral och religion samt med äktenskap och familj.²⁹ Durkheims inflytande över sociologins och socialantropologins utveckling har varit enormt, medan det Westermarckska perspektivet på känslor, speciellt på förhållandet mellan känslorna och de sociala institutionerna, fram till dessa dagar har fått ringa uppmärksamhet inom samhällsvetenskaperna.

För det tredje forskade Westermarck och hans elever i *ursprunget*. Intresset för ursprung syns redan i namnet på deras verk: Westermarck undersökte äktenskapets och moralens ursprung, Yrjö Hirn konstens och Rafael Karsten religiositetens ursprung. Listan kan göras längre: Gunnar Landtman forskade i prästerskapets och samhällsklassernas ursprung, Rudolf Holsti i statsbildningarnas ursprung och Ragnar Numelin i flytttrörelsernas och diplomatins ursprung. Eftersom de främst skrev på engelska återkommer ordet *origin* ofta i titlarna till deras publikationer. Detta skulle kunna ses som ett slags vetenskapligt tvångstänkande, och från dagens perspektiv betraktat som ett tvivelaktigt försök att återfinna något fenomenets första stadium som förlorats i det förflutnas djupa och mörka brunn. Men som vi konstaterar i bokens andra kapitel, avser ursprung i Westermarcksk mening också den psykologiska och i flera fall emotionella grund som det undersökta fenomenet vilar på än i dag. Det Westermarckska ursprunget gäller i hög grad ”människliga universalier”, speciellt känslor, som visar sig i uppkomsten av sociala institutioner och kulturella seder.

Den Westermarckska kretsen påstod inte att ”primitiva” samhällen skulle erbjuda forskaren en utsikt över fenomenens ursprung, men trodde att sådana folks liv ändå evolutionärt sett befinner sig närmare ett tidigare samhälle. Enligt dem kunde man påvisa viktiga likheter mellan människosläktets tidiga samlevnadsformer och senare naturfolk genom att kombinera arkeologisk kunskap med antropolo-

gisk kunskap erhållen via fältstudier. Den Westermarckska kretsen accepterade visserligen Herakleitos 2 500 år gamla tanke *Panta rhei kau ouden menei* – allt flyter, inget är beständigt – men samtidigt trodde de att allt som flyter i tidens ström inte nödvändigtvis förändras. På grund av detta kan vi både förstå forna tiders herkleitosar och ännu äldre tiders jägare-samlare. Sannolikt har deras känslor gentemot till exempel familjemedlemmar eller en medlem i gemenskapen som brutit mot gemensamma moraliska normer varit liknande som den nutida människans. På motsvarande sätt skulle inte heller den nutida människans känslor gällande moral och familjebildning te sig fullständigt främmande för en förhistorisk människa, som levde för tiotusentals år sedan. Antropologiska fältstudier och annat komparativt material erbjöd den Westermarckska kretsen möjlighet att urskilja kulturspecifika tankesätt och övertygelser samtidigt som de kunde känna igen faktorer och fenomen som förenar olika kulturer.

Det fjärde och sista draget som förenade kretsen kring Westermarck var värdeoliberal tolerans och samhällelig vidsynthet. Nästan alla representerade det svenskspråkiga bildade borgerskapet som under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet var politiskt och kulturellt mer frisinnade än ”fennomanerna”, den finskspråkiga och finskivrande kunskapseliten. Inom den akademiska världen var de svenskspråkiga mer empiriskt inriktade än de finskspråkiga, de var mindre statscentristiska och mindre bundna till den idealistiska tyska filosofin och metafysiken.³⁰ En del av dem representerade den positivistiska vetenskapsfilosofin och den politiska liberalismen, som betonar individens rättigheter.

Denna skillnad i världsåskådning, vetenskapsfilosofisk hållning och delvis också i politisk inställning mellan den finskspråkiga och den svenskspråkiga kunskapseliten började synas på 1880-talet, alltså just då Westermarck studerade vid universitetet. Hans två år äldre vän vid Nyländska avdelningen vid universitetet, Hjalmar Neiglick (1860–1889), var en viktig inspiratör för Westermarck och andra progressivt sinnade studenter och unga akademiker på 1880-talet.³¹ Neiglick fick tidigt erkänsla för sin särbegåvning inom vetenskap och filosofi, han studerade i den kände tyske psykologen Wilhelm Wundts laboratorium och importerade den experimentella psykologin till

Finland. I likhet med Westermarck motsatte sig Neiglick idealistisk filosofi i allmänhet och Hegels filosofi i synnerhet. Han planerade att påbörja en empirisk moralstudie, men hans tidiga död vid 29 års ålder lämnade denna obanade väg åt en annan ung forskare: Westermarck. Neiglick var också en stark förkämpe för religionsfriheten och Westermarck blev i början av 1900-talet en av de synligaste religionskritikerna i vårt land. Westermarck var bland annat med och lade grunden för separeringen av kyrkan från staten och var en av de konstituerande medlemmarna i studentföreningen Prometheus som arbetade för religionsfrihet. Han var också ordförande för föreningen under hela dess existens åren 1905–1914.³²

Liksom Westermarck själv var också hans elever kosmopolitiska liberaler som kämpade för individens rättigheter, mänskliga rättigheter, demokrati, en mildare lagstiftning och värdepluralism. Allra tydligast gäller detta Gunnar Landtman, som var medlem av centralstyrelsen i Svenska folkpartiet i Finland (SFP), riksdagsledamot för SFP på 1920-talet och en av grundarna av Förbundet för Mänskliga Rättigheter i mitten av 1930-talet, och Rolf Lagerborg, religionskritiker och fritänkare likt Westermarck och en som snabbt anammade nya ideologiska och vetenskapliga tankar. Lagerborg, som innehade professuren i filosofi vid Åbo Akademi, väckte i början av 1930-talet uppståndelse inom finskspråkiga nationalistiskt sinnade kretsar genom att driva med den högerradikala Lapporörelsens anhängare. Upphetsade studenter, som sedan tidigare var fientligt inställda till Lagerborg på grund av dennes kritik mot kristna värderingar och nationalism, dök upp i stora mängder för att störa hans docentföreläsningar i Helsingfors. Utöver det vädjade de framgångsrikt till president Svinhufvud att inte utnämna Lagerborg till extraordinarie professor i filosofi vid Helsingfors universitet.³³

Oavsett sin liberala hållning var Westermarck och hans elever barn av sin tid. De levde och verkade i en samhällelig och kulturell omgivning som på många sätt var annorlunda än vår. Dagens läsare kan till exempel förvånas av deras sätt att tala om vildar (*savage*), primitiva och barbariska folk samt högre och lägre nivåers civilisationer. Dylika kulturevolutionära begrepp började försvinna ur det vetenskapliga språkbruket först under den senare hälften av 1900-talet i och med

den postkoloniala kritiken. De kan hos vissa nutida läsare skapa det felaktiga intrycket att den Westermarckska kretsen skulle ha ansett den västerländska civilisationen vara överlägsen andra eller till och med att de skulle ha förespråkat ett kolonialistiskt världsstyre. De var de facto motståndare till kolonialmakternas imperialistiska politik, Westermarck speciellt i Frankrikes och Marockos fall och Karsten i förhållande till utbredningen av katolicismen i Sydamerika.

Men samtidigt kunde Westermarck och kretsen kring honom förespråka synpunkter som i dag uppfattas som moraliskt ytterst problematiska. Dessa hade bland annat att göra med eugeniken, och det är därför nyttigt att betrakta dem i sin tids kontext. Som Niina Timosaari-Hyry har visat, förknippade Westermarck inte eugeniken med rasläror utan – från ett nutida perspektiv kanske paradoxalt – med förfäktandet av individens rättigheter. Ifall människan förökade sig oavsett ärftliga sjukdomar eller ekonomiska svårigheter gjorde hon det ofödda barnet skada genom sitt handlande.³⁴ Varken Westermarck eller hans elever reflekterade över kulturella, ideologiska eller politiska faktorer som kunde ha påverkat de egna vetenskapliga uppfattningarna. Med sina ideal för objektiv vetenskap som referensram kunde de inte urskilja den inverkan eventuella utomvetenskapliga faktorer hade. Denna ”blinda fläck” var gemensam för nästan alla forskare och tänkare i början av 1900-talet, kanske med undantag för några som var insatta i den nietzscheanska filosofins perspektivism.

Den Westermarckska skolans utslocknande

I början av 1900-talet fanns det åtminstone två sociologiska ”skolbildningar” i Finland: den Westermarckska evolutionismen och den konkreta socialforskningen. Representanter för den senare undersökte de lägre samhällsgruppernas ekonomiska och sociala omständigheter i Finland, speciellt landsbygdens obesuttna folk och städernas arbetarbefolkning, bland annat med hjälp av statistik.³⁵ Den Westermarckska kretsen undersökte däremot utomeuropeiska kulturer samt ursprunget till universella sociala och kulturella fenomen runt om i världen. I hemlandet fick de både ris och ros för detta. Westermarck – sin tids kändaste finländska forskare – var förstas respekterad och

hans elever uppskattades som forskare och samhällsdebattörer. Från den nationella eller konkreta socialforskningens perspektiv kunde deras forskningsämnen emellertid uppfattas som samhälleligt sekundära teman och irrelevanta exotiska kulturer.

Debattboken *Pidot Tornissa* (Festen i Tornio) från 1937 ger ett smakprov på kunskapselitens inställning till Westermarck. En grupp ur den yngre generationens kunskapselit samlades på Hotell Tori i Helsingfors för att diskutera Finlands "kulturproblem", och de diskussioner som fördes upptogs stenografiskt och publicerades sedan i bokform. Först prisar "Pessimisten", alias den kommande professorn i statskunskap Jussi Teljo, Westermarcks forskning, såväl fältarbetet om "de marockanska beduinernas liv" som den teori om äktenskapets och moralens uppkomst och utveckling som han skapat.³⁶ Lite senare undrar "Fru Doktor", forskaren i folkdiktning Elsa Enäjärvi, varför inte Westermarck "lika väl kunde ha tagit den finska eller finskugriska etnologin som den marockanska som utgångspunkt". Den finskivrande Enäjärvi förundras över att en forskare som är född i centrum av Helsingfors "kan vara så okunnig gällande finska och finskugriska etnologiska fakta".³⁷ I Finland var mellankrigstiden "den nationella vetenskapens" tid då människovetenskaperna kombinerades med nationalistiska ansatser att skapa en ärorik historia och egenartad kultur för nationen. Den Westermarckska liberala kosmopolitismen passade illa ihop med denna nationalistiska ansats.

Det evolutionistiska och komparativa forskningsgrepp som Westermarck representerade började förlora sina positioner internationellt mellan världskrigen. Inom den brittiska antropologin ökade intresset för den funktionalistiska inriktningen, där enskilda kulturella drag, deras ställning och roll, undersöktes inom ramen för större sociala enheter. Bronislaw Malinowski var en av de mest betydelsefulla funktionalisterna, och hans intellektuella skuld till Westermarck är märkbart större än vad som generellt erkänns.³⁸ Speciellt lite har man uppmärksammat hur tydligt man i Malinowskis teoretiska arbete kan skönja inflytandet från Westermarcks tänkande kring människonaturen.³⁹ Den andra centrala representanten för den brittiska funktionalismen, Alfred Radcliffe-Brown (1881–1955), följde däremot Durkheim och förnekade värdet av universalistiska psykologiska och

biologiska förklaringar inom antropologin. Den funktionalistiska antropologin hade en avgörande inverkan på att det Westernmarckska forskningsgreppet började uppfattas som föråldrat senast i början av 1930-talet. I USA föddes däremot under Franz Boas (1858–1942) ledning en kulturanthropologisk strömning som undersökte olika kulturers traditioner, normer och seder utan att intressera sig för deras ursprung eller för hur de uttrycker en universell människonatur. Hela det evolutionära människonaturstänkandet började se tvivelaktigt ut såväl inom kulturanthropologin, där miljöns påverkan betonades, som inom socialantropologin, där traditioner och institutioner förklarades genom deras ändamålsenlighet för gemenskapen.⁴⁰

Inom den internationella sociologin koncentrerade man sig på att empiriskt undersöka strukturer och funktioner i existerande industriella samhällen. Denna inriktning var djupt påverkad av den så kallade Chicagokolan, vars representanter i början, mellan 1910- och 1930-talen, specialiserade sig på stadssociologi och i synnerhet på "ekologisk" forskning om Chicago, som snabbt vuxit till en storstad. Denna typ av forskning undersöker sociala fenomenets platsbundenhet och tidslighet demografiskt, etnografiskt och socialpsykologiskt.⁴¹ Kunskapen om Chicagosociologin spred sig också till det agrara Finland, eftersom den blivande professorn i socialpolitik Heikki Waris, författare till det klassiska verket *Työläisyhteiskunnan synty Pitkän sillan pohjoispuolella* (1932, Arbetarsamhällets uppkomst norr om Långa bron i Helsingfors), studerade vid universitetet i Chicago i mitten av 1930-talet. Waris hade bekantat sig med den nya amerikanska sociologin redan under sitt arbete med den ovannämnda doktorsavhandlingen.⁴²

Den Westernmarckska sociologin slutade helt enkelt existera i Finland efter andra världskriget. Vid Helsingfors universitet grundades en statsvetenskaplig fakultet och 1948 inrättades sociologi som läroämne. Till professor utsågs Veli Verkko (1893–1955). Han representerade det moderna samhällets sociologi och kriminologi, som grundade sig på statistik. I början av 1950-talet började den amerikanska sociologins inflytande synas i Finland både genom Talcott Parsons (1902–1979) strukturella funktionalism, som fokuserade på samhällsenheter, och genom den experimentella smågruppsforsk-

ningen. I stället för det universalistiska och globala perspektiv som den Westermarckska kretsen representerade började intresset riktas mot den alltmer moderna nationalstatens inre processer. Erik Allardt, som blev professor i sociologi efter Verkkos död, hade inte heller någon större kontakt med evolutionismen i allmänhet eller med den Westermarckska traditionen. En ofta nämnd orsak till att den Westermarckska traditionen fann sig försvagad och slutligen slocknade var, för att citera Allardt, "Westermarcks tendens att bortse från den sociala helheten i lokala samhällen, byar och stammar", medan den nya generationen sociologer efter andra världskriget entusiasmerades av teorier som "behandlade samhällen och kollektiv som enheter med gemensam kultur, någorlunda enhetliga normer och värden samt uttryck för gemenskap och solidaritet".⁴³ Det handlade kanske också om att samhällsvetenskaperna på grund av de konkurrerande strömningarna – den Durkheimiska sociologin, den behavioristiska och Freudianska psykologin och den funktionalistiska antropologin samt Boas antropologi – på många sätt blev blinda för den evolutionism och det människonaturstänkande som Westermarck representerade.

Bokens struktur

I det första kapitlet fokuserar Julia Dahlberg på 1880-talets Helsingfors. Edvard Westermarck inledde sin akademiska bana under 1880-talet när kunskapen om Charles Darwins teori om det naturliga urvalet och evolutionsläran höll på att få en vidare spridning i Finland. Trots detta finns det inte i Westermarcks memoarer och övriga texter något som antyder att han i hemlandet hade kontakt med någon av de andra tidiga evolutionisterna. Med utgångspunkt i ett utvidgat nätverk av familj, släkt, vänner och kolleger runt omkring Westermarck, diskuterar Julia Dahlberg hur evolutionsläran spreds inom vad som närmast kan beskrivas som ett akademiskt släktnätverk i Helsingfors under 1880- och 1890-talen samt hur olika politiska och ideologiska ståndpunkter inverkade på hur de vetenskapliga idéerna spreds. Dahlberg visar att Westermarcks ovilja att i efterhand tala om sina kontakter med andra tidiga darwinister i hemlandet närmast berodde på menings-skiljaktigheter i utomvetenskapliga frågor kring språk och religion.

I det andra kapitlet fördjupar sig Otto Pipatti, Jouni Ahmajärvi och Petteri Pietikäinen i evolutionismen som teoretisk och metodologisk grund för Westermarck och hans elever. I sin produktion om äktenskapets och moralens ursprung stöder sig Westermarck förutom på Darwins biologiska evolutionsteori också på den så kallade klassiska antropologiska evolutionismens premisser och frågeställningar. Till skillnad från många av sina företrädare och samtida strävade Westermarck efter att visa att flera av de traditioner, moraluppfattningar och former av äktenskapspraxis som hans samtida kände igen i sin tids västerländska samhällen också förekom i "primitiva" samhällen, som upplevdes som outvecklade, och att skillnaderna mellan dessa inte alls var så stora som man trodde. De tidiga antropologerna och sociologerna inom den klassiska evolutionismen strävade efter att analysera skillnader mellan kulturer genom att använda sig av antaganden om samhällsevolutionära utvecklingsstadier. Westermarck närmade sig däremot sina forskningsämnen först och främst genom mänskliga universalier, alltså genom sådana psykologiska egenskaper som enligt honom var typiska för människor överallt i världen. I kapitlet undersöks förutom Westermarcks tänkande också Rafael Karstens, Gunnar Landtmans, Yrjö Hirns och Ragnar Numelins uppfattningar om sociologin och forskningen om ursprung.

I det tredje kapitlet fördjupar sig Otto Pipatti i kärnfrågorna i Westermarcks etik genom att analysera hans teorier om ursprunget till de känslor som människans moraliska uppfattningar baserar sig på och de här känslornas karaktär. På sitt typiska sätt utgick Westermarck i sitt moraltänkande från sådana emotionella tendenser som vi delar med många andra sociala djur. Westermarck har ofta kritiserats för att han analyserar moraliska och sociala fenomen ur ett ensidigt individualpsykologiskt perspektiv. I själva verket baserade sig hans moralteori på växelverkan mellan psykologiska och sociala faktorer. Detta framträder i hans sätt att analysera de moraliska känslornas ursprung inte bara evolutionärt utan också genom de psykologiska och sociala faktorer genom vilka de tar sig uttryck. Westermarck undersökte uppkomsten av moraliskt gillande och ogillande i förhållande till sympati och andra känslor som smittar av sig, känslor av attraktion och motvilja samt seder och bruk. Avslutningsvis jämför

Pipatti Westermarcks teoretiska utgångspunkter med Durkheims och granskar kritiskt det mottagande Westermarcks moralteori fick inom sociologin i Finland.

I det fjärde kapitlet undersöker Niina Timosaari-Hyry Westermarcks uppfattningar om vilken roll förnuftet och kunskapen spelar i hur moralen tar sig uttryck. Individer som kritiserar och gör uppror mot rådande moraluppfattningar utifrån en opartisk bedömning, spelar en betydande roll för hur moraluppfattningarna i samhället förändras. Timosaari-Hyry undersöker Westermarck som en sådan moralrebell och "samvetsgrann domare", vars forskningsarbete på många sätt var sammanlänkat med en förnufts- och kunskapsbaserad bedömning av moraluppfattningarna. Westermarck forskade fram kunskap om traditioners och lagars ursprung och antog att det skulle vara till nytta när lagstiftningen utvecklades. Timosaari-Hyry visar hur Westermarck också förfäktade flera konkreta lagreformer som gällde kön, sexualitet och äktenskap. I bakgrunden till Westermarcks reformkrav verkade den utilitaristiska skadepincipen, enligt vilken individer har rätt att agera fritt så länge de inte orsakar andra skada genom sitt agerande.

I det femte kapitlet fortsätter Timosaari-Hyry att undersöka Westermarck som "moralrebell". Westermarck var en av de tidiga forskarna i homosexualitet, och han bidrog till att skapa förutsättningar för ett fördomsfriare och toleranta attitydklimat gentemot ämnet. Timosaari-Hyry beskriver Westermarcks uppfattningar om homosexualitet och analyserar dem i förhållande till argumenten för avkriminalisering av homosexualitet. Westermarck närmar sig homosexualitet som en form av sexuell inriktning och ifrågasätter grunderna för dess straffbarhet. Han såg inflytande från kristendomen och en emotionellt betingad avsky som skäl till att homosexualitet fördöms, skäl som i ljuset av förnuft och kunskap inte var tillräckliga grunder för kriminalisering.

I det sjätte kapitlet behandlar Julia Dahlberg Edwards äldre syster, konstnären och författaren Helena Westermarck, som hade en nära relation till sin bror. Precis som brodern engagerade sig också Helena Westermarck för sin tids mest aktuella samhällsfrågor, äktenskapets samhällsbetydelse och kvinnans ställning, samtidigt som hon också tog del i en diskussion om etik och moral. Dahlberg demonstrerar hur Helena Westermarck genom romanen *Framåt* (1894) tog del i en

större samhällsdiskussion om kvinnans plikter och rätt till självförverkligande. Med sin roman ville Westermarck visa att en omdefiniering av begreppet "plikt" kunde ge upphov till en friskare och mer balanserad kvinna, som inte bara levde och arbetade i harmoni med sina egna önskningar utan också tjänade samhällets behov. När hennes bror med vetenskapens hjälp sökte visa att moralen var bunden till kulturen och därför kunde förändras över tid, strävade Helena Westermarck med konstens hjälp efter att visa att den allmänna uppfattningen om kvinnans "plikter" definierades av en moraluppfattning som både kunde och borde förändras.

Det sjunde kapitlet fokuserar på Edvard Westermarcks elev, sociologen och antropologen Gunnar Landtman och hans främsta forskningsämne: samhällelig ojämlikhet och samhällsklasser. Landtman behandlade ämnet i fyra verk från sin doktorsavhandling *The Origin of Priesthood*, till det sista – hans huvudverk *The Origin of the Inequality of the Social Classes* – som utkom 1938. Jouni Ahmajärvi granskar Landtmans sätt att undersöka ursprungen till samhälleliga fenomen, vilka man kunde upptäcka genom att studera det sociala livet bland existerande naturfolk och göra jämförelser mellan så många människogemenskaper som möjligt. Landtman ansåg att det fanns flera orsaker till samhällelig ojämlikhet, såsom skillnader mellan individer samt yrkenas och förmögenhetens utveckling. Den faktiska ojämlikheten uppstod när individernas olika samhälleliga positioner blev ärftliga varefter individens egna egenskaper inte längre påverkade positionen. Då positionerna blev ärftliga skapades grupper mellan vilka det inte existerade social mobilitet. Dessa kallade Landtman för samhällsklasser.

I bokens sista kapitel undersöker Ahmajärvi och Pipatti Westermarcks och hans elevers forskning om social samhörighet och sympatins utvidgning. Westermarck betraktade de känslor som sammanför människor som egenskaper som utvecklats genom den biologiska evolutionens naturliga urval utifrån den nytta som gemenskapen medför för individen. Han förenade socialiteten särskilt med sympatin och framförde en teori om det mänskliga samhällets ursprung, enligt vilken sympatin utvidgas genom att å ena sidan det biologiska släktskapet stegvis breder ut sig och genom å andra sidan ömse-

sidighet. Rudolf Holsti följde sin lärares teori och ansåg att socialitet och fredlig samlevnad var oundgängliga för mänsklighetens överlevnad och utveckling. Gunnar Landtman stödde sig också på Westermarcks uppfattningar, men betonade i högre grad än denne förståelsen av den nytta som samarbete och socialitet medför för hela gemenskapen. Under 1920- och 1930-talen skapade Landtman ett program för att främja internationalitet och kosmopolitism där han stödde sig på de evolutionistiska teorierna om samhällets uppkomst och utveckling. Ragnar Numelin begagnade sig av den Westermarckska teorigrunden i sin forskning om diplomatins utveckling. Också han ansåg att altruismen och gemenskapens inre socialitet har en tendens att utvidgas då vissa givna villkor uppfylls. Således kan också folk som är främlingar inför varandra, och tidvis bekämpar varandra i krig, leva i fredlig samexistens. Som Landtman flera gånger noterade mellan världskrigen: "folken är inte varandras fiender".⁴⁴

*

Tidslinjen i vår bok slutar vid den värld som uppkommer efter andra världskriget, den värld där den Westermarckska evolutionismen inte längre hade något fotfäste. Som vi noterade i början av inledningen har intresset för Westermarcks arv och den evolutionistiska människovetenskap han representerade blomstrat upp på nytt under de senaste årtiondena. En av målsättningarna med denna bok är att visa att Westermarcks elever inte är intressanta endast ur ett idé- och vetenskapshistoriskt perspektiv utan också har något att erbjuda dagens forskning, åtminstone som tankeväckare och informationskällor om olika kulturers traditioner och moraluppfattningar samt om religionens, samhällsklassernas, migrationens och diplomatins utvecklingshistoria. De frågor som den Westermarckska kretsen behandlar i sin forskning om evolutionära förklaringar till moral, kvinnors och sexuella minoriteters ställning, samhällelig jämlikhet och förhållandet mellan medvetandets strukturer och kulturella och sociala institutioner i bredare bemärkelse är alltså relevanta. Vi som skrivit boken har inspirerats av ett drag som är gemensamt för alla i den Westermarckska kretsen: de var nyfiket intresserade av människan och i sista hand av varför vi är sådana som vi är.

Noter

- 1 Pipatti 2019.
- 2 Timosaari 2017.
- 3 Dahlberg 2018.
- 4 Ahmajärvi 2017.
- 5 Salomaa 2002; 2011; Gothóni & Gothóni 2018.
- 6 Om deras liv och forskning, se Jalava 2005; Häggman 2016.
- 7 Stroup 1981; 1982a; 1984; Wolf 1995; 2014. Se även Sarmaja 2020, 157–327. Enligt Westermarcks teori om incest leder en familjeliknande närhet under den ena partens eller båda parternas barndomstid till ointresse för varandra i sexuellt hänseende. Sådana personer är ofta biologiskt släkt med varandra, men samma mekanism får också adoptivföräldrar och deras barn samt inom samma familj uppfostrade icke-biologiska syskon att undvika incest. Denna sexuella likgiltighet får också uttryck genom en stark känsla av avsky, alltså incestaversion, ifall man tänker på sexuella förhållanden med sina föräldrar, syskon eller andra familjemedlemmar.
- 8 Shankland 2014a.
- 9 Ihanus 1990; 1999.
- 10 Sarmaja 1997; 2001; 2003; 2004; 2006; 2009; 2020.
- 11 Salmela 1998.
- 12 Lagerspetz & Suolinna 2014.
- 13 Suolinna 2000a; 2000b.
- 14 Lagerspetz et al. 2017.
- 15 Tuomivaara 2019.
- 16 Bevir 2000, 178. "make intelligible the way someone else has made the world intelligible"
- 17 Pietikäinen & Myllykangas 2017, 9. "kärjistetyksi yksittäisen ajattelijan älyllisestä työstä tulee aatehistoriallisesti merkittävää, mikäli hänen muotoilemansa ajatusrakennelmat ovat välittyneet tavalla tai toisella eteenpäin".
- 18 Se t.ex. Hiatt 2004; Wolf & Durham 2005; de Waal 2001; 2006; Fry 2006; 2011; Hrdy 2010; Boehm 2012; Rotkirch 2014; Lieberman & Antfolk 2015; Sanderson 2017.
- 19 I Helsingfors fortsatte Karsten och Landtman Westermarcks arbete, den förre var professor i praktisk filosofi och den senare docent i sociologi och från och med slutet av 1920-talet professor i sociologi. När Landtman fick en personlig extraordinarie professur stärktes ställningen för den sociologi som Westermarck hade tagit till Finland och hjälpte den att bli institutionaliserad i landet före andra världskriget.
- 20 Westermarck 1914; 1926. Om Westermarcks fältarbete, se Suolinna 2000a; Shankland 2014b; Lagerspetz & Suolinna 2017.
- 21 Lindberg 2008; Lagerspetz 2017.
- 22 Malinowski 1937, xvi. "Edward Westermarck, to whose personal teaching and to whose work I owe more than any other scientific influence."
- 23 Westermarck konstaterar i sin självbiografi att han har ett "kosmopolitiskt hjärta". Westermarck 1927, 256.
- 24 Lagerspetz & Suolinna 2014, 98.
- 25 Westermarck 1891 [1889], 219–220.
- 26 Darwin 1859, 81. "This preservation of favourable variations and the rejection of injurious variations, I call natural selection". (*Om arternas uppkomst genom naturligt urval*, 1871, 96.)
- 27 Pietikäinen 2017, 273. För mer om lamarckismen, se Gissis & Jablonka 2011.
- 28 Westermarck 1904, 38–39. Richards 2017 erbjuder en kärnfull översikt över skillnaderna mellan Darwins och Spencers evolutionsteorier.
- 29 Lagerborg 1953; Roos 2008; Sanderson 2012. Om Westermarcks och Durkheims religionsteorier, se Lagerspetz & Suolinna 2017. Om Durkheims och Westermarcks uppfattningar om äktenskap och familj, se Pipatti 2019, 62–66. Pipatti jämför Westermarcks och Durkheims moralteorier i kapitel 3 i detta verk.
- 30 Aho 1993, 224–226.
- 31 Nygård 2012, 339.

- 32 Om Westermarcks kristendomskritik, se Luoma 1967; Salmela 1998.
- 33 Klinge 1990, 80–82; Aho 1993, 147–148.
- 34 För mer om Westermarcks ståndpunkt i frågan om eugenik, se Timosaari 2017, 137–194. Se också kapitel 4 i detta verk. Av Westermarcks elever är bl. a. Rudolf Holsti avsevärt mer rättfram till eugenik då han betonar helhetsnyttan för samhället. Se t.ex. Holsti 1924.
- 35 Alapuro & Alestalo 1992, 78.
- 36 Kivimies 1937, 147.
- 37 Kivimies 1937, 151. ”olisi voinut lähteä suomalaisen tai suomalais-ugrilaisen kansatieteen pohjalta yhtä hyvin kuin Marokon kansatieteen pohjalta”; ”voi olla niin tietämätön suomalaisista ja suomalais-ugrilaisista kansatieteellisistä seikoista”.
- 38 Shankland 2014b.
- 39 Pipatti 2019, 15. Tvärtemot vad som ofta påstås har Malinowski inte förnekat det komparativa forskningsgreppets och evolutionismens betydelse. I uppsatsen ”Concepts and methods of anthropology” uppmanar Malinowski sina läsare att minnas att alla generaliseringar eller teoretiska slutsatser som gäller antropologiska ämnen ska bygga på den komparativa metoden. Malinowski 1944, 18. Han betonar också den evolutionistiska forskningens betydelse och närmar sig Westermarck i sin tolkning av begreppet: ”Evolutionism is at present rather unfashionable. Nevertheless, its main assumptions are not only valid, but also they are indispensable to the field-worker as well as to the student of theory. The concept of origins may have to be interpreted in a more prosaic and scientific manner, but our interest in tracing back any and every manifestation of human life to its simplest forms remains [...] legitimate and [...] indispensable to the full understanding of culture [...] I believe that ultimately we will accept the view that ‘origins’ is nothing else but the essential nature of an institution”. Malinowski 1944, 16, kursiveringen tillagd. På 1930-talet försvarade Malinowski Westermarcks darwinistiska äktenskaps- och familjeteori mot marxistisk kritik. Montagu 1956. En lärdomshistorisk undersökning av Westermarcks och Malinowskis intellektuella förhållande har ännu inte gjorts.
- 40 Darwinismens fall och den renässans som den fått från början av 1960-talet inom den amerikanska samhälls- och beteendevetenskapen behandlas av Degler 1991. En av de centrala darwinisterna i Deglers verk är Westermarck.
- 41 Om Chicagoskolans historia, se Abbott 1999; Bulmer 1984. Om Westermarcks kopplingar till Chicagoskolans tidiga representanter vet vi så mycket att han påverkade sociologen William I. Thomas antropologiska och kultur-evolutionistiska tankar. Abbott & Egloff 2008, 220, 227. Thomas recenserade också Westermarcks moralverk då det utkom och kommenterade i samma sammanhang också verket *The History of Human Marriage*. Thomas 1906.
- 42 Jalava & Rainio-Niemi 2018, 179–84; Alapuro & Alestalo 1992, 123–24.
- 43 Allardt 1998, 116–117.
- 44 T.ex. Landtman 1933.

Litteratur

- Abbott, Andrew (1999), *Department and Discipline. Chicago Sociology at One Hundred*, Chicago: The Chicago University Press.
- Ahmajärvi, Jouni (2017), *Sosiologia ja rauhanomaisen kehityksen mahdollisuudet. Gunnar Landtman maailmansotien välisen ajan sosiologina ja osallistuvana intellektuellina*, Oulu: Oulun yliopisto, diss.
- Aho, Jouko (1993), *Sieluun piirretty viiva. Psykologisia perinteitä suomenmielisestä sielutieteestä kokeelliseen kasvatusoppiin*, Oulu: Pohjoinen.
- Alapuro, Risto & Matti Alestalo (1992), "Konkreettinen sosiaalitutkimus", Risto Alapuro, Matti Alestalo & Elina Haavio-Mannila (toim.), *Suomalaisen sosiologian historia*, Porvoo: WSOY, 77–148.
- Allardt, Erik (1998), "Edvard Westermarck", Per Schybergson (red.), *I sanningens namn. Tolv framstående ledamöter i Finska Vetenskaps-Societeten*, Helsingfors: Societas Scientiarum Fennica, 104–120.
- Bevir, Mark (2000), *The Logic of the History of Ideas*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Boehm, Christopher (2012), *Moral Origins. The Evolution of Virtue, Altruism, and Shame*, New York: Basic Books.
- Bulmer, Martin (1984), *The Chicago School of Sociology*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Darwin, Charles (1859), *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or, the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*, London: John Murray. (*Om arternas uppkomst genom naturligt urval eller De bäst utrustade rasernas bestånd i kampen för tillvaron*, översättning A. M. Selling, Stockholm: L. J. Hjertas förlagsexpedition 1871).
- Dahlberg, Julia (2018), *Konstnär, kvinna, medborgare. Helena Westermarck och den finska bildningskulturen i det moderna genombrottets tid, 1880–1910*, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societen.
- Degler, Carl N. (1991), *In Search of Human Nature. The Decline and Revival of Darwinism in American Social Thought*, New York: Oxford University Press.
- Fry, Douglas (2006), "Reciprocity: The foundation stone of morality", Melanie Killen & Judith Smetana (eds.), *Handbook of Moral Development*, New Jersey: Psychology Press, 399–422.
- Fry, Douglas (2011), "Human nature: The nomadic forager model", Robert Sussman & Robert Cloninger (eds.), *Origins of Altruism and Cooperation*, New York: Springer, 227–247.
- Gissis, Snait B. & Eva Jablonka (eds.) (2011), *Transformations of Lamarckism. From Subtle Fluids to Molecular Biology*, Cambridge, MA: MIT Press
- Gothóni, Raili & René Gothóni (2018), *Rafael Karsten bland indianfolk i Sydamerika*, [Helsingfors]: Svenska folkskolans vänner.
- Ihanus, Juhani (1990), *Kadonneet alkuperät. Edvard Westermarckin sosiopsykologinen ajattelu*, Helsinki: Suomen antropologinen seura.
- Ihanus, Juhani (1999), *Multiple Origins. Edward Westermarck in Search of Mankind*, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Hiatt, Lester (2004), "Edward Westermarck and the origin of moral ideas", Alan Barnard (ed.), *Hunter-Gatherers in History, Archaeology and Anthropology*, Oxford/New York: Berg, 45–56.

- Holsti, Rudolf (1924), "Yhteiskunta", Leo Harmala et al. (toim.), *Valtiotieteellinen käsikirja. Neljäs osa*, Helsinki: Tietosanakirja-osakeyhtiö, 612–627.
- Hrdy, Sarah (2010), "How humans evolved to be such peculiarly pro-social apes – capable of entertaining Westermarck's 'Moral Ideas'", Edward Westermarck Memorial Lecture, Helsinki, Finland, Nov. 18, 2010, opublicerat manuskript.
- Häggman, Sofia (2016), *Hilma Granqvist – antropolog med hjärtat i Palestina*, Helsingfors: Svenska folkskolans vänner.
- Jalava, Marja (2005), *Minä ja maailmanhenki. Moderni subjekti kristillis-idealistsissa kansallisajattelussa ja Rolf Lagerborgin kulttuuriradikalismissa n. 1800–1914*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Jalava, Marja & Johanna Rainio-Niemi (2018), "European Small-State Academics and the Rise of the United States as an Intellectual Center. The Cases of Halvdan Koht and Heikki Waris", Marja Jalava, Stefan Nygård & Johan Strang (eds.), *Decentering European Intellectual Space*, Leiden & Boston: Brill, 165–194
- Kivimies, Yrjö (toim.) (1937), *Pidot Tornissa*, Jyväskylä: Gummerus.
- Klinge, Matti (1991), "Från revolution till vinterkrig", Matti Klinge et al. (red.), *Helsingfors universitet 1917–1990. Helsingfors universitet 1640–1990 del III*, Helsingfors: Otava, 9–120.
- Lagerborg, Rolf (1953), "The essence of morals. Fifty years (1895–1945) of rivalry between French and English Sociology", *Transactions of the Westermarck Society* 2, 9–25.
- Lagerspetz, Olli (2017), "Westermarck and the emergence of twentieth-century social anthropology", Olli Lagerspetz, Jan Antfolk, Ylva Gustafsson & Camilla Kronqvist (eds.), *Evolution, Human Behavior and Morality. The Legacy of Westermarck*, London: Routledge, 15–21.
- Lagerspetz, Olli, Jan Antfolk, Ylva Gustafsson & Camilla Kronqvist (eds.) (2017), *Evolution, Human Behaviour and Morality. The Legacy of Westermarck*, London: Routledge.
- Lagerspetz, Olli & Kirsti Suolinna (2014), *Edward Westermarck. Intellectual Networks, Philosophy and Social Anthropology*, Helsinki: The Finnish Society of Science and Letters.
- Lagerspetz, Olli & Kirsti Suolinna (2017), "The sensitiveness of the holy. Westermarck and Durkheim on society and religion", Olli Lagerspetz, Jan Antfolk, Ylva Gustafsson & Camilla Kronqvist (eds.), *Evolution, Human Behavior and Morality. The Legacy of Westermarck*, London: Routledge, 40–52.
- Landman, Gunnar (1933), "Kansainväliset vastakohdat sosiologian valossa", *Rauhaa kohti* 24/1933, 195–197.
- Lieberman, Debra & Jan Antfolk (2015), "Human sexuality and inbreeding avoidance", David Buss (ed.), *The Handbook of Evolutionary Psychology*, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc. 444–461.
- Lindberg, Christer (2008), "Anthropology on the periphery. The early schools of Nordic anthropology", Henrika Kuklick (ed.), *New History of Anthropology*, Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, 161–172.
- Luoma, Matti (1967), *Kristinuskon moraalikritiikki Edvard Westermarckin elämässä ja ajattelussa*, Tampere: Acta Universitatis Tamperensis.
- Malinowski, Bronislaw (1937), "Foreword", Montagu Ashley, *Coming into Being Among the Australian Aborigines*, London: Routledge, xix–xxxv.

- Malinowski, Bronislaw (1944), *A Scientific Theory of Culture and Other Essays*, Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Montagu, Ashley (ed.) (1956), *Marriage: The Past and Present. A Debate Between Robert Briffault and Bronislaw Malinowski*, Boston: Procter Sargeant.
- Nygård, Stefan (2012), "The national and the international in Ultra (1922) and Quosego (1928)", Hubert van den Berg et al. (eds.), *A Cultural History of the Avant-Garde in the Nordic Countries 1900–1925*, Amsterdam: Rodopi, 337–350.
- Pietikäinen, Petteri (2017), "Älykkästä suunnittelijasta sokeaan kelloseppään: Evoluutioajatteluun historiaa 1600-luvun lopulta *Lajien syntyyn*", Petteri Pietikäinen & Mikko Myllykangas (toim.), *Ajatusten lähteillä. Aatteiden ja oppien historiaa*, Helsinki: Gaudeamus, 261–294.
- Pietikäinen, Petteri & Mikko Myllykangas (2017), "Johdanto", Petteri Pietikäinen & Mikko Myllykangas (toim.), *Ajatusten lähteillä. Aatteiden ja oppien historiaa*, Helsinki: Gaudeamus, 7–18.
- Pipatti, Otto (2019), *Morality Made Visible. Edward Westermarck's Moral and Social Theory*, London: Routledge.
- Richards, Robert (2017), "The Relation of Spencer's Evolutionary Theory to Darwin's", *Was Hitler a Darwinian? Disputed Questions in the History of Evolutionary Theory*, Chicago: Chicago University Press, 116–134.
- Roos, J. P. (2008), "Emile Durkheim versus Edward Westermarck: an uneven match", Heinz-Jürgen Niedenzu et al. (eds.), *The New Evolutionary Social Science. Human Nature, Social Behavior, and Social Change*, Boulder: Paradigm Publishers, 135–146.
- Rotkirch, Anna (2014), "Ihmisperhe evoluutiopsykologiassa ja -ekologiassa", Riitta Jallinoja, Helena Hurme & Kimmo Jokinen (toim.), *Perhetutkimuksen suuntauksia*, Helsinki: Gaudeamus, 215–239.
- Salmela, Mikko (1998), *Suomalaisen kulttuurifilosofian vuosisata*, Helsinki: Otava.
- Salomaa, Ilona (2002), *Rafael Karsten (1879–1956) as a Finnish Scholar of Religion. The Life and Career of a Man of Science*, Helsingfors universitet, diss.
- Salomaa, Ilona (2011), *Valkoinen intiaani. Tutkimusmatkailija Rafael Karstenin elämä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Sanderson, Stephen (2012), *Rethinking Sociological Theory. Introducing and Explaining a Scientific Theoretical Sociology*, New York: Routledge.
- Sanderson, Stephen (2017), "Edward Westermarck: The first sociobiologist", Rosemary Hopcroft (ed.), *The Oxford Handbook of Evolution, Biology, and Society*, New York: Oxford University Press, 63–86.
- Sarmaja, Heikki (1997), "Katumus ja anteeksianto", *Alkoholipolitiikka* 62(1), 29–44.
- Sarmaja, Heikki (2001), "Johdatus inhon sosiologiaan", *Yhteiskuntapolitiikka* 66(1), 29–44.
- Sarmaja, Heikki (2003), "Ihmislajin perheenmuodostuksen evoluutiopsykologinen perusta", *Yhteiskuntapolitiikka* 68(3), 223–243.
- Sarmaja, Heikki (2004), "Moraalin logiikka ja tunteiden pelit", *Yhteiskuntapolitiikka* 69(2), 113–134.
- Sarmaja, Heikki (2006), "Kärsimys ja syntien sovitus", *Yhteiskuntapolitiikka* 71(4), 341–360.
- Sarmaja, Heikki (2009), *Kuka keksi luonnonvalinnan?*, Helsinki: Terra Cognita.

- Sarmaja, Heikki (2020), *Perheen synty Edvard Westermarckin ja ihmislunnon jäljillä*, Helsinki: Terra Cognita.
- Shankland, David (ed.) (2014a), *Westermarck*, Occasional Paper No. 44 of the Royal Anthropological Institute, Herefordshire: Sean Kingston Publishing.
- Shankland, David (2014b), "Westermarck, Anthropology and the Royal Anthropological Institute", David Shankland (ed.), *Westermarck*, Occasional Paper No. 44 of the Royal Anthropological Institute, Herefordshire: Sean Kingston Publishing, 19–27.
- Stroup, Timothy (1981), "In defence of Westermarck", *Journal of the History of Philosophy*, 19(2), 213–234.
- Stroup, Timothy (1982a), *Westermarck's Ethics*, Åbo: Åbo Akademi.
- Stroup, Timothy (ed.) (1982b), *Edward Westermarck. Essays on His Life and Works*, Helsinki: Societas Philosophica Fennica.
- Stroup, Timothy (1984), "Edward Westermarck: A Reappraisal", *Man* 19(4), 575–592.
- Suolinna, Kirsti (2000a), "Edward Westermarck's fieldwork and field expeditions in Morocco", Kirsti Suolinna, Catherine af Hällström & Tommy Lahtinen (eds.), *Portraying Morocco. Edward Westermarck's Fieldwork and Photographs 1898–1913*, Åbo: Åbo Akademi University Press, 7–26.
- Suolinna, Kirsti (2000b), "Hilma Granqvist – A Scholar of the Westermarck school in its Decline", *Acta Sociologica* 4, 317–323.
- Thomas, William I. (1906), "The Origin and Development of the Moral Ideas. by Edward Westermarck", *The American Journal of Sociology* 12(1), 127
- Timosaari, Niina (2017), *Edvard Westermarck – totuuden etsijä*, Helsinki: Gaudeamus.
- Tuomivaara, Salla (2019), *Animals in the Sociologies of Westermarck and Durkheim*, Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
- de Waal, Frans (2001), *The Ape and the Sushi Master. Cultural Reflections by a Primatologist*, New York: Basic Books.
- de Waal, Frans (2006), *Primates and Philosophers. How Morality Evolved*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Westermarck, Edward (1889), *The History of Human Marriage, Part I. The Origin of Human Marriage*, Helsingfors: Frenckell & Son.
- Westermarck, Edvard (1891) [1889], "Selektionsteorin och dess betydelse för vetenskaperna om det fysiska, psykiska och sociala livet", *Album utgifvet af Nyländingar* (10), Helsingfors: Waseniuska Bokhandeln, 218–240.
- Westermarck, Edward (1891), *The History of Human Marriage*, London: Macmillan.
- Westermarck, Edvard (1904), "Herbert Spencer", *Finsk Tidskrift* 48(1), 37–49.
- Westermarck, Edward (1906), *The Origin and Development of the Moral Ideas vol. I*, London: Macmillan.
- Westermarck, Edward (1908), *The Origin and Development of the Moral Ideas vol. II*, London: Macmillan.
- Westermarck, Edward (1914), *Marriage Ceremonies in Morocco*, London: Macmillan.
- Westermarck, Edward (1926), *Ritual and Belief in Morocco. Vol. I–II*, London: Macmillan.
- Westermarck, Edvard (1927), *Minnen ur mitt liv*, Helsingfors: Holger Schildts förlag.
- Westermarck, Edward (1934), *Three Essays on Sex and Marriage*, London: Macmillan.
- Westermarck, Edvard (1984), *Kristinuskko ja moraali*, suom. Väinö Meltti, Helsinki: Otava. (Orig. på engelska *Christianity and Morals* 1939)

- Wolf, Arthur P. (1995), *Sexual Attraction and Childhood Association. A Chinese Brief for Edward Westermarck*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Wolf, Arthur P. (2014), *Incest Avoidance and the Incest Taboos. Two Aspects of Human Nature*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Wolf, Arthur P. & William H. Durham (eds.) (2004), *Inbreeding, Incest, and the Incest Taboo*, Stanford, California: Stanford University Press.

1

Evolutionsteori, språk och religion

Ett familjenätverk i 1880-talets Helsingfors

Charles Darwins teori om det naturliga urvalet och arternas uppkomst genom evolution nådde offentligheten genom *Om arternas uppkomst* (*On the Origin of Species*) som utkom 1859. Den första upplagan av det kontroversiella verket sålde slut samma dag som boken nådde bokhandlarna. Verket översattes också snart till flera olika språk och spreds snabbt inom de vetenskapliga kretsarna. Kännedomen om dess innehåll spreds därmed över Europa och den övriga världen. Även om långt i från alla förstod det naturliga urvalets principer fullt ut eller ens lät sig övertygas om dess existens så kände majoriteten av det internationella vetenskapliga samfundet till evolutionsteorin vid tiden för Charles Darwins död 1882.¹ Det var även vid den här tiden som darwinismen på allvar började spridas i de vetenskapliga kretsarna i Finland.² I det här kapitlet studerar jag hur evolutionsläran spreds inom ett akademiskt släktnätverk i Helsingfors under 1880- och 1890-talen. Min undersökning utgår från Edvard Westermarck samt ett utvidgat nätverk av familj, släkt, vänner och kolleger runt honom. Samtidigt diskuterar jag hur olika politiska och ideologiska ståndpunkter kring språk och religion invercade på de vetenskapliga idéernas spridning.³

Naturvetaren Johan Axel Palmén, blivande professor i zoologi, hörde till de tidiga anhängarna av darwinismen i Finland. FOTO VIKTOR SELLING 1869.

Evolutionslärans genombrott i Finland

Nyheten om Darwins lära nådde långsamt Finland under 1860-talet. Intresset för de nya idéerna var ändå relativt svalt under hela 1860- och 1870-talen.⁴ Knappt fyra år efter att *On the Origin of Species* hade publicerats fanns en tyskspråkig översättning av verket till salu i den Frenckellska bokhandeln i Helsingfors.⁵ Året därpå, 1864, hölls den första föreläsningen kring Darwins läror av Fredrik Wilhelm Mäklin (1821–1883) under Finska Vetenskaps-Societetens årsmöte. Mäklin, som var professor i zoologi vid universitetet i Helsingfors, var emellertid inte alls övertygad om riktigheten i Darwins teori och avrådde därför med eftertryck sina åhörare från att tro på den. Det enda egentliga värdet i Darwins bok låg enligt Mäklins uppfattning i all den framtida forskning som skulle ägnas åt att bevisa dess orimlighet.⁶

Mäklin förblev en motståndare till Darwin under återstoden av sitt liv. Men hans framträdande passerade inte utan mothugg. Dagen efter vetenskaps societetens möte ingick i den liberala tidningen *Helsingfors Dagblad* en anonym insändare som protesterade mot Mäklins anförande. Mäklin reagerade på insändaren med ett svar som publicerades omkring en vecka senare och därefter rann debatten ut i sanden.⁷ Den anonyma protesten visar emellertid att det också fanns de som var beredda att acceptera Darwins teori. En sådan person var den unge studenten Johan Axel Palmén (1845–1919), som senare skulle bli Mäklins efterträdare som professor i zoologi. I ett brev hem från ett studiebesök i Tyskland 1867 beskrev Palmén hur han läste Darwin medan studiekamraten läste Hegel. En annan tidig anhängare av darwinismen var Palméns vän, zoologen, läroboksförfattaren och forskaren Aukusti Juhana Mela (1846–1904), som bland annat höll en föreläsning inspirerad av Darwins *Människans härledning och könsurvalet* (*The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex* 1871; på svenska 1872) inför en stor publik i Helsingfors 1872. Ytterligare en naturvetare, entomologen O.M. Reuter (1850–1913) publicerade en artikel som behandlade darwinismen som grund för vetenskaplig forskning i *Finsk Tidskrift* 1882. Samma år utsågs han till extra ordinarie professor i zoologi vid universitetet i Helsingfors och blev därmed Palméns kollega.⁸

Det var således föga överraskande inom naturvetenskaperna och främst inom zoologin som darwinismen först kom att diskuteras i Finland. Det är även dessa vetenskapsgränar som främst har behandlats i den förvånansvärt knapphändiga litteraturen om evolutionslärans idéhistoria i Finland. Den första studien om darwinismens genombrott i Finland gjordes av Pekka Lappalainen 1967, i en skrift som numera endast finns tillgänglig i bibliotekens magasin. Därtill förekommer en nyare och kortare översikt av Anto Leikola i det stora översiktsverket *The Reception of Darwin in Europe* (2008). Båda dessa texter fokuserar i huvudsak på spridningen av darwinismen inom den naturvetenskapliga forskningen i Finland.⁹

Inom human- och samhällsvetenskaperna i Finland fick evolutionsläran sitt genombrott något senare än inom naturvetenskaperna, ungefär från och med 1890-talet. Detta genomslag har till skillnad

från naturvetenskaperna inte blivit föremål för någon systematisk studie.¹⁰ Charles Darwin var som bekant inte först med att se ett samband mellan olika arters särdrag och den miljö de levde i. Därtill fanns det också många andra forskare som under den senare delen av 1800-talet betraktade såväl arters som mänskliga samhällens och kulturers särdrag som ett resultat av en kontinuerlig utvecklingsprocess.¹¹ I synnerhet inom humaniora och samhällslära präglades den vetenskapliga diskursen i Finland därför inte enbart av den renodlade darwinismen, utan också av andra varianter av evolutionslära, framlagda av vetenskapsmän som Herbert Spencer, Edward Burnett Tylor, Thomas Henry Huxley och Francis Galton. Av den här anledningen kommer jag i fortsättningen att reservera begreppet "darwinism" uteslutande för sådana idéer som helt kan förankras i Charles Darwins teori om arternas utveckling genom ett naturligt urval. För en bredare samling av idéer som inspirerats av, bygger vidare på eller uppkommit parallellt med Darwins läror använder jag begreppen "evolutionsteori" eller "utvecklingslära".¹²

Erik Allardt har i volymen om samhällsvetenskaperna i översiktsverket *History of Learning and Science in Finland* identifierat två separata nätverk där de tidigaste försöken att tillämpa evolutionsläran inom samhällsvetenskaperna förekom. Enligt honom kretsade det första nätverket kring den redan omnämnde J. A. Palmén och dennes bror, historikern Ernst Gustaf Palmén (1849–1919), som hörde till de första beundrarna av Darwin i Finland. Tillsammans med ett par andra likasinnade vänner från universitetet – litteraturvetaren Valfrid Vasenius (1848–1928) och historikern J. R. Danielson (1853–1933, från 1906 Danielson-Kalmari) – grundade bröderna Palmén kulturtidskriften *Valvoja* 1880. Även Danielson och Vasenius hörde till de som tidigt kom att omfatta en darwinistisk världssyn med utgångspunkt i antagandet att människan härstammade från aporna och att både människan som art och det mänskliga samhället i stort hade genomgått flera olika utvecklingsfaser. Tillsammans bildade de ett löst nätverk som jag här kallar *Valvoja*-kretsen.¹³

Det andra nätverket som på ett motsvarande sätt tidigt tillägnade sig en darwinistisk syn på människan som art och som samhälls- och kulturvarelse, kretsade kring Edvard Westermarck. På grund av sin

doktorsavhandling *The History of Human Marriage* (1889) och ett flertal övriga arbeten har Westermarck betraktats som en pionjär för en ny evolutionsinriktad socialvetenskap i Finland.¹⁴ Westermarck kom redan som student under 1880-talet i kontakt såväl med den egentliga darwinismen¹⁵ som med Herbert Spencers kulturevolutionära teorier.¹⁶ Under sin tid i London omkring 1890 blev han även personligen bekant med kulturanthropologen Edward Burnett Tylor, som betraktade kulturen som en produkt av evolutionen, samt med Alfred Russel Wallace, som fristående från Darwin hade presenterat en egen, likartad teori om det naturliga urvalet samtidigt som Darwin.¹⁷ Som vi vet kom Westermarck själv med tiden att få en stor grupp elever och efterföljare som i likhet med sin mentor betraktade kulturella och samhällsliga företeelser som produkter av evolutionen.¹⁸

Trots att dessa två grupper var samtida och verkade inom de små vetenskapliga kretsarna i Helsingfors, finns det i deras respektive produktion inga referenser eller andra hänvisningar som tyder på att de förde en gemensam diskussion om möjligheterna att tillämpa evolutionsteorierna inom human- och samhällsvetenskaperna. Allardt antar därför att dessa två nätverk måste ha varit omedvetna om varandras existens och han karaktäriserar detta som "en gåta" för framtida forskning att ta ställning till.¹⁹ För att kasta nytt ljus över denna fråga undersöker jag härnäst kontakterna mellan de två kretsar som Allardt beskrivit.

Två grupper eller ett enda nätverk?

I början av 1880-talet var Helsingfors fortfarande en relativt liten stad med ca 36 000 invånare. Om invånarnas antal sålunda var relativt litet, var de akademiska kretsarna givetvis ännu mindre. År 1862 hade Kejserliga Alexanders-Universitetet i Helsingfors 31 professurer. År 1882 utökades dessa med en, och 1894 med ytterligare två professurer. Docenternas antal 1857 var nio för att 1895 ha ökat till 41.²⁰ Med tanke på att så väl *Valvoja*-kretsens medlemmar som Edvard Westermarck och ett flertal av hans efterföljare tjänstgjorde vid universitetet är det redan mot bakgrunden av dessa siffror tämligen osannolikt att de skulle ha varit helt omedvetna om varandra.

Valvoja-kretsens medlemmar tillhörde en generation som erhöll sina akademiska befattningar vid Kejserliga Alexanders-Universitetet i början av 1880-talet. Valfrid Vasenius innehade en lärarbefattning vid universitetet som docent i estetik och nyare litteratur från och med 1880. Samma år uppnådde J.R. Danielson positionen som professor i allmän historia efter Zacharias Topelius. J.A. Palmén utsågs till professor i zoologi 1882 och hans bror Ernst Gustaf Palmén blev professor i finsk, rysk och nordisk historia 1884.²¹ I och med dessa anställningar kom även darwinismen så småningom att få en krets av förespråkare inom universitetet. Genom sina föreläsningar såg J.A. Palmén till att sprida Darwins läror inom det naturvetenskapliga skräet. De båda historikerna Ernst Gustaf Palmén och J.R. Danielson medverkade för sin del till att evolutionsläran även introducerades inom humanvetenskaperna och i synnerhet inom den historiska forskningen. Det social- och ekonomisk-politiska tema som man finner exempelvis i Danielsons professorsavhandling *Bidrag till en framställning af Englands socialpolitik och ekonomisk-sociala utveckling under XIII–XVI århundradet* (1880) vittnar enligt Vesa Vares om en sammansmältning av politisk historia och historisk nationalekonomi, en "kollektivets" historia och en darwinistiskt färgad utvecklingsidé.²² Även Valfrid Vasenius försvarade utvecklingsläran på ett synligt sätt i en offentlig debatt kring den svenske författaren Carl von Bergen, som jag återkommer till.²³

Edvard Westermarck inledde sina studier vid universitetet hösten 1880 och kom bland annat att skriva sin kandidatuppsats för Danielson. Han lyssnade även till Vasenius föreläsningar i ämnet litteratur.²⁴ Men det var inte bara vid universitetet som Westermarck hade möjlighet att komma i kontakt med de något äldre darwinisterna inom kretsen kring *Valvoja*. Kontakterna utsträckte sig även till det privata. De akademiska kretsarna i Helsingfors dominerades under 1800-talet av en handfull så kallade professorssläkter, genom vilka den akademiska eliten var sammanknuten i ett nätverk av familjeband och nära relationer.²⁵ För att kunna granska evolutionslärans spridning i de vetenskapliga kretsarna i Finland måste man därför granska familjeband och släktskap mellan *Valvoja*-kretsen och familjen Westermarck närmare.²⁶

Detta nätverk framträder tydligare när man kombinerar flera källor. *Valvoja*-kretsen stod i själva verket på flera sätt i nära förbindelse med familjen Westermarck. Huvudman för familjen Palmén var under 1870- och 1880-talen professorn i juridik samt sedermera senatorn Johan Philip Palmén (1811–1896), som bodde i en gård i hörnet av Annegatan och Bulevarden i den stadsdel i Helsingfors som på den här tiden ännu benämndes Nystaden. Såsom Edvard Westermarcks syster Helena Westermarck påpekar i sina memoarer *Mina levnadsminnen* (1941), hade stadsdelen börjat byggas efter att Helsingfors hade blivit landets nya huvudstad 1812. I de gårdar bestående av trähus som fanns i området bodde många av universitetets professorer och tjänstemän.²⁷ Invid Boulevardgatan (nuvarande Bulevarden) bodde 1880 förutom familjen Palmén även professorerna Pehr Ulrik Florin, Adolf von Becker och Anders Johan Malmgren. Vid de närliggande gatorna Wladimorgatan (nuvarande Kalevagatan),

Familjen Westermarck bodde i empiregården i trä i hörnet av Annegatan och Andrégatan (nuvarande Lönnrotsgatan) i Helsingfors. År 1905 uppfördes ett stenhus i flera våningar i jugendstil på samma tomt, där Edvard Westermarck bodde när han vistades i Helsingfors.

FOTO A. E. ROSENBRÖIJER 1904.

Fredriksgatan och Georgsgatan bodde flera andra av universitetets professorer.²⁸ Här, i korsningen mellan Annegatan och Andrégatan (sedermera Lönnrotsgatan), bodde även familjen Westermarck.²⁹

Familjerna Palmén och Westermarck var emellertid inte bara grannar. Johan Philip Palmén hade i sin ungdom varit vän och kollega till Edvard Westermarcks morfar, professor Alexander Blomqvist (1796–1848). När denne avled blev Palmén därför förmyndare för Blomqvists fem döttrar, däribland Westermarcks mor Constance Westermarck (1830–1909). Hennes tre ogifta systrar Elisabeth, Anna och Alexandra Blomqvist fortsatte att bo i familjen Blomqvists hem på andra sidan av Annegatan från familjen Westermarcks gård sett. Enligt Helena Westermarcks uppgifter umgicks de tre familjerna Palmén, Blomqvist och Westermarck därför regelbundet med varandra. Som barn brukade Helena Westermarck leka med döttrarna i familjen Palmén. Bland dem fanns Johanna Palmén som sedermera blev den tidigare omnämnde Valfrid Vasenius hustru.³⁰ Också Edvard Westermarck umgicks regelbundet med familjen Palmén. Hans närmaste lekkamrat under barndomen och klasskamrat under skoltiden i Svenska normallyceum var nämligen Eskil Palmén (1863–1941), som var son till Johan Philip Palmén och halvbror till *Valvoja*-kretsens förgrundsfigurer Johan Axel och Ernst Gustaf Palmén.³¹

Vänskapen mellan Edvard Westermarck och Eskil Palmén bestod livet igenom. Mot den bakgrunden är det svårt att föreställa sig att Westermarck, såsom Erik Allardt antagit, skulle ha varit helt ovetande om de sympatier för evolutionsläran som fanns inom familjen Palmén. Tvärtom ger de olika mellanhavandena mellan de tre familjerna Palmén, Blomqvist och Westermarck i själva verket en intressant inblick i det sätt på vilket evolutionsläran spreds inom huvudstadens kunskapselit. Som vi ska se skedde detta på flera olika nivåer, som inte enbart begränsade sig till de renodlat vetenskapliga kretsarna. Ett exempel på detta är den äldsta av systrarna Blomqvist, Elisabeth Blomqvist (1827–1901), som var föreståndarinna för landets första statliga flickskola, Svenska fruntimmersskolan i Helsingfors. Redan 1879 hade hon anställt sin förmyndares son, J. A. Palmén, för att undervisa skolans elever i biologi. Den nye lärarens sympatier för evolutionsläran måste Blomqvist redan ha känt till, eftersom

Elever i Svenska fruntimmersskolan i Helsingfors på 1890-talet. Redan i slutet av 1870-talet hade den dåvarande biologiläraren J. A. Palmén undervisat sina elever om evolutionsläran. Föreståndare för skolan var Elisabeth Blomqvist, moster till Helena och Edvard Westermarck.

FOTO DANIEL NYBLIN.

hon vid anställningen uttryckligen bad Palmén att inte beröra detta ämne i sin undervisning. Huruvida detta berodde på att hon motsatte sig evolutionstanken eller enbart befarade att de unga flickornas föräldrar skulle protestera mot undervisningen är inte känt. När Palmén bad henne att närvara under lektionerna för att övervaka att inget olämpligt blev sagt så protesterade hon ändå inte när Palmén till slut som av en händelse tog upp huvudprinciperna för evolutionsläran inför sina elever. Detta innebar att skolans elever – döttrar till samhällseliten i Helsingfors – undervisades i principerna för det naturliga urvalet så tidigt som 1879.³²

En av Elisabeth Blomqvists elever var hennes systerdotter Helena Westermarck, som senare återberättade den här episoden i sin biografi över mostern.³³ Detta var heller ingen isolerad episod. År 1888 tillbringade Helena Westermarck vintern i kurorten Enköping i Sverige

för att repa sig efter en tids sjukdom. Från Enköping skrev hon till sin bror Edvard Westermarck för att fråga om det exemplar av Darwins *Om arternas uppkomst* som hon hade sett ligga framme på ett bord i föräldrahemmet tillhörde honom. Hon tillade att hon för tillfället höll på att läsa Haeckels ”skapelsehistoria”. Med detta avsåg hon sannolikt Ernst Haeckels *Natürliche Schöpfungsgeschichte* (1869), som bidrog till att popularisera evolutionstanken inför en större publik än den rent vetenskapliga. Inspirerad av denna läsning ville Helena Westermarck även ta itu med Darwins egen produktion och ämnade därför be sin syster Anna skicka broderns bok till henne.³⁴

Utan att här ta ställning till hur djupt Helena Westermarck var insatt i den vetenskapliga debatten om evolutionsläran eller om hon någonsin läste den efterfrågade boken, kan man ändå konstatera att såväl Darwins som andra författares verk om evolutionsläran lästes och studerades, inte bara av de egentliga vetenskapsmännen inom familjen Palmén–Blomqvist–Westermarck, utan också bland familjenätverkets kvinnor. Detta stämmer väl överens med den bild som framhävts inom nyare vetenskapshistorisk forskning: vetenskap bedrivs inte enbart inom en strikt professionell krets av forskare, utan diskuteras också i det privata inom ett större nätverk av familj och vänner.³⁵ Med tanke på detta kan okunskap om varandras tankegångar knappast förklara varför Edvard Westermarck inte inlät sig i någon vetenskaplig dialog kring vare sig darwinismen eller evolutionsläran med medlemmarna i *Valvoja*-kretsen.

Språkfrågan

Avsaknaden av en vetenskaplig dialog mellan Westermarck och medlemmarna i *Valvoja*-kretsen kan eventuellt delvis förklaras med den åldersskillnad som fanns mellan dem. Kanske var Westermarck som ung student och doktorand ännu inte mogen att delta i en vetenskaplig debatt med de nästan tjugo år äldre professorerna och docenterna i *Valvoja*-gruppen. Men om så var fallet skulle han ändå senare – exempelvis i sina memoarer – ha kunnat uttrycka någon form av uppskattning för eller samhörighet med de äldre kolleger som delade hans intresse för utvecklingsläran under en tid då detta ännu inte var

en självklarhet. Orsaken till att Westermarck valde att helt ignorera alla hänvisningar till diskussioner om utvecklingsläran på hemmaplan måste därför sökas utifrån en annan infallsvinkel. Som den amerikanske vetenskapshistorikern Steven Shapin så kärnfullt har framhållit, måste även vetenskapen studeras som en form av social aktivitet, som utövas av "människor med [fysiska] kroppar som är situerade i tid, rum, kultur och samhälle och kämpar om trovärdighet och auktoritet". Vetenskap kan inte studeras skild från olika maktstrukturer i den historiska samtiden.³⁶ Detta innebär bland annat att det sociala fält där vetenskap och forskning bedrivs, präglas av en kontinuerlig kamp om social prestige, inte bara mellan individer, utan också mellan olika grupper och nätverk. De hänvisningar och referenser som noteras i ett vetenskapligt verk utgör därför inte nödvändigtvis en komplett och uttömmande förteckning över vilka författare eller auktoriteter som är forskarens referenser. Citat och hänvisningar bör därför kanske närmast uppfattas som en antydning om vilka kopplingar som forskaren själv *upplever* som relevanta. Därtill måste man också beakta att tystnaden kan användas som ett maktmedel i kampen om erkännande och prestige.³⁷

Trots att de båda familjerna Palmén–Vasenius och Blomqvist–Westermarck ursprungligen hade stått varandra nära som vänner, grannar och anförvanter kom deras relationer med tiden att präglas av allt fler meningsmotsättningar. En väsentlig orsak till dessa motsättningar var språkfrågan, som från och med 1880-talet började anstränga förhållandet mellan de båda familjerna. Familjen Blomqvist–Westermarck stod ursprungligen nära den liberala grupp som hade samlats kring tidningen *Helsingfors Dagblad*. Precis som dagbladisterna förhöll sig därför Edvard Westermarck till en början neutralt till språkfrågan.³⁸ Under början av 1880-talet förekommer i brevväxlingen mellan Westermarck och hans syskon en stigande irritation över de finsksinnades utfall mot svenskans ställning i Finland. Vid universitetet organiserade sig studentkåren till en fast organisation och studentlivet började ta alltmer politiska former, vilket medförde att studentkårens första ordförandeval under hösten 1880 blev en nationell angelägenhet.³⁹ Därför skrev exempelvis Helena Westermarck, från ett ovanligt kallt och snöigt Paris, till sin mor i decem-

ber 1879: "De förderfvade fennomanerna med den 'jesuiten' E. G. P. [Ernst Gustaf Palmén] i spetsen äro ett riktigt pack, jag vet icke vad jag skulle önska dem, de kunde skickas hit till Paris och frysa lite så skulle deras ilska svalkas."⁴⁰ De båda familjerna Palmén och Westermarck höll redan på att hamna i olika läger på var sin sida av den språkkonflikt som etablerade sig allt starkare på den politiska agendan från och med 1880-talet.

I likhet med familjen Palmén var flera av de naturvetare som intresserade sig för darwinismen och stod *Valvoja*-kretsen nära också finsknationellt sinnade. J. A. Palméns nära vän Aukusti Mela hörde till de första som förfinskade sitt ursprungligen svenska efternamn (Malmberg) redan 1876, långt innan det hade blivit vanligt att göra så. I egenskap av läroboksförfattare och översättare av vetenskaplig litteratur till finska arbetade han bland annat för att etablera finskan som vetenskapligt språk.⁴¹ Tidskriften *Valvoja* grundades för sin del med målsättningen att reformera och modernisera den politiska fennomanin i mer liberala riktningar.⁴² De idéer om språk och nationalitet som odlades inom *Valvoja*-gruppen kom därmed att stå i motsättning till den språkliga identiteten inom familjen Westermarck, där man med tiden kom att få en allt fastare förankring inom det så kallade kultursvenska lägret, som i enlighet med sin förgrundsfigur C. G. Estlander inte ville uppfatta nationen som identisk med en bestämd etnicitet eller språkgrupp. Enligt detta synsätt var nationen snarast en andlig gemenskap som förenades av en gemensam historia och gemensamma minnen och stormän.⁴³

Religionen

Den språkpolitiska frågan var emellertid inte den enda orsaken till att Edvard Westermarck ville hålla avstånd till medlemmarna i *Valvoja*-kretsen. Även om många av dem var intresserade av det nyaste inom sin samtids vetenskapliga och kulturella diskurser, tenderade flera av dem ändå att försöka förstå evolutionsteorin inom ramen för den förhärskande världsbilden och den kristna religionen. Även om *Valvoja*-kretsens medlemmar hyste en grundmurad tro på vetenskapen, ville de ändå inte ställa evolutionstanken och reli-

gionen i konflikt med varandra. J. A. Palmén ansåg exempelvis att darwinismen inte omöjliggjorde tron på Gud som skaparen av universum, och den här uppfattningen delade han även med de övriga medlemmarna i gruppen.⁴⁴ Detta framgår bland annat av den debatt som blossade upp 1884 kring den svenske författaren Carl von Bergen (1838–1897), som kom till Helsingfors för att hålla föredrag.⁴⁵

Skriftställaren och redaktören Carl von Bergen var en karismatisk talare som ville vinna gehör för den så kallade nyprotestantismen: en rörelse som med utgångspunkt i vetenskapen och evolutionsläran och med hänvisningar till Charles Darwin och Herbert Spencer ville reformera den kristna tron. Carl von Bergens besök förorsakade stor uppståndelse i Helsingfors. Han förbjöds att hålla sin föreläsning på universitetet, vilket ursprungligen var tänkt, och hans idéer kritiserades för både sina religiösa och sina vetenskapliga tolkningar.⁴⁶ Bland de som vände sig mot von Bergens vetenskapliga tolkningar fanns professorerna Edvard Hjelt, E. R. Neovius och O. M. Reuter. De lät bland annat publicera en pamflett som riktade kritik i synnerhet mot von Bergens sätt att tolka såväl evolutionsteorin som Darwins och Spencers läror. De motsatte sig även von Bergens försök att i vetenskapens namn kritisera religionen och framhöll att "naturvetenskapen [...] icke behöver göra intrång på någon människas religiösa öfvertygelse". Mellan raderna framstod begreppet "vetenskap" här som mer eller mindre synonymt med evolutionsteorin samt med Darwins och Spencers läror.⁴⁷

Detta sätt att väga evolutionsteorin mot religionen återkommer även i det andra inlägget i samma skrift, skrivet av *Valvoja*-medlemmen Valfrid Vasenius. I likhet med bröderna Palmén ville inte heller han uppfatta den vetenskap som evolutionsläran representerade som oförenlig med religionen. Han kritiserade därför von Bergens sätt att i vetenskapens namn avfärda kristendomen. Precis som det kan vara farligt för en människa att "taga sitt förnuft till fånga under trons lydno" kan det också vara farligt att "hastigt kasta bort sin tro" och "taga tron tillfånga under förnuftets lydno", ansåg Vasenius och framhöll med hjälp av hänvisningar till Herbert Spencer att vetenskapen var en livshållning som snarast borde göra människan ödmjuk inför det okända och öppen för olika tolkningar. Även Vasenius för-

Filosofen, kritikern och psykologen Hjalmar Neiglick inspirerade den något yngre Edvard Westermarck och andra frisinnaade studenter på 1880-talet. Både Neiglick och Westermarck var kritiskt inställda till kristendomen.

FOTO DANIEL NYBLIN 1885.

svarade på så vis möjligheten att förena religionens trossatser med evolutionslärans vetenskapliga världsbild.⁴⁸

Det fanns emellertid också de som inte ville godta dessa försök att förena den kristna religionens världsbild med evolutionsläran. I en tvådelad granskning av inläggen från Hjelt, Neovius, Reuter och Vasenius, kritiserade Hjalmar Neiglick i *Nya Pressen* skribenternas försök att i vetenskapens namn avfärda von Bergens teorier. Han ansåg att deras vilja att undvika konflikter mellan en vetenskaplig och en religiös världsbild gjorde dem blinda för att von Bergens anförande främst av allt borde betraktas som en kritik av dogmatisk religiös ortodoxi. En betydande del av sitt inlägg ägnade Neiglick emellertid också åt Valfrid Vasenius sätt att tolka Herbert Spencer och dennes syn på utvecklingsläran. Enligt Neiglick läste Vasenius Spencer med hegelianskt färgade glasögon och missförstod därför helt dennes bidrag till utvecklingsläran.⁴⁹

Hjalmar Neiglick var några år äldre än Edvard Westermarck och hade tidigare varit klasskamrat till dennes bror Walter. Under 1880-talet var Edvard Westermarck och Neiglick kamrater inom Nyländska avdelningen och kom då att stå i närmare kontakt med varandra. De

förenades bland annat av en kritisk inställning till kristendomen. Westermarck följde därför noggrant debatten mellan Neiglick och de tidigare nämnda professorerna.⁵⁰

I Edvard Westermarcks privata korrespondens finns mycket som tyder på att Westermarck med stort intresse följde von Bergens föreläsningar och den efterföljande debatten. Vid flera tillfällen rapporterade han utförligt om diskussionen i brev till sin syster Helena och sin bror Rudolf Westermarck. I breven framkommer tydligt att han i princip uppskattade den kristendomskritik som von Bergen yttrade men uppfattade von Bergen som skrytsam och alltför svulstig i sitt framträdande: "Mig förefaller karlen som en effektsökare och det grämer en i det innersta att en så god sak icke fått en värdigare representant", skrev han i ett brev till sin syster. I breven gladdes han sig ändå åt den kritik som von Bergen riktade mot präster, teologer och andra religionsutövare. "[I] sanning kan det göra godt att vår allmänhet också får höra ett förnuftigt ord i religiösa saker", ansåg Westermarck. Han trodde ändå inte att von Bergens tankar skulle kunna rucka på religionens makt: "Det gör nog godt att en friskare vind börjat blåsa, men icke är det sådana vindar som rycka prestkappan från prelaternas axlar. De svepa den blott så mycket tätare kring sig och tacka Gud för att de inte behöfver frysa."⁵¹

I sin inställning till förhållandet mellan religionen och vetenskapen var Edvard Westermarck mer radikal än många andra. Redan som ung student hade han i enlighet med vad han berättar i sina memoarer förlorat all sin gudstro. När fritänkarförbundet Prometheus grundades 1905 hörde han till dess förgrundsfigurer.⁵² I sina memoarer skrev han senare: "En tro som beror på förnuftig slutledning värdesätter jag, liksom varje annan åsikt, efter de grunder på vilka den stöder sig, och att omfatta en tro utan grund anser jag vara ovärdigt en tänkande människa."⁵³ Till skillnad från *Valvoja*-kretsen var han därför inte beredd att försöka förena den kristet religiösa världsåskådningen med evolutionsteorin.

Debatten om von Bergens föredrag ställde religion och vetenskap i skarp kontrast till varandra. Trots att man i allmänna termer talade om "vetenskap" tycks nämligen många av debattörerna ha uppfattat just utvecklingsläran, och kanske ännu mer specifikt Darwins och

Spencers teorier, som exempel på ”vetenskap”. Debatten kom därför indirekt också att fokuseras på utvecklingsläran. I synnerhet diskussionen kring Spencer förefaller att ha fångat Westermarcks intresse. I sina memoarer nämnde han senare att det var just sommaren 1884 som han för första gången läste Spencers arbeten.⁵⁴

Intressant nog skulle man till och med kunna hävda att när Westermarck senare ifrågasatte det universella och beständiga i den kristna moraluppfattningen och försökte påvisa att kristendomen var en mänsklig kulturprodukt som hade utvecklats och förändrats i takt med det mänskliga samhället, så hade hans tankar i själva verket en hel del gemensamt med von Bergens resonemang. Denne hävdade nämligen att många av den samtida kristna trons dogmer och principer inte hänförde sig till den ursprungliga lära som hade predikats av den historiska personen Jesus från Nasaret, utan hade tillkommit som ett resultat av religionens samspel med en historisk kontext och en föränderlig kulturell omgivning.⁵⁵ Den väsentliga skillnad som gjorde att Westermarcks förhållande till evolutionsläran när allt kommer omkring ändå hade lika lite gemensamt med von Bergens idéer som med *Valvoja*-kretsens tolkning, var att Westermarck helt avstod från att försöka förena religionen med en vetenskaplig världsbild. I verk som *The Origin and Development of the Moral Ideas* (1906, 1908) och *Christianity and Morals* (1939) tog han i stället itu med att undersöka religionen och dess påbud med hjälp av vetenskapens metoder.

Slutord

När evolutionsläran fick fotfäste i Finland under 1880-talet skedde detta till en början inom en mindre samling av individer med vetenskaplig och akademisk anknytning. Som här framkommit var ett flertal av dessa personer inte bara kolleger utan förenades också av olika personliga band såsom familje- och släktförbindelser, vänskapsrelationer och grannskap. Såsom relationerna mellan familjerna Palmén–Vasenius och Blomqvist–Westermarck här har visat, diskuterades de nya vetenskapliga rönen inte bara inom den kollegiala gemenskapen vid universitetet utan diskussionen spillde även över till

de privata kretsarna i hemmet och till andra personer än de (manliga) förgrundsfigurer som dryftade de nya idéerna i det offentliga rummet. Samtidigt kunde även olika utomvetenskapliga meningsskillnader komma att styra den vetenskapliga diskussionen. Orsaken till att Edvard Westermarck valde att aldrig inlåta sig i någon vetenskaplig debatt om evolutionsläran med sina kolleger inom *Valvoja*-kretsen bör därför såsom här påvisats kanske främst sökas i en osämja, som bottnade i språkfrågan och fördjupades av delade åsikter i fråga om religion och världsåskådning. Detta stödde utan tvekan bilden av Edvard Westermarck som evolutionslärans pionjär i hemlandet, men det förminskade samtidigt uppenbart betydelsen av den diskussion om evolutionsläran som fördes i Finland under 1880-talet.

Noter

- 1 Bowler 1990, 138–151; Dassen & Kempe-rink 2005; Engels & Glick 2008.
- 2 Leikola 2008.
- 3 Jag har tidigare behandlat frågor beträffande familjenätverk och överföring av idéer i Dahlberg 2011; Dahlberg & Mick-witz 2014.
- 4 Leikola 2011, 127–128.
- 5 Annons för Frenckell & Sons bokhandel, *Finlands Allmänna Tidning* 8.5.1863.
- 6 "Vetenskaps-societeten begick igår på sedvanligt sätt ...", *Helsingfors Dagblad* 30.4.1864.
- 7 "Insändt. Fredagen den 29 April firade ...", *Helsingfors Dagblad* 3.5.1864. Mäklins svar: "Till redaktionen av Helsing-fors Dagblad. Bemötande", *Helsingfors Dagblad* 10.5.1864.
- 8 Leikola 2011, 127–128; Huldén 2003, 100–107.
- 9 Lappalainen 1967; Leikola 2008. Kortfat-tat även i Leikola 2011, 127–131.
- 10 Allardt 1997, 113–115. Juhani Ihanus (1990) behandlar frågan ur ett perspek-tiv som begränsas till Edvard Wester-marcks forskning och influenser från främst Herbert Spencer och Edvard Burnett Tylor.
- 11 Pietikäinen 2017.
- 12 Om skillnaden, se Kwa 2011, 221–251. Överlag saknas tillsvidare också en översikt av spridningen av de olika evolutionsteorierna i Finland. En sådan översikt är det emellertid tyvärr inte hel-ler möjligt att tillhandahålla inom ramen för det här kapitlet.
- 13 Allardt 1997, 94–113; Klinge 1989b, 150–151. Mer allmänt om personerna i *Valvoja*-gruppen, se Vallisaari 1997; Vares 2009; Varpio 2009; Väisänen 2009.
- 14 Pietikäinen 2017, 292.
- 15 Om Westermarcks tidigaste kontakt med darwinismen, se Pipatti 2019, 22–26.
- 16 I sina memoarer uppger Westermarck att han läste Spencer i svensk översätt-ning sommaren 1884, vilket samman-faller med tiden för den så kallade von Bergen-debatten som jag kommer att behandla utförligare nedan (E. Wester-marck 1927, 27). Den unge Wester-marck skickade ett exemplar av sin doktorsavhandling till Spencer 1890. Denne besvarade brevet med ett kort duplicerat tackbrev där han tillfogade några handskrivna rader. Detta förblev emellertid den enda egentliga kontakten mellan Westermarck och Spencer. Brev från Herbert Spencer till Edvard Wester-marck 4.1.1890, Edvard Westermarcks brevsamling 29, ÅAB. Se även Ihanus 1990, 50–51.
- 17 Om Westermarcks bekantskap med Tylor och Wallace, se Westermarck 1927, 95–96, 110, 115, 194 (Tylor) samt 96, 99–100 (Wallace). I Edvard Wester-marcks brevsamling (mapp 31 och 32, ÅAB) finns 22 brev till Edvard Wester-marck från Tylor och 15 brev från Wal-lace. Kontakterna ser ut att ha inletts omkring 1890 då även de första breven är skrivna. Se även Ihanus 1990, 50–54.
- 18 Om Westermarcks elever och intellek-tuella nätverk, se Lagerspetz & Suolinna 2014.
- 19 Allardt 1997, 113.
- 20 Klinge 1989a, 418–436.
- 21 Vares 2009; Väisänen 2009; Varpio 2009; Vallisaari 1997.
- 22 Ahtiainen, Tervonen & Herlin 1996, 48–51; Allardt 1997, 115; Vares 2009.
- 23 Vasenius 1884.
- 24 E. Westermarck 1927, 25, 32. Om Edvard Westermarcks kandidatavhandling, se även Lagerborg 1951, 38.
- 25 Klinge 1989a, 468 ff; Jallinoja 2017, 195–224.
- 26 Jag har tidigare behandlat syskonen Westermarck i t.ex. Dahlberg 2011; 2016; 2018a; 2018b.
- 27 H. Westermarck 1916, 38; 1941, 18.
- 28 *Adresskalender för Helsingfors stad 1880–1881*, 1880.
- 29 H. Westermarck 1941, 53. Utöver gården på Andrégatan ägde familjen Westermarck också villa nr 10 i Östra

- Brunnsparken. Villan var uppförd enligt ritningar av G. T. Chiewitz och hyrdes ut till badgäster under sommaren. Se Westermarck 1927, 13–14.
- 30 E. Westermarck 1927, 15; H. Westermarck 1941, 53, 491 (not till s. 53).
  - 31 J. Ph. Palmén hade tolv barn från sina två äktenskap. Se Saastamoinen 1997.
  - 32 H. Westermarck 1917, 190–195.
  - 33 Om Helena Westermarck, se t.ex. Dahlberg 2018; Toftegaard Pedersen 2016; Kontinen 2010; Claesson Pipping 2007; Kontinen 1991.
  - 34 Brev från Helena Westermarck till Edvard Westermarck 8.3.1888, Helena Westermarcks brevsamling VIII, ÅAB.
  - 35 Se t.ex. Opitz, Bergwik & van Tiggelen 2016; Berg, Florin & Wisselgren 2011.
  - 36 Shapin 2010, 5.
  - 37 Jag har tidigare diskuterat hur Edvard Westermarcks syster Helena Westermarck i sina memoarer använde sig av den selektiva tystnaden som en form av iscensättning. Se Dahlberg 2018, 114–117, särskilt s. 115.
  - 38 Dahlberg 2018a.
  - 39 Klinge 1996, 280–283.
  - 40 Brev från Helena Westermarck till Constance Westermarck, Paris 10.12.1879, Helena Westermarcks brevsamling XI, ÅAB.
  - 41 Leikola 2011, 112–114.
  - 42 Väisänen 2009.
  - 43 Dahlberg 2018a, 79–85.
  - 44 Huldén 2003, 100–107; Ahtiainen, Tervonen & Herlin 1996, 48–51; Tervonen 1991, 204–215.
  - 45 Om Carl von Bergen, se Landquist 1922.
  - 46 Om von Bergens framträdande i Helsingfors, se Henricson 1940. Carl von Bergens föreläsningar i Helsingfors refererades i flera tidningar, t.ex. F. E. [Fredrik Elfving] "Dr Carl von Bergens föreläsningar", 16(5) (1884), 400–404; "Doktor C. von Bergens föreläsning", *Nya Pressen* 20.4.1884; "Hr v. Bergens föreläsning", *Morgonbladet* 21.4.1884; "Doktor C. von Bergens andra föreläsning I–II", *Nya Pressen* 22.4.1884 och 23.4.1884; "Dr C. von Bergens fjärde föreläsning", *Hufvudstadsbladet* 29.4.1884; "Dr C. von Bergens sjätte föreläsning", *Nya Pressen* 5.5.1884; "Dr C. von Bergens föreläsning", *Helsingfors Dagblad* 8.5.1884; "Dr C. von Bergens två sista föreläsningar", *Helsingfors Dagblad* 22.5.1884; "Dr C. von Bergens föreläsning den 19 maj", *Nya Pressen* 24.5.1884. Carl von Bergens föreläsningar publicerades även senare av Söderströms förlag (se von Bergen 1884).
  - 47 Hjelt, Neovius & Reuter 1884, 16.
  - 48 Vasenius 1884, 31.
  - 49 "Literaturanmälan I–II", *Nya Pressen* 28.5 och 30.5.1884. Neiglick lät senare publicera sin egen kritik mot inlägget av Hjelt, Neovius, Reuter och Vasenius som en särskild pamflett (Neiglick 1884).
  - 50 E. Westermarck 1927, 34, 37, 88–91.
  - 51 Brev från Edvard Westermarck till Helena Westermarck 10.6.1884 (Helena Westermarcks brevsamling VIII) och brev från Edvard Westermarck till Rudolf Westermarck 21 och 23.4.1884 (Helena Westermarcks brevsamling III), ÅAB.
  - 52 Om Edvard Westermarcks inställning till religionen, se Luoma 1967; Salmela 1998, 23–112. Om religiositeten i familjen Westermarck, se Dahlberg 2018a, 185–191.
  - 53 E. Westermarck 1927, 34–35.
  - 54 E. Westermarck 1927, 27.
  - 55 Referat av von Bergens tolkning av Darwin och Spencer: F. E. [Fredrik Elfving], "Dr Carl von Bergens föreläsningar", *Finsk Tidskrift* 16(5) (1884), 400–404.

Källor och litteratur

Arkivkällor

Åbo Akademis bibliotek (ÅAB), Åbo, Handskriftssamlingarna.

Edvard Westermarcks brevsamling.

Helena Westermarcks brevsamling.

Tryckta källor

Adresskalender för Helsingfors stad 1880–1881 (1880), Helsingfors: G. W. Edlunds förlag.

von Bergen, Carl (1884), *Herr D: R Carl von Bergens i Helsingfors hållna föreläsningar öfver "framtidens kristendom"*, Borgå: Söderström.

Hjelt, Edvard Immanuel, Edvard Rudolf Neovius, Odo Morannal Reuter & Valfrid Vasenius (1884), *Vetenskapen och Herr Carl von Bergen*, Helsingfors: Edlund.

Hjelt, Edvard, Edvard Rudolf Neovius & Odo Morannal Reuter (1884), "Herr von Bergens naturvetenskap", Edvard Hjelt, Edvard Rudolf Neovius, Odo Morannal Reuter & Valfrid Vasenius, *Vetenskapen och Herr Carl von Bergen*, Helsingfors: G. W. Edlunds förlag, 1–17.

Neiglick, Hjalmar (1884), *Vetenskapen och professorerne Hjelt, Neovius och Reuter samt docenten Vasenius*, Helsingfors: P. H. Beijer.

Vasenius, Valfrid (1884), "Vetenskap och fördragsamhet", Edvard Hjelt, Edvard Rudolf Neovius, Odo Morannal Reuter & Valfrid Vasenius, *Vetenskapen och Herr Carl von Bergen*, Helsingfors: G. W. Edlunds förlag, 19–40.

Westermarck, Edvard (1927), *Minnen ur mitt liv*, Helsingfors: Schildt.

Westermarck, Helena (1917), *Elisabeth Blomqvist. Hennes liv och gärning II*, Helsingfors: Söderström.

Westermarck, Helena (1941), *Mina levnadsminnen*, Helsingfors: Söderström.

Tidningar och tidskrifter

Finlands Allmänna Tidning 8.5.1863.

Finsk Tidskrift 16(5) (1884).

Helsingfors Dagblad 30.4.1864; 3.5.1864; 10.5.1864; 8.5.1884; 22.5.1884.

Hufvudstadsbladet 29.4.1884.

Morgonbladet 21.4.1884.

Nya Pressen 20.4.1884; 22–23.4.1884; 5.5.1884; 24.5.1884; 28.5.1884; 30.5.1884.

Litteratur

Ahtiainen, Pekka, Jukka Tervonen & Ilkka Herlin (1996), *Menneisyyden tutkijat ja metodien vartijat. Matka suomalaisen historiantutkimukseen*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura

Allardt, Erik (1997), *The History of the Social Sciences in Finland 1828–1918*, Helsinki: Societas scientiarum Fennica.

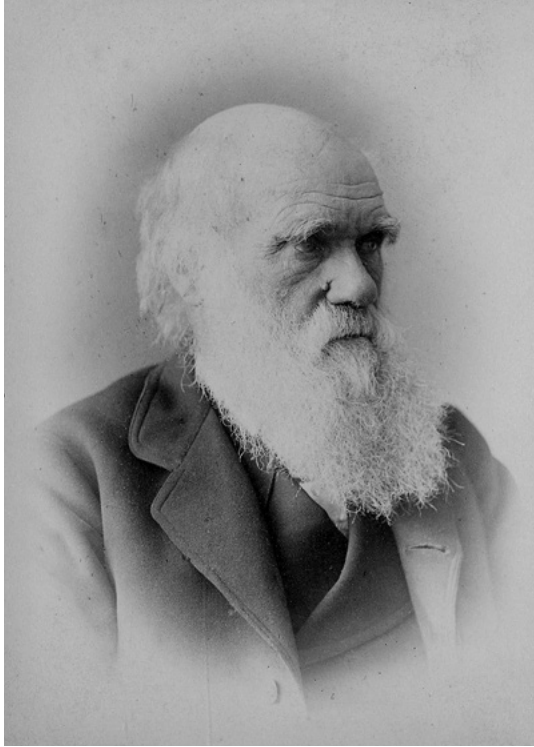
- Berg, Annika, Christina Florin & Per Wisselgren (red.) (2011), *Par i vetenskap och politik. Intellektuella äktenskap i moderniteten*, Umeå: Boréa.
- Bowler, Peter J. (1984), *Evolution. The History of an Idea*, Berkeley: University of California Press.
- Bowler, Peter J. (1990), *Charles Darwin. The Man and His Influence*, Oxford: Blackwell.
- Claesson Pipping, Git (2007), *Men arbetet! Mitt arbete! Identitet och berättande i Helena Westermarcks yrkeskvinnohistorier*, Göteborg: Makadam förlag.
- Dahlberg, Julia (2011), "Vardagsstöd, kontaktförmedling och förebilder. Syskonens position i den samhällsaktiva, borgerliga kvinnans nätverk under sent 1800-tal", *Historisk Tidskrift för Finland* 96(3), 201–224.
- Dahlberg, Julia (2016), "Konst och vetenskap. Intellektuell gemenskap i Helena Westermarcks brev till sin bror", *Niin & Näin. Filosofinen aikakaudesta* 89(2), 57–66.
- Dahlberg, Julia (2018a), *Konstnär, kvinna, medborgare. Helena Westermarck och den finska bildningskulturen i det moderna genombrottets tid 1880–1910*, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten.
- Dahlberg, Julia (2018b), "When Artists Became Intellectuals. Female Artistic Persona and Science as a Significant Other", *Persona Studies* 4(1), 60–73.
- Dahlberg, Julia & Joachim Mickwitz (2014), *Havet, handeln och nationen. Släkten Donner i Finland 1690–1945*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Dassen, Patrick & M. G. Kemperink (eds.) (2005), *The Many Faces of Evolution in Europe c. 1860–1914*, Leuven: Peeters.
- Engels, Eve-Marie & Thomas F. Glick (eds.) (2008), *The Reception of Charles Darwin in Europe, vol. 1*, London: Continuum.
- Henricson, Eric (1940), "Striden kring Carl von Bergens föredrag i Helsingfors", *Finska kyrkohistoriska samfundets årsskrift* 28, Helsingfors: Finska kyrkohistoriska samfundet, 43–75.
- Huldén, Lena (2003), "Luonnontieteilijät Suomea luomassa", Laura Kolbe & Anja Kervanto Nevanlinna (toim.), *Suomen kulttuurihistoria 3. Oma maa ja maailma*, Helsinki: Tammi, 100–107.
- Ihanus, Juhani (1990), *Kadonneet alkuperät. Edvard Westermarckin sosiopsykologinen ajattelu*, Helsinki: Kirjayhtymä.
- Jallinoja, Riitta (2017), *Families, Status and Dynasties 1600–2000*, London: Palgrave Macmillan.
- Klinge, Matti (1989a), *Helsingfors universitet 1640–1990 II. Kejsertiga Alexanders Universitetet 1808–1917*, Helsingfors: Otava.
- Klinge, Matti (1989b), *Professorer*, Helsingfors: Söderströms.
- Klinge, Matti (1996), *Finlands historia 3. Kejsartiden*, Helsingfors: Schildt.
- Konttinen, Riitta (1991), *Totuus enemmän kuin kauneus. Naistaiteilija, realismi ja naturalismi 1880-luvulla. Amélie Lundahl, Maria Wiik, Helena Westermarck, Helena Schjerfbeck ja Elin Danielson*, Helsinki: Otava.
- Konttinen, Riitta (2014), *Taiteilijatoveruutta. Helene Schjerfbeck, Ada Thilén, Helena Westermarck ja Maria Wiik*, Helsinki: Siltala.
- Kwa, Chunglin (2011), *Styles of Knowing. A New History of Science from Ancient Times to the Present*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

- Lagerborg, Rolf (1951), *Edvard Westermarck och verken från hans verkstad under hans tolv sista år 1927–39*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Lagerspetz, Olli & Kirsti Suolinna (2014), *Edward Westermarck. Intellectual Networks, Philosophy and Social Anthropology*, Helsinki: Finnish Society of Sciences and Letters.
- Landquist, John (1922), "Carl F.B. von Bergen", *Svenskt biografiskt lexikon* 3, Stockholm: Riksarkivet, 449. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=18571> [läst 27.7.2018].
- Lappalainen, Pekka (1967), *Darwinin teorioiden ja darwinistisen maailmanselityksen tulo Suomeen*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, Jyväskylän yliopistoyhdistys.
- Leikola, Anto (2008), "Darwinism in Finland", Eve-Marie Engels & Thomas F. Glick (eds.), *The Reception of Charles Darwin in Europe, vol. 1*, London: Continuum, 135–145.
- Leikola, Anto (2011), *History of Zoology in Finland 1828–1918*, Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Luoma, Matti (1967), *Kristinuskon moraalikritiikki Edvard Westermarckin elämässä ja ajattelussa*, Tampere: Tampereen yliopisto.
- Opitz, Donald L., Staffan Bergwik & Brigitte van Tiggelen (eds.) (2016), *Domesticity in the Making of Modern Science*, Hampshire: Palgrave McMillan.
- Pietikäinen, Petteri (2017), "Älykkäästä suunnittelijasta sokeaan kelloseppään. Evoluutioajattelun historiaa 1600-luvun lopulta *Lajien syntyyn*", Mikko Myllykangas & Petteri Pietikäinen (toim.), *Ajatusten lähteillä. Aatteiden ja oppien historiaa*, Helsinki: Gaudeamus, 261–298.
- Pipatti, Otto (2019), *Morality Made Visible. Edvard Westermarck's Moral and Social Theory*, London: Routledge.
- Saastamoinen, Lotta (1997), "Palmén, Johan Philip", *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-003580> [läst 17.5.2018].
- Salmela, Mikko (1998), *Suomalaisen kulttuurifilosofian vuosisata*, Helsinki: Otava.
- Shapin, Steven (2010), *Never Pure. Historical Studies of Science as If It Was Produced by People with Bodies, Situated in Time, Space, Culture, and Society, and Struggling for Credibility and Authority*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Toftegaard Pedersen, Arne (2016), *Helena Westermarck. Intellettets idoga arbetare*, Helsingfors: Svenska folkskolans vänner.
- Vallisaari, Eero (1997), "Palmén, Johan Axel", *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-003579> [läst 21.5.2018].
- Vares, Vesa (2009), "Danielson-Kalmari, Johan Richard", Henrik Knif et al. (red.), *Biografiskt lexikon för Finland* 2, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4669-1416928957275> [läst 21.5.2018].
- Varpio, Yrjö (2009), "Valfrid Vasenius", Henrik Knif et al. (red.), *Biografiskt lexikon för Finland* 2, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4619-1416928957225> [läst 21.5.2018].
- Väisänen, Maija (2009), "Ernst Gustaf Palmén", Henrik Knif et al. (red.), *Biografiskt lexikon för Finland* 2, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4804-1416928957410> [läst 21.5.2018].

2

Den Westermarckska evolutionismen

Sociologins historia har efter andra världskriget till en stor del skrivits utgående från tänkare som var verksamma i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, som kanoniserats till klassiker och som behandlade uppkomsten av moderna västerländska samhällen, deras strukturer och fenomen som är typiska för dem. I verkligheten är sociologins historia ändå mycket mer komplicerad än så. I den franska tidningen *L'Année sociologique* publicerades mellan 1898 och 1913 närmare 2 400 recensioner av sociologiska eller för sociologin relevanta undersökningar. Av de recenserade verken behandlade mindre än en tredjedel västerländska samhällen eller deras närhistoria och en ännu mindre del fokuserade på fenomen som var typiska för det industriella samhället.¹ I forskningen om sociologins historia i Finland har den Westermarckska forskningstraditionen granskats i samma anda, det vill säga nästan enbart utgående från den utveckling som skett inom vetenskapen efter andra världskriget. I *The History of Social Sciences in Finland 1828–1918* skriver Erik Allardt om den moderna samhällsvetenskapens ”föregångare” och letar efter olika slag av tänkare och idéer som banat väg för en förmodat mer utvecklad och mogen form av ”modern samhällsvetenskap”.² *Suomalaisen sosiologian historia* (Den finländska sociologins historia) bygger på en liknande premiss, som betonar nutiden. Enligt verkets redaktörer ”var den sociologi som undervisades i Finland till

Charles Darwin. Hans evolutionsteori låg till grund för den Westermarckska kretsens forskning.

FOTO ELLIOTT AND FRY PHOTOGRAPHERS.

slutet av andra världskriget det som i dag kallas socialantropologi eller etnologi. Edvard Westermarck, Rafael Karsten och Gunnar Landtman representerade antropologin.”³ Med sådana infallsvinklar förlorar man möjligheten att identifiera och förstå ett annorlunda sociologiskt tänkande, ett tänkande som för senare tider ter sig främmande.

I detta kapitel strävar vi efter att analysera grunddragen i Westermarcks och hans elevs evolutionism samt deras uppfattningar om sociologin som forskning om ursprungen. Vi fäster särskild uppmärksamhet vid hur de i sin forskning stöder sig på antaganden om en allmän mänsklighet eller människonatur härledd ur den biologiska evolutionsteorin. Så här är det möjligt att belysa Westermarcks och hans närkrets centrala teoretiska och metodologiska utgångspunkter och fördjupa den rådande uppfattningen om den forskningstradition som dominerade den finska sociologin och antropologin under dessa discipliners första tid, som inföll mellan 1890-talet och andra världskriget. Även om Westermarcks elever inte har betraktats som viktiga

eller nyskapande forskare inom den finska sociologins historia spelade de ändå en central roll inom bildningskulturen i Finland under flera årtionden. Flera av dem publicerade sina främsta verk i England för en internationell publik.

I ljuset av det naturliga urvalet

När vi talar om evolutionismen i början av 1900-talet är det bra att i Westermarcksk anda känna till dess "ursprung". På 1800-talet skrev många tänkare om evolutionen, men grunden för den moderna evolutionära forskningen lades av Charles Darwins verk *Om arternas ursprung* (*On the Origin of Species*), som utkom 1859. Som upphovsmannen själv skriver i verkets sista kapitel var arbetet "ett enda långt argument" (*one long argument*) – ett argument för arternas härkomst, anpassning och förändring genom det naturliga urvalet. Darwin fortsatte att utveckla sin evolutionsteori i senare verk, av vilka *The Descent om Man* publicerat 1871 (på svenska *Människans härledning* 1872), var det viktigaste för Westermarck och hans elever.⁴

Innehållet i den Darwinska evolutionsteorin kan sammanfattas i några av dess centrala drag. För det första var Darwin den första naturforskaren vars evolutionsteori inte gav utrymme för naturteologernas intelligenta design eller för den ändamålsinriktade teologism som lamarckisterna och andra stod för.⁵ Darwins teori om evolutionen förutsätter *inte* något ändamål eller någon riktning, endast förändring. För det andra är inte människan evolutionens slutpunkt i Darwins teori, endast en djurart bland andra. Till skillnad från nästan alla andra evolutionsforskare – inklusive Alfred Russel Wallace, den andra upptäckaren av teorin om det naturliga urvalet, och Herbert Spencer – ansåg Darwin att också människans psykologiska egenskaper och förmågor var föremål för det naturliga urvalet: människosinnet är konstruerat av "evolutionens blinda urmakare" på samma sätt som andra djurs medvetande.⁶ För det tredje samlade Darwin ett väldigt stort bevismaterial till stöd för sin teori. För det fjärde saknade alla andra evolutionsteorier, förutom Darwins och Wallaces, tanken om det naturliga urvalet, den primära mekanismen i evolutionsprocessen.

Om arternas uppkomst hade en omedelbar inverkan på den brittiska och, kort därefter, på hela den internationella evolutionsforskningen och biologin. Verket påverkade också andra vetenskaper, inklusive de nya humanvetenskaperna som psykologin, antropologin och sociologin. På grund av det bevismaterial som Darwin presenterade började det vetenskapliga samfundet övertygas om evolutionen, men det accepterade inte tanken om det naturliga urvalet lika lätt. Uppenbarligen var det svårt för samtiden att godkänna denna tanke, eftersom man hade vant sig vid en evolutionsuppfattning som betonade planmässighet och gav människan en särställning. Fenomen i den levande naturen är också så pass komplicerade att många uppfattade det naturliga urvalet som en alltför förenklad och föga övertygande förklaring för dem. Den darwinistiska evolutionismen blev redan tidigt en utgångspunkt för Westermarcks tänkande. Såsom antropologen Adam Kuper har noterat, var Westermarck antagligen den första samhällsvetaren som systematiskt tillämpade darwinistisk evolutionsteori i sin forskning.⁷

I slutet av 1800-talet och början av 1900-talet dominerades antropologin och sociologin av olika evolutionistiska teorier med rötter i den brittiska och franska upplysningsfilosofins läror om olika historiska utvecklingsstadier inom människans historia. Så kallade klassiska evolutionister som Lewis Henry Morgan, Herbert Spencer, Edward Tylor och James Frazer förenades av intresset för "ursprungen" – de antagna tidiga stadierna – till samhällslivet och dess fenomen samt av intresset för de "primitiva" samhällenas utveckling till högkulturella civilisationer, en process som ansågs följa en enspårig eller unilineär kedja av utvecklingsstadier.⁸ Tanken om ursprunget var ett centralt verktyg för samhällsvetenskaperna. Med hjälp av den ansåg man det vara möjligt att förstå vad samhällseliga fenomen i grund och botten handlade om. Ett typiskt forskningsobjekt kunde vara ett samhälle som antogs reflektera mänsklighetens tidiga stadier eller något fenomens – till exempel lagstiftningens, moralens, äktenskapens eller religionens – ursprung och utveckling.⁹

Den samhällsvetenskapliga forskningen och undervisningen i Finland kring sekelskiftet 1900 drogs mot den klassiska evolutionismen. Den tidiga evolutionismen låg de finländska forskarna nära också

på ett personligt plan, särskilt genom Westermarcks omfattande nätverk. Westermarck korresponderade med bland andra Frazer och Tylor; den sistnämnde hjälpte Westermarck att få sin äktenskapsforskning publicerad i England och skrev en mycket positiv recension av den.¹⁰ Westermarcks komparativa forskningssätt och hans intresse för äktenskapets och moralens ursprung och utveckling visar att han omfattade den klassiska evolutionismens utgångspunkter och frågeställningar. Westermarck anammade också den kulturevolutionistiska antropologins distinktion mellan de olika stadierna "vildhet" (*savagery*), "barbari" och "civilisation".¹¹ De historiska och komparativa delarna av Westermarcks främsta verk om äktenskap och moral är uppbyggda kring dessa utvecklingsstadier, med vilka han främst avser näringsekonomiska förhållanden. Trots dessa beröringspunkter utvecklade Westermarck den evolutionistiska teorin i en ny riktning. Sociologen Stephen Sanderson skiljer mellan Westermarck och de tidiga evolutionsantropologerna genom att hänföra honom till den klassiska evolutionismens andra skede.¹²

Det första draget som utmärker Westermarcks evolutionism och samtidigt särskiljer honom från den klassiska evolutionismen är hans uppfattning om ursprunget (*origin*). Enligt den "moderna sociologin", som föddes efter andra världskriget, syftade Westermarck med ursprung på företeelser i mänsklighetens dunkla förstadier, som han strävade efter att rekonstruera med hjälp av kunskap om senare och sin samtids "ursprungsfolk". Den lärdomshistoriska forskningen har tolkat detta på ett annat sätt. Enligt den svenske sociologen Göran Therborn ansåg Westermarck att "ursprunget" är nyckeln till "essensen i det mänskliga" (*essentials of humanity*) och dessa erbjuder således ett forskningsområde som är teoretiskt intressantare än det moderna samhället.¹³ Som Juhani Ihanus betonar var det "ursprung" som Westermarck och hans elever sökte efter inte detsamma som de tidigare evolutionisterna hade menat med "ursprung". Westermarck och hans elever behandlade inte ursprunget som ursprung i betydelsen kronologiskt tidigast, eftersom "ursprunget inte har börjat vid någon given tid eller plats och ändå alltid redan existerar, liksom en alltid närvarande 'orsak'".¹⁴

Mer exakt syftade Westermarck med ursprung på den emotionella grund som fenomen i anslutning till moral och familjebildning än i

dag bygger på. Således avser moraluppfattningarnas ursprung deras fortfarande närvarande orsaker.¹⁵ På samma sätt hänvisar tanken om äktenskapets ursprung till de känslor som upprätthåller mänsklighetens äktenskaps- och familjeinstitutioner. Westermarcks centrala syfte var att visa att seder, moraluppfattningar och äktenskapsförfaranden, som hans samtida kände igen i sina egna västerländska samhällen, också förekom i samhällen som ansågs vara "primitiva" eller outvecklade, och att skillnaderna mellan dessa inte alls var så stora som man trodde. Medan den klassiska evolutionismens tidiga antropologer och sociologer strävade efter att analysera en global skillnad mellan "vi" och "dem" med hjälp av antaganden om utvecklingsstadier,¹⁶ närmade sig Westermarck sina forskningsämnen först och främst via tanken om det mänskligt universella.

För det andra förkastade Westermarck den evolutionistiska antropologins och sociologins rådande antagande vid 1800-talets slut om en *unilineär evolution*, enligt vilken alla samhällen och kulturer går igenom samma utvecklingsstadier i riktning mot samma slutpunkt: den västerländska civilisationen.¹⁷ Westermarcks *The History of Human Marriage* (1891) var en kritik av de evolutionistiska teorierna om äktenskapets utvecklingsfaser. Han betonade att han ända från början av sin karriär också mer allmänt hade motsatt sig antaganden om att samhällsinstitutioner genomgår unilineära utvecklingsstadier, tankegångar som i början av 1900-talet blev föremål för kritik också av den inflytelserika amerikanska antropologen Franz Boas och hans elever.¹⁸

För det tredje lotsade Westermarck den evolutionistiska antropologin och sociologin i en ny riktning genom att uttryckligen betona den Darwinska biologiska evolutionsteorins roll i förståelsen och förklaringen av människans psykologi och sociala beteende. I stället för att analysera samhälls- och kulturevolution undersökte Westermarck, ur ett Darwinskt perspektiv, människonaturen och dess återspeglning i olika slag av social praxis, särskilt äktenskap, familjebildning och moraliskt beteende.¹⁹ Dessa tyngdpunkter skiljer honom från 1800-talets evolutionsantropologer, som knöt an till Darwins lära om alla arters gemensamma härkomst (*common descent*) men knappast alls använde Darwins teori om det naturliga urvalet.²⁰ Det

kan sägas att Westermarck införde en ny nivå i den antropologiska och sociologiska forskningen: han sökte efter de psykologiska och biologiska orsakerna bakom sociala fenomen.

Det fjärde draget som utmärker Westermarcks evolutionism är att han till skillnad från sociologklassiker som Auguste Comte, Herbert Spencer och Émile Durkheim inte analyserade samhället eller sociala institutioner genom att använda organismanalogier lånade från biologin. Westermarck betonade att hans forskning inte handlar om att tillämpa biologiska analogier på samhällelig evolution utan om "de biologiska *fakta* som ligger bakom psykologiska och sociala fenomen".²¹

För det femte bygger Westermarcks biologiska tänkande på den tyske evolutionsbiologen August Weissmans "nydarwinistiska" version av Darwins evolutionsteori. I enlighet med Weissman ansåg Westermarck att mekanismen i evolutionsprocessen uttryckligen bestod av det naturliga urval som medförde förändringar i *ärfvliga* fysiska och psykiska egenskaper. Den Darwinska evolutionsteorin är enligt Westermarck mycket enkel i sina huvuddrag och erbjuder "en förklaring av ändamålsenligheten i den organiska naturen utan att kalla till hjälp hypotesen om en försyn".²² För det första finns det en slumpmässig variation av alla egenskaper mellan individerna inom en art. För det andra är alla organismers förökningspotential mycket större än antalet individer som föds, utvecklas och sedan fortsättningsvis förökar sig. För det tredje lever organismer ända från födseln i växelverkan med den levande och icke-levande omgivningen och variationen mellan individernas olika egenskaper påverkar deras möjligheter att överleva och föröka sig. För det fjärde går egenskaperna hos de fördelaktigast försedda organismerna i arv åtminstone till en del av ättlingarna. Således väljs nyttiga fysiska och psykologiska egenskaper ut och blir vanligare inom populationen från generation till generation.²³ Westermarck tillämpar den Darwinska evolutionsteorin avgränsad till människans psykologi och sociala beteende i hela sin produktion, även om den har olika vikt i olika sammanhang.

Sociologin som ursprungens och utvecklingens vetenskap

I början av sin karriär definierade Westermarck sociologin som en vetenskap som undersöker fenomen i det sociala livet ur ett ursprungs- och utvecklingsperspektiv.²⁴ Sociologins forskningsobjekt är speciellt sociala institutioner och rättsförhållanden, sådana förhållanden mellan individer som samhället reglerar genom seder eller lagar. Medan sociologer efter andra världskriget koncentrerade sig på moderna västerländska samhällen, ansåg Westermarck att hans teorier, som baserar sig på jämförelser mellan olika folk, gällde hela mänskligheten.²⁵ I sin installationsföreläsning vid London School of Economics beskrev Westermarck sociologin på ett något annorlunda sätt som "de sociala fenomenens vetenskap i ordets vidaste bemärkelse". Enligt honom är "sociologins uppgift att förklara sociala fenomen, söka deras orsaker och visa hur och varför de har uppkommit".²⁶ Westermarcks tvärvetenskapliga utgångspunkter syns i hans uppfattning om att antropologer och sociologer ska söka efter ursprung eller orsaker till sociala fenomen "oberoende av hurudana dessa orsaker är till sin natur".²⁷

Westermarcks teorigrund är oskiljaktigt sammanbunden med hans metodologiska tänkande. I sin komparativa metod utgår han från att observera likheter mellan olika folks seder och institutioner. Ett exempel på detta är att

[d]å vi undersöka de regler som fastställts av vilda stammars seder, finna vi att de i mycket stor utsträckning överensstämmer med de civiliserade folkens moraliska uppfattning. I varje samhälle är dråp förbjudet och likaså stöld. Vildarna betrakta ock barmhärtighet som en plikt och prisa frikostighet som en dygd, i fråga om ömsesidig hjälp äro deras seder ofta betydligt mer fordrande än våra egna, och många av dem utmärka sig för sin sannfärdighet.²⁸

Samtidigt var det centralt för Westermarck att undersöka den stora mångfald och variation som råder bland seder och trosföreställningar. Sociologins uppgift är enligt Westermarck att beskriva och förklara likheter och olikheter av denna typ. Bakom hans komparativa metod ligger antagandet att människan, trots alla olikheter mellan grupper och individer, överallt är likadan till sin psykologiska struktur. Detta

antagande utgår från den darwinistiska evolutionsteorin och är central också för den klassiska evolutionismen.²⁹ Det är möjligt att jämföra olika seder och trosföreställningar eftersom "alla olika etniska grupper är del av samma djurart och de likartade drag som observeras således har en djupare grund än alla olikheter som den sociala omgivningen åstadkommer".³⁰ Westermarck betonade att komparativ forskning är det enda sättet att utreda vad som å ena sidan är gemensamt för alla människor och vad som å andra sidan är lokalt och specifikt. Men också de mest säregna lokala sederna och trosföreställningarna är alltid uppblandade med "allmänmänskliga faktorer" (*human element*).³¹ Den "evolutionära skolan", som Westermarck associerade sig själv och sin närkrets med, undersöker just sociala och kulturella fenomenens "psykologiska och sociologiska ursprung".³²

Westermarck beskriver hur en forskare som använder den komparativa metoden delar in seder, institutioner och trosföreställningar i olika grupper utgående från drag som verkar vara gemensamma, och efter det granskar dem ur ett ursprungs- och utvecklingsperspektiv.³³ Till exempel analyserar Westermarck i sitt verk *The Origin and Development of the Moral Ideas* (1906, 1908) de mest varierande moraliskt laddade handlingssätt – handlingar som väcker känslor av moraliskt gillande eller moralisk indignation – och undersöker hur olika människor under olika tider ställt sig till dessa. Han nöjer sig inte med att enbart beskriva, utan "söker efter den princip som ligger som grund för den moraliska bedömningen i varje enskilt fall".³⁴ Westermarcks uppfattningar om den mänskliga naturen handlar i stort sett om gemensamma känslor som delas av hela människosläktet. Dessa känslor är en central del av hans sociologiska teoribildning, eftersom de föder och upprätthåller gemensamma seder och sociala institutioner. Westermarck betonar också att de psykologiska tendenser som ligger till grund för olika folks seder och institutioner består av instinkter, känslor eller emotioner av allmän natur, som forskaren kan observera överallt.³⁵ Samma känslor kan ändå ge upphov till väldigt olika seder och normer, eftersom de alltid tar sig uttryck i växelverkan med kognitiva faktorer och påverkan från miljön.

Typiskt för Westermarcks forskningsgrepp var att han betonade känslornas betydelse, vilket syns i hans forskningsämnen: äkten-

skapet, familjen, moralen och religionen. Familjen bestående av mor, far och barn är för Westermarck en allmänmänsklig institution, oberoende av om den förekommer i samband med monogama, polygyna eller polyandriskt äktenskap.³⁶ Familjebildningen baserar sig på känslor, av vilka de viktigaste är 1) tillgivenhet mellan parterna, 2) föräldrars tillgivenhet för sina barn, 3) sexuell svartsjuka, 4) altruistisk tillgivenhet mellan syskon och 5) sexuell motvilja mot nära släktingar, eller incestaversion, som aktiveras av en familjeliknande tät närhet under den tidiga barndomen. Utöver detta har Westermarck en tanke om att mor- och farföräldrar fäster sig vid sina barnbarn på ett sätt som kunde kallas mor- och farföräldrakärlek.³⁷ På liknande sätt bygger moraliska uppfattningar och normer på känslor som Westermarck kallar moraliskt gillande eller ogillande känslor. Dessa moraliska känslor faller under en bredare grupp vedergrällningskänslor som är typiska för människan och många djur (se kapitel 3). Moraliska känslor tar sig vanligtvis uttryck genom känslor av sympati och motvilja, vilka också påträffas bland andra djur. Westermarcks teoribildning bygger uttryckligen på sådana känslor som har motsvarigheter också bland andra sociala djur. Hos människorna är de bara längre utvecklade.

Det undervisningsarbete Westermarck inledde på 1890-talet bar frukt, och i Finland utvecklades snabbt en egen typ av evolutions-teoretisk forskningsinriktning. Yrjö Hirn disputerade 1896 på en avhandling om konstens ursprung och fyra år senare publicerade han verket *The Origins of Art. A Psychological and Sociological Inquiry* (1900). Också Rafael Karsten, Gunnar Landtman, Rudolf Holsti och Ragnar Numelin följde i sin lärares fotspår och bedrev evolutions-teoretisk forskning. Var och en av dem skrev sin doktorsavhandling om ursprunget till samhällsliga fenomen. Karstens *The Origin of Worship. A Study in Primitive Religion* gavs ut 1905. Landtmans *The Origin of Priesthood* gavs ut samma år och några år senare publicerade han verket *The Primary Causes of Social Inequality* (1909). Holsti publicerade sitt akademiskt mest betydelsefulla verk *The Relation of War to the Origin of the State* 1913 och Numelins doktorsavhandling *Orsakerna till folkvandringarna på lägre kulturstadier. En sociologisk studie* utkom 1918. Landtman fortsatte sin sociologiska

forskning ända till slutet av 1930-talet och Numelin publicerade sig ännu efter andra världskriget, då han bland annat gav ut *The Beginnings of Diplomacy. A Sociological Study of Intertribal and International Relations* (1950).

Till skillnad från den så kallade konkreta socialforskningen kännetecknades den Westermarckska sociologin uttryckligen av intresset för ursprung. Även om Westermarck själv i sina främsta verk också behandlar hur äktenskapspraxis och moraluppfattningar tar sig uttryck under olika stadier av den samhälleliga och kulturella utvecklingen, utelämnade hans elever ordet "utveckling" i rubrikerna för sina undersökningar och fokuserade på att undersöka ursprung.³⁸ En annan central skillnad är att medan Westermarck strävade efter att analysera hur mänskliga psykologiska och sociala tendenser har utvecklats som en del av den biologiska evolutionen, tog hans elever detta för givet och tillämpade Westermarcks människonaturstänkande på sina egna forskningsfrågor.

Det etnografiska fältarbetet utgör vid sidan av den komparativa metoden en central del av den Westermarckska samhällsvetenskapen. Westermarck uppmuntrade redan i början av 1900-talet sina elever att använda denna metod. För sociologin var syftet med fältarbetet att producera mer tillförlitligt och professionellt insamlat källmaterial för den komparativa forskningen. Westermarck betonade i flera sammanhang att den komparativa metoden och den etnografiska forskning som begränsar sig till en viss gemenskap eller kultursfär behöver och kompletterar varandra.³⁹ Westermarck deltog också i att producera denna typ av kunskap under sitt långvariga forskningsarbete i Marocko.⁴⁰ Av hans elever gjorde Landtman under 1910- och 1920-talen fältarbete i Papua Nya Guinea, Karsten i Sydamerika och Hilma Granqvist i Palestina.⁴¹ Samtidigt grundade sig uppfattningen om behovet av antropologiskt fältarbete på evolutionisternas sätt att se primitiva jägar- och samlarsamhällen som representanter för mänsklighetens tidiga stadier. Således gjorde denna typ av forskning det möjligt att komma åt ursprunget också i en väldigt konkret mening. De Westermarckska forskarna betonade att de samtida "naturfolken" inte återspeglade mänsklighetens egentliga förstadier. Men de ansåg att de primitiva samhällena ändå kunde användas som

Edvard Westermarcks läger i Amzmiz vid Stora Atlasberget under ett av hans fältarbeten i Marocko 1904.

FOTO EDVARD WESTERMARCK.

hjälpmedel för att undersöka ursprungen, eftersom de låg närmare ett "ursprungligt" samhälle, och arkeologisk kunskap hade visat att det fanns betydande likheter mellan mänsklighetens tidiga samhällstillstånd och de samtida naturfolken.

Rafael Karstens uppfattning om sociologins och religionens ursprung

Rafael Karsten skrev en artikel om sociologin för *Valtiotieteiden käsikirja* (Handbok för statsvetenskaper), som gavs ut i början av 1920-talet och höjde samhällsvetenskapernas profil i Finland. Han var då professor i praktisk filosofi vid Helsingfors universitet och ansvarade tillsammans med Gunnar Landtman, då docent i sociologi, för undervisningen i sociologi. Enligt Karsten undersöker sociologin uppkomsten och utvecklingen av samhället och dess institutioner samt deras olika former. Karsten framhöll, på samma sätt som Westermarck, att fenomen som är typiska och karakteristiska för allt samhällsliv är forskningsobjekt för sociologin. Forskarnas uppfattning om sociologin varierade främst beroende på om de fokuserar på att undersöka "primitivare" eller mer "utvecklade" samhällen. Karsten betonade att den samtida sociologin – ledd av Spencer och

Tylor – speciellt koncentrerade sig på att undersöka samhällets och de samhälleliga fenomenens ursprung och tidigare utvecklingsformer. Det centrala var att forskning om så kallade primitiva samhällen skapade en grund också för kunskapen om mer utvecklade samhällsformationer. Karstens uppfattning byggde på en tydligt Spencersk tanke om att man kan förstå fenomen som genom samhällelig differentiering blivit komplicerade genom att undersöka deras tidigare och enklare former.⁴²

Likt Westermarck tänkte också Karsten att sociologin var en vetenskap som uttryckligen använder sig av en komparativ metod. En forskare som tillämpar en komparativ metod delar in olika folks seder, institutioner och uppfattningar i grupper för att beskriva och förklara deras likheter och olikheter. Den komparativa forskningen är möjlig på grund av människosläktets psykologiska likformighet. Enligt Karsten strävar sociologin i sista hand efter att ge "socialpsykologiska" och "psykologiska" förklaringar, vilket kommer nära Westermarcks uppfattning om att ursprunget ligger i psykologiska och särskilt emotionella faktorer som allttjämt verkar.⁴³ Karstens människonaturstänkande kan uppfattas tydligare i hans lärobok *Naturfolkens samhällsliv. En inledning till sociologien*, som utkom 1928, och i hans religionsvetenskapliga produktion.

Enligt Karsten är benägenheter som utvecklats genom det naturliga urvalet under den biologiska evolutionen, och som påträffas förutom bland människor också bland andra sociala djur, utgångspunkten för sociologisk teoribildning. Karsten skiljer mellan olika instinkter och drifter som ger upphov till och upprätthåller samhällsliv bland levande varelser av samma art. Till dem hör bland annat könsdriften och den instinktiva tillgivenheten gentemot avkomman, näringsdriften som skapar sammanslutningar som är större än familjen, försvarsdriften samt sällskapsdriften som ligger till grund för gruppens eller gemenskapens interna sympati och samverkan. Samtidigt betonar Karsten att de för människan och djuret gemensamma instinkterna så småningom tappat sitt direkta inflytande över människans beteende och samhällslivet. Med tiden har utvecklingen av ett mer intellektuellt och emotionellt liv samt uppkomsten av institutioner som seder och bruk, moral, religion, styre och konst tillåtit män-

niskan att höja sig över sina rent biologiska förutsättningar. De flesta "naturfolk" som existerade under Karstens tid var i denna mening "kultursamhällen".⁴⁴

Enligt Karsten kunde det för sociologin och religionsvetenskapen centrala begreppet "primitiv" förstås på två olika sätt. Å ena sidan kan det betyda det undersökta fenomenets historiskt tidigare eller första uttryck, å andra sidan kan det hänvisa till något strukturellt primitivt och ofullständigt. I den förstnämnda betydelsen syftar "primitiv religion" på religionens ursprung i strängt kronologisk bemärkelse, i den senare betydelsen syftas däremot på de allra primitivaste och enklaste uttrycken av religion som ännu påträffas bland jägare-samlare. I sin religionsvetenskapliga produktion använde Karsten begreppet "primitiv" uttryckligen i den senare bemärkelsen, fastän de i praktiken sammanflätas.⁴⁵ För Karsten var religionsvetenskapen komparativ forskning av religiösa fenomen och deras regelbundenheter. Genom jämförelser var det möjligt att upptäcka såväl faktorer som bidragit till religionens uppkomst som de tidigaste och enklaste uttrycksformerna för det religiösa livet i mänsklighetens utvecklingshistoria.⁴⁶

Karstens doktorsavhandling *The Origin of Worship* (1905) behandlar frågan om religionens och speciellt den religiösa dyrkans psykologiska ursprung. Med dyrkan menar Karsten människans strävan efter att påverka övermänskliga krafter som hon ser sig vara beroende av, i syfte att undvika faror och erhålla nytta. För honom är det centralt att analysera "hur religiösa instinkter eller benägenheter" (*religious instincts or dispositions*) har fötts. Medan Westermarck undersökte äktenskapet i ordets "naturhistoriska betydelse" närmade sig Karsten naturen från ett "naturhistoriskt perspektiv" (*from a natural history point of view*). Religionens ursprung måste enligt Karsten betraktas i förhållande till den animistiska trosuppfattningen, som var typisk för primitiva samhällen. Enligt den kan alla varelser och naturfenomen ha en själ, oberoende av deras fysiska skepnad.⁴⁷ I sin senare produktion upprepade Karsten likartade synpunkter angående religionens ursprung.

I Westermarcksk stil inleder Karsten med frågan om vi "bland djur kan finna urformer av något som kunde kallas en religiös känsla".⁴⁸ Karsten ansåg sig utvidga det kontinuitetstänkande som Darwin

Rafael Karsten undersökte religionens ursprung i ett evolutionsteoretiskt perspektiv och gjorde flera fältarbetsresor till Sydamerika. Han disputerade på avhandlingen *The Origin of Worship* 1905 och blev något senare docent i jämförande religionsvetenskap vid universitetet i Helsingfors. År 1922 efterträdde han Westermarck som professor i praktisk filosofi vid samma universitet.

FOTO ATELIER NYBLIN 1908.

uttryckte i *Människans härledning* – att det inte finns någon grundläggande skillnad mellan människans och djurens psykologiska och moraliska förmågor – till att gälla också religion. Djurs beteende kan nämligen uppvisa drag som Karsten ansåg vara urformer till animistiska trosföreställningar. Djurens inställning till föremål och fenomen som ingår i den egna, bekanta erfarenhetssfären präglas av känslor som liknar intresse, likgiltighet och rädsla. Samtidigt existerar det för djuren en "okänd värld" som får uttryck i känslor som förvåning, respekt och rädsla inför överraskande och okända föremål och naturfenomen. Vi kommer närmare religionens ursprung om vi förstår att också djur har en tendens att göra icke-levande objekt levande. Detta innebär att de har en benägenhet att tolka icke-levande föremål, som utan uppenbar orsak rör sig, som potentiellt hotfulla och farliga levande varelser. Djuret tolkar en sådan rörelse som ett tecken på närvaro av någon form av "främmande levande aktör", och en liknande "känsla av någonting okänt och mystiskt" (*feeling of the unknown and mysterious*) kopplas samman med till exempel åska, jordbävningar eller den förvirring och rädsla som orsakas av märkliga skuggor. Karsten tolkar dessa förhållningssätt som urformer av den religiösa känsla som förekommer bland människor.⁴⁹

Samma typ av känslor av någonting okänt och oförklarligt ligger enligt Karsten till grund för religionen. På samma sätt som Wester-

marck betonade moralens och äktenskapets emotionella ursprung ansåg Karsten att religionen grundar sig på känslor. Karsten kritiserade under hela sin karriär Tylors inflytelserika definition av religion, enligt vilken en religion uttryckligen handlar om att *tro* på andeväsen. Denna typ av definition prioriterar kognitiva faktorer såsom föreställningar framom känslor.⁵⁰ Enligt Karsten uttrycks känslorna, som också andra djur har, inom primitiva samhällen i form av "en faktisk världsåskådning". De känslor av "förundran, respekt och rädsla" som orsakas av märkliga eller överraskande händelser är en central del av det primitiva religiösa livet, eftersom oförklarliga föremål och naturfenomen verkar övernaturliga för människan. Bakom den religiösa dyrkan som riktas mot andra människor eller djur finns samma psykologiska orsaker, eftersom denna typ av föremål upplevs ha egenskaper och krafter som människor inte är kapabla att förstå.⁵¹

Karstens evolutionistiska utgångspunkter syns också i att han intresserade sig speciellt för hur de varelser, fenomen och andar som människor upplever som farliga och i stånd att påverka deras välmående blir föremål för dyrkan inom primitiva samhällen. Självbevarelse-driften (*instinct of self-preservation*) får människosinnet att skapa teorier om orsakerna till överraskande händelser som död och sjukdom för att klara av dem och i fortsättningen undvika dem. Djur som i en viss livsmiljö är människans farligaste fiender i kampen för tillvaron blir vanligtvis föremål för religiös dyrkan. Ett träd eller ett havsområde kan till exempel också tänkas vara uttryck för något slags ande, men endast om trädet eller havsområdet förorsakar en olycka framstår denna ande som farlig och måste då blidkas och dyrkas. Ursprunget till religiös dyrkan är alltså självbevarelse-driften och den rädsla som människan känner gentemot okända krafter. Enligt Karsten är den animistiska världsåskådningen resultatet av en gradvis utveckling. Den har ursprungligen förekommit i anslutning till varelser och naturfenomen som spelat en betydande roll i livet och som enligt människans uppfattning emanerat ur osynliga krafter och aktörer. Så småningom har samma princip utvidgats till att gälla den omkringliggande naturen och verkligheten i sin helhet.⁵²

Gunnar Landtman som ursprungsforskare

Gunnar Landtman ansåg att sociologin hade en självklar plats på det samhällsvetenskapliga fältet, som höll på att växa fram och bli mångsidigare. Han var mycket medveten om att samhället kunde undersökas på olika sätt. Sociologin hade ännu inte befast sin ställning som vetenskapsgren i början av 1920-talet, utan gjorde snarare först "anspråk på att inta en självständig plats vid sidan av andra vetenskaper". Enligt Landtman kunde sociologins forskningsobjekt och metod särskiljas från de andra samhällsvetenskapernas. Sociologins uppgift är att forska i ursprunget till samhälleliga fenomen och institutioner och deras utveckling, med vilket han framför allt avsåg orsakerna till att de ursprungligen hade uppstått.⁵³ Landtman studerade inte de samhälleliga fenomenens förändring eller deras uttrycksformer på kulturevolutionens olika nivåer. Däremot betonade han att sociologin, baserad på utvecklingsläran, skulle sträva efter att undersöka "samhällslivets begynnelse" och därmed lägga grunden för den sociologiska kunskapen.⁵⁴

Denna kunskapsgrund kunde enligt Landtman upptäckas uttryckligen genom att ursprunget undersöktes. Begreppet *origin* eller uttryck som syftar på det begreppet – "uppkomst", "ursprung" eller "primära orsaker" (*primary causes*) – finns i rubriken för alla sociologiska verk av Landtman. Enligt honom var det möjligt att i den sociologiska slutledningskedjan "gå baklänges i evolutionens färdriktning och fästa vår uppmärksamhet vid de tidigaste kända organisationerna av samhället".⁵⁵ Således blir det möjligt att förstå uppkomstmekanismerna bakom olika samhälleliga fenomen. Till sociologins forskningsobjekt hör

organisationen av förhållandet mellan människorna, inbegripande familjen, gruppen, stammen – deras egna inre angelägenheter och jämväl deras relationer utåt i växelverkan med varandra; vidare människans liv under inverkan av den henne omgivande naturen, de former hennes strävan efter uppehålle ikläder sig, hennes materiella och andliga kultur och hennes förhållande till det övernaturliga. Varje kulturskapelse i det yttre, varje gestaltning av folkens inre föreställningsliv, för så vitt de hänföra sig *samhället*, allt detta inrymmes i den forskning som är sociologiens.⁵⁶

I likhet med de andra Westermarckelevernas bygger också Landtmans sociologi på uppfattningen om en universell människonatur och om människan som "naturens produkt".⁵⁷ Människan bär på flera artspecifika psykologiska egenskaper som är desamma oberoende av skillnaderna mellan och variationerna bland olika folk och individer. Detta gör det möjligt att söka efter ursprung bland de så kallade naturfolken:

Sättet att tänka, känna och vilja, de psykiska associationerna, människornas inre betraktelsesätt, strävanden och passioner, allt detta är i sina grunddrag lika. Vilken forskningsresande som helst har säkert bland de vilda folk han besökt kunnat göra iakttagelser av hithörande slag. Vittnesbörd giva vid handen, hurusom de outvecklade vildarna kunna förefalla nykomlingen fullständigt obegripliga, men hurusom allt efter det kännedom om dem fördjupat sig, *de allmänmänniskliga egenheterna* allt tydligare trätt i dagen.⁵⁸

Landtmans uppfattning får större tyngd av att han själv hade levt bland papuanerna på öarna i Melanesien under två års tid. Han beskriver naturfolken som "levande museer" som sociologen kunde besöka på samma sätt som naturvetaren besöker sitt forskningslaboratorium. Den betydelse som primitiva samhällen eller kulturformer har för sociologin baserar sig framför allt på att flera tendenser och känslor som påverkar människans beteende och samhällsliv har tydligare konturer hos dem. På grund av att fenomen och institutioner som till exempel religion och samhällsliga värdehierarkier i sådana samhällen framträder liksom i utvecklad form är "förhållandena hos olika folk [...] därför ägnade att i hithörande avseende belysa utvecklingens olika faser från begynnelsen".⁵⁹

Landtmans forskningssätt kan jämföras med den evolutionspsykologiska bakåtriktade slutledningen. Inom evolutionspsykologin erbjuder människans utvecklingshistoria en metod med vars hjälp man kan undersöka hur människosinnet är "planerat" att fungera på vissa sätt i förgångna omgivningar. På samma sätt undersökte Landtman i sitt verk *The Origin of the Inequality of the Social Classes* (1938) hur samhällsklasserna hade fötts och utvecklats "att fungera". Det var enligt honom centralt att undersöka vilka faktorer som påver-

kade den samhälleliga ojämlikhetens uppkomst och utformning. För Landtman var det väsentligt att komma åt det som kunde kallas mänsklighetens "kärna", eftersom samhället och dess fenomen i sista hand härstammar från egenskaper hos människonaturen. Detta är en central teoretisk utgångspunkt i Landtmans sociologi.

Genom att gå baklänges i människans historia ansåg sig Landtman bland Kiwai-papuanerna ha funnit ett samhälle där det varken fanns samhällelig ojämlikhet eller samhällsklasser. Enligt Landtman är observationen att det bland de primitiva folken i allmänhet råder en "nästan fullständig" jämlikhet ett av sociologins mest betydande fynd. Denna typ av samhällen kan sociologen använda som utgångspunkt för att undersöka orsakerna till samhällelig ojämlikhet och uppkomsten av samhällsklasser.⁶⁰ Den ursprungliga jämlikheten tog enligt Landtman sitt enklaste uttryck i att ingen av medlemmarna i en gemenskap kunde tänka sig att befalla en annan. Fastän vissa individer inom gemenskapen var föremål för större uppskattning än andra kunde inte ens den mest uppskattade medlemmen befälla den minst uppskattade.⁶¹

Enligt Landtmans andra centrala antropologiska teori kan man i alla primitiva samhällen identifiera en institution för beslutsfattande som han kallar "de äldres råd" eller "de inflytelserika människens råd". Dessa håller rådplägningsmöten om gemensamma ärenden, där de diskuterar, förhandlar och fattar gemensamma beslut. Alla medlemmar i gemenskapen förbinder sig till de beslut som fattas vid dessa möten. Landtman ansåg att denna form av styre var "ett mycket betydelsefullt faktum gällande primitiv social organisation" som i tidigare antropologisk litteratur hade nämnts endast i förbifarten. Eftersom familjernas överhuvuden representerade sina egna familjer i rådet gav denna institution enligt hans tolkning uttryck för ett slags "representativ demokrati". Kvinnor kunde dock delta i ett dylikt beslutssystem endast genom männens förmedling. Landtman betonade i alla fall att "vi måste erkänna att dessa stammöten bland vildarna är ett tidigt uttryck för de nationella demokratiska sammankomsterna som i sina utvecklade former är kända inom till exempel det klassiska Grekland och Rom så väl som bland de forntida teutonska stammarna".⁶²

Även om Landtman inte undersökte allmän samhällelig utveckling, finns det i hans tänkande skisser över en generell samhällsevolution. Landtmans förklaringsmodell närmar sig det som den biologiska evolutionsteorin uttrycker med begreppet "adaption", vilket hänvisar till ändamålsenligheten hos en egenskap med tanke på innehavarens överlevnad och förökning. Han presenterade sin tanke om att samhällsutvecklingen sker med hjälp av ett slags instinktiv eller intuitiv "blick för det ändamålsenliga" i sitt verk *Kulturens ursprungsformer* (1918), men samma idé kan också uppfattas i andra av hans verk. Landtman framhöll att människan tack vare denna förståelse för det ändamålsenliga anpassar sig till sin omgivning på olika håll i världen. Ämnet kan anses vara centralt för Landtmans sociologi, eftersom han i verket *Kulturens ursprungsformer* undersöker det i det första kapitlet, som behandlar sociologins uppgift och metod.

"Blicken för det ändamålsenliga" är Landtmans försök att förklara de faktorer som verkar i bakgrunden för människans handlingar. Med hjälp av en sådan förståelse kan man enligt Landtman förklara likheter mellan olika folks sociala institutioner och kulturdrag trots att de levt utan kontakt – man kommer åt den enhetlighet som härstammar från en gemensam mänsklighet. Landtman förnekade inte diffusionens – förflyttning och spridning av seder, institutioner och kulturalster – betydelse men gav det endogena en central ställning. Människonaturen och speciellt enhetligheten i människans psykologiska egenskaper skapade enligt Landtman en förutsättning för diffusion. Blicken för det ändamålsenliga gör det samtidigt möjligt för individerna och gemenskaperna att anpassa sig till en föränderlig omgivning. Bakom den samhälleliga förändringen finns oftast influenser och impulser utifrån, men också idéer och kulturella uppfinningar som uppkommit inom gemenskapen skapar förändring: "Blicken för det ändamålsenliga leder ofta människorna till förverkligandet av samma idéer på olika håll, vare sig det sker genom självständiga uppfinningar eller genom att man uppskattat och tillägnat sig de anordningar man iakttagit hos andra." Landtman ansåg att naturförhållandena begränsade utvecklingens riktning och således var folk kulturer under likadana omständigheter benägna att anta en liknande form. Mänskliga kulturer anpassar sig alltså till liknande omständigheter på liknande sätt.⁶³

Yrjö Hirn ansåg att konsten hade sitt ursprung i människans psykologiska och sociala behov. Sin teori lade han fram i *The Origins of Art*, som utkom i England 1900 och på svenska med titeln *Konstens ursprung* 1902. Hirn utnämndes till professor i estetik och nyare litteratur vid universitetet i Helsingfors 1910.

FOTO ATELIER REMBRANDT.

Konstens ursprung i Yrjö Hirns estetik

Yrjö Hirn betonar i en tidig artikel om konstforskning att en av de centrala konsekvenserna av Darwins evolutionsteori är en ökad förståelse av att samtida "civiliserade européer" styrs av liknande tankar och känslor som primitiva människor eller till och med mer utvecklade sociala djur. För den evolutionistiska kulturforskningen är det väsentligt att denna likhet gör det möjligt att undersöka de tidiga omständigheterna under vilka konstens utveckling har börjat. Hirn ansåg att man med hjälp av en sociologi som grundar sig på den psykologiska och komparativa metoden kunde avslöja de centrala faktorer som påverkat konstens uppkomst. Han betonade också att orsaker som liknar dem som gett upphov till "de ursprungligaste konstuttrycken" fortfarande påverkar människans beteende.⁶⁴ Hirn presenterade sin teori om konstens uppkomst i dess mest omfattande form i sitt huvudverk *The Origins of Art. A Psychological and Sociological Inquiry* (1900), som två år senare utkom på svenska med titeln *Konstens ursprung. En studie öfver den estetiska verksamhetens psykologiska och sociologiska orsaker*. I en kompaktare

form framförde han sina teoretiska betraktelser i verket *Det estetiska livet*, som utkom 1913 och som trycktes i nya upplagor ända in på 1960-talet.

Utgångspunkten för Hirns estetik är frågan om konstens och den estetiska livsmiljöns faktiska uppkomst. Det konstnärliga skapandet innefattar en "autotelisk" orientering, det vill säga en tanke om att det är ett självändamål, vilket betyder att konstnärlig aktivitet i viss mening inte har något ändamål utanför sig själv. Därtill karakteriseras estetiska upplevelser av "osjälviskhet": ett förhållnings-sätt som är fjärmat från vardagsverkligheten och som möjliggör rena känsloupplevelser som ett självändamål. Hirn betraktade ett sådant speciellt estetiskt sätt att se, höra, njuta och känna som resultatet av en stegvis utveckling.⁶⁵

Konstens ursprung är för Hirn först och främst ett psykologiskt och socialt fenomen. Att uppfatta konstens uppkomst som en del av den primitiva människans vardagliga aktivitet och praxis var möjligt genom en komparativ analys av ett omfattande källmaterial. Med hjälp av psykologin kunde man gå på djupet med de allmänna emotionella faktorer som förenar alla människor och som ligger bakom det konstnärliga uttrycket och mottagandet av konstverket. Hirn ansåg att alla former av konstnärligt uttryck ursprungligen har att göra med olika funktioner som tjänar praktiska ändamål. Studiet av dessa kallar Hirn för sociologisk eller historisk konstförklaring. Konstens ursprung och utveckling måste betraktas i förhållande till sådana "drifter och behov, som betjäna livets viktigaste biologiska och sociologiska syften".⁶⁶ Detta förklarar också varför konsten har en så central ställning inom det primitiva sociala livet.

De viktigaste praktiska syftena, som främjat uppkomsten av olika konstformer, kan enligt Hirn kategoriseras på följande sätt: det har varit frågan om 1) att uttrycka och lära ut tankar, 2) att tilltala erotiskt, 3) att uppmuntra och uppvigla till arbete, krigföring och annat samarbete samt 4) vidskepliga uppfattningar om de konstnärliga alstrens praktiska verkningskraft. De tidigaste konstverkens uppkomst kan enligt Hirn förklaras med hjälp av dessa faktorer. Så småningom har det konstnärliga uttrycket och mottagandet av konstverk skiljts från dessa praktiska målsättningar och blivit ett självända-

mål och en oberoende estetisk aktivitet. Samtidigt betonar Hirn att "samma villkor och syften utöfva sina verkningar äfven på den civiliserade människans estetiska lif". Dessa samma villkor är fortfarande närvarande inom konsten, i en mer avlägsen form, och just av denna anledning intar konsten fortfarande en central position i det mänskliga livet.⁶⁷

Som etnologen och sociologen K. Rob. V. Wikman (1886–1975) – en av Westermarcks elever – betonar, avsåg ursprunget enligt Hirn inte endast konstens historiskt första uttryck utan framför allt dess allmänna psykologiska grund. Hirns *Konstens ursprung* kommer i detta avseende nära Westermarcks teori om moralens emotionella ursprung. Westermarck betonade i likhet med de skotska moralfilosoferna David Hume och Adam Smith det värde sympatin, delandet av känslor, har för uppkomsten av moralkänslor och moralbedömningar. Hirn tillämpade i sin tur deras tankar gällande sympatin på sitt tänkande om estetik och underströk att det i all konst i sista hand är fråga om att uttrycka och förmedla känslor.⁶⁸

Människans förmåga att känna välbehag och smärta samt hennes behov att uttrycka dessa känslor för andra är enligt Hirn centrala för den psykologiska förklaringen till konstens ursprung. Båda dessa former av känslouttryck är underställda "uttrycksdriften" och biologiskt ändamålsenliga benägenheter som utvecklats genom evolutionen. Strävan efter att undvika känslan av smärta och förstärka känslan av välbehag är egenskaper som förenar de levande organismerna. På samma sätt som Westermarck betonar också Hirn den roll känslorna spelar i umgänget människor emellan. Konstens ursprung ska enligt honom först och främst undersökas som ett emotionellt och socialt fenomen, eftersom människan som social varelse är naturligt böjd att stärka sin egen känsla av välbehag och förminska sin känsla av smärta genom att dela dessa känslor med andra. När individens positiva känslor förmedlas till andra stärks de och på samma sätt lindras negativa känslor av att förmedlas till andra människor och fästas på dem.⁶⁹

Centralt med tanke på konstens ursprung är att upplevelserna av de "stegrande och befriande verkningarna" av att dela och förmedla känslor väcker lusten att förmedla känslouttrycket till en

allt vidare social krets. Detta blir möjligt genom att man kondenserar och förevigar känslotillståndet i ett särskilt objekt: konstverket. Genom konstverket kan känslotillståndet förflyttas vidare till andra människor och framåt i tiden.⁷⁰ Hirn skriver:

Hvarje människa söker ofrivilligt och omedvetet stegra sina lustkänslor och lindra sin olust. Konstnären däremot vet, att han kan vinna en sådan stegring och lindring icke blott genom de omedelbara väckningarna af det individuella uttrycket, utan än mer genom att uppväcka en likartad känsla hos andra. Därför uppstår hos honom det behof att öfverföra de egna känslotillstånden till en utomstående publik, som måste betraktas som det enklaste och ursprungligaste motivet till konstalstring.⁷¹

Samma mänskliga grundbehov att uttrycka och dela känslotillstånd med andra förklarar den mänskliga strävan efter att skapa enskilda konstnärliga alster och ge dem "en form, som underlättar den ursprungliga känslans upprepning hos en ständigt växande krets af åskådare eller åhörare".⁷² Att människor upplever olika känslor och känner ett behov att dela dem med andra förklarar enligt Hirn också varför människor överallt söker sig till konsten och uppskattar det konstnärliga uttrycket. Hirn betonar att de orsaker som driver konstnärerna och publiken i sista hand är likadana, oberoende av de samhälleliga omständigheterna och olikheterna mellan konstformerna.⁷³

Ragnar Numelin och den rörliga människan

Ragnar Numelins sociologiska forskning undersöker migrationens och diplomatins ursprung. Hans verk om dessa ämnen publicerades på flera språk, och det sista, som behandlade förhållandena mellan ursprungsfolk, utkom 1967. Numelins uppfattning om sociologin liknar den övriga Westermarckska kretsens. Han uttryckte sina uppfattningar för första gången i verket *Studier i Nordisk sociologi*, som utgavs 1918 och beskrev vetenskapsgrenens allmänna karaktär: Sociologin forskar i fenomen som är typiska för alla mänskliga samfund och för mänsklighetens historia i sin helhet. Numelin beskriver hur dels den brittiska evolutionistiska skolan representerad av Spen-

Ragnar Numelin forskade i ursprungen till migration och diplomati. Bland hans arbeten finns doktorsavhandlingen *Orsakerna till folkvandringarna på lägre kulturstadier* (1918), *The Wandering Spirit* (1937) och *The Beginnings of Diplomacy* (1950). Vid sidan av sin forskargärning gjorde Numelin också en lång karriär som diplomat. Foto från början av 1920-talet.

cer och Tylor, dels Westermarcks finländska elever har fokuserat sin forskning på primitiva samhällen för att skapa en kunskapsgrund för sociologin. Det är alltså inte fråga om att undersöka primitiva samhällen i sig, eller att endast undersöka dem, eftersom syftet med att forska i ursprungen eller "orsakerna" är att hjälpa oss att förstå och förklara samhälleliga fenomen som fortsättningsvis existerar.⁷⁴ Det moderna samhället kan enligt Numelin inte förstås utan ett historiskt perspektiv:

Man har börjat inse vikten av att grundligare lära känna primitivare kulturskeden, inse, att det nuvarande samhällslivet, dess institutioner och kulturella yttringar helt kunde förstås blott mot bakgrunden av samhällenas uppkomst och utvecklingshistoria, och att denna utvecklingshistoria måste föras tillbaka till kulturskeden, under vilka dylika institutioner kunnat uppstå, skeden som blott kvarlevde hos primitiva folk.⁷⁵

Sociologin är för Numelin en samhällsvetenskaplig grundvetenskap som använder sig av flera vetenskapsgrenar. Till exempel är etnologin sociologins historiska och analytiska hjälpvetenskap och etnografin å sin sida dess beskrivande och geografiska hjälpvetenskap.

I likhet med Westernmarck betonar Numelin psykologins centrala ställning, eftersom "[s]ociologiens uppgift att förklara de sociala och socialpsykologiska företeelserna innebär, att den måste ta hänsyn till de individuella faktorerna, individens förhållande till det hela, till sin omgivning, yttre miljö o.s.v.”.⁷⁶ Sociologin har också ett nära förhållande till biologin, eftersom många samhällseliga fenomen vilar på en biologisk grund. Numelins sociologiuppfattning betonar, på liknande sätt som Karstens, den Spencerska synen att den biologiska och den samhällseliga evolutionen har besläktade drag:

Sociologiens kontakt med biologien ger sig ju redan av det faktum, att de sociala utvecklingskedena äro beroende av vissa biologiska grundsatser, vilket bl. a. visar sig i differentieringen – denna primära betingelse för uppkomsten av en organism av högre ordning. Framträdandet av hövdingar, judiciell makt, klasser, rangordning, m. fl. betingelser för högre social och statlig organisation, allt detta är en produkt av den biologiskt betingade sociala utvecklingen.⁷⁷

Numelin närmade sig sina forskningsämnen genom att iaktta många olika vetenskapliga discipliners synpunkter på ämnena. Zoologins, etnologins och geografins synpunkter var speciellt viktiga för honom. Med hjälp av dem byggde han universella teorier om de grundläggande orsakerna till diplomati och migration i enlighet med den allmänna samhällsvetenskapen. Den evolutionistiska huvudriktningens universalistiska uppfattning om människonaturen och om människan som en del av den biologiska evolutionen utgjorde grunden för Numelins forskning. Antagandet om en mänsklig natur var ett redskap med hjälp av vilket han strävade efter att förklara orsakerna till sociala företeelser. I början av sitt verk *The Beginnings of Diplomacy. A Sociological Study of Intertribal and International Relations* (1950) presenterar Numelin sin uppfattning att de altruistiska och sympatiska känslor som bidragit till uppkomsten av diplomatisk verksamhet har utvecklats genom det naturliga urvalet och härstammar från människosläktets tidiga utvecklingsskeden (se också kapitel 8). I *The Wandering Spirit. A Study of Human Migration* definierar Numelin inledningsvis den universalistiska nivån i sin undersökning, som omfattar hela mänskligheten:

Det finns en kraft som likt en stark underström löper genom hela mänsklighetens historia, man kunde till och med säga att den löper genom hela livets historia. Den är en av dessa djupa, mäktiga krafter som sällan klart står ut men som är desto mer förbluffande i sin verkan. Denna krafts namn är rörelse och dess biologiska uttryck är vandrigen. Tendensen till rörelse, källan till rörelse, kan upptäckas i själva organismen. Varje levande organism är i evig rörelse och det samma gäller för de krafter som kommer samman i den mänskliga sociala organismen. Människans liv, på samma sätt som växternas och djurens, består av en mängd rörelser och motrörelser.⁷⁸

Numelin ansåg sig komma nära ursprungen genom att analysera skriftligt material om "de nutida naturfolken" (*present-day savages*) bland vilka "instinkter och impulser" påträffas i deras baraste former.⁷⁹ Således är det möjligt att undersöka människonaturens fundamentala benägenheter och komma åt den grund samhällsliga fenomen bygger på. De nutida naturfolken representerade i viss mening den mänskliga utvecklingshistoriens tidiga skeden men var enligt Numelin inte helt och fullt samma sak: "Givetvis få vi ej heller blint godtaga alla drag i naturfolkens liv såsom yttringar av ursprungliga mänskliga drifter, ty även de primitivaste folkstammarna i vår tid ha bakom sig en räkka av århundraden, ja, kanske årtusenden, som icke kunnat gå spårlost förbi".⁸⁰ Numelin ansåg ändå att naturfolkens samhällsliga och kulturella utveckling inte hade kuvat de mest ursprungliga anlagen och benägenheterna, och därför kunde man med hjälp av dem förstå orsakerna bakom det undersökta fenomenet.⁸¹ Hans syfte var att spåra och beskriva de allmännaste orsakerna till att människor och folk hade börjat vandra (migrationen) och till exempel utreda om det över huvud taget var möjligt att tala om den "vandringsinstinkt" (*wandering instinct*) som var utgångspunkten för hans forskning.

I sina verk inkluderade också Numelin, på samma sätt som de andra Westermarckeleverna, kapitel som behandlade förekomsten av likartade fenomen i djurriket. Djurens beteende erbjöd honom en möjlighet att betrakta vandringsfenomenet i sin så att säga mest avskalade form, eftersom djurens flyttningsrörelser till sin natur följer enhetligare mönster och i högre grad utgår från ren instinkt än människans migration. Exempelen från djurriket är parallella till fenomen som påträffas bland människor och hjälper således oss att

förstå dessa. När Numelin undersökte djurens "vandring" ställde han också frågan om "vandringsinstinkten" ursprung. Han ansåg sig kunna framföra endast några allmänna fakta:

Det är svårt att uttrycka en åsikt gällande hur vandringsinstinkten har uppkommit. Problemet är paleobiologiskt. Forskning kan fastslå endast några säkra fakta som i större utsträckning verkar ha bidragit till utformningen av vandringsinstinkten. Och dessa orsaker kan, som det tidigare har sagts, i stor utsträckning sökas bland liknande orsaker som tvingat djur och människor att vandra: orsaker som gäller självbevarelsesdriften samt geografiska och klimatologiska omständigheter.⁸²

Numelins huvudsakliga iakttagelse gällde den mänskliga migrationens ursprung, och hans syfte var att "klarlägga teorierna om de huvudsakliga orsakerna till de primitiva folkens vandringar och stödja mina påståenden med exempel".⁸³ Han noterar också att människans "vandringsimpuls" (*wandering impulse*) inte har undersökts lika mycket som andra djurs. Orsakerna till vandrandet kan bäst undersökas genom att man observerar människans beteende. Enligt Numelin är förklaringar som gäller försörjning och miljöomständigheter de starkaste: "Det är svårt att säga i vilken utsträckning ärftliga och interna krafter gör sig gällande, men i regel ligger försörjningsrelaterade geografiska orsaker bakom folkvandringar, speciellt bland dem som befinner sig på en lägre civilisationsnivå."⁸⁴ Människans naturliga tendens att röra sig och förflytta sig har tagit sig många uttryck under kulturens olika utvecklingsstadier och i olika geografiska omgivningar. I bakgrunden till dessa finns ändå en i människan inneboende tendens till rörelse som bygger på självbevarelsesdriften. Westermarck skrev förordet till *The Wandering Spirit* och sammanfattar Numelins forskningsresultat på ett sätt som också på ett allmänt plan beskriver Numelins sociologi och evolutionism: "Författaren medger att en instinktiv benägenhet att röra sig alltid har existerat inom mänskligheten men han betonar att vandring har skett då denna benägenhet utsatts för särskilda stimuli. Han hävdar att de grundläggande orsakerna till migration, inte endast på primitiva stadier men också på högre nivåer, finns i kombinationen av geografiska förhållanden och behovet av mat."⁸⁵

Slutord

När Westermarck och hans elever bedrev samhällsvetenskaplig forskning i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet dominerades antropologins och sociologins huvudströmning av olika former av evolutionism. De forskare som hörde till Westermarcks närmaste krets hade en mycket likartad uppfattning om sociologin och dess forskningsobjekt. Enligt dem undersökte sociologin de samhälleliga fenomenens ursprung, alltså orsakerna till att dessa fenomen hade uppkommit, och hurdana uttrycksformer de tagit. Sociologins forskningsobjekt var fenomen som är naturliga och typiska för det mänskliga samhällslivet.

Den Westermarckska evolutionismen präglades uttryckligen av intresset för ursprung. Westermarck sökte efter det emotionella ursprunget till olika äktenskapsförfaranden och moraluppfattningar samt undersökte deras uttrycksformer på den samhälleliga och kulturella evolutionens olika utvecklingsstadier. Hans elever fokuserade däremot på att undersöka ursprungen i en snävare bemärkelse. I praktiken innebar det forskning om ursprung bland både historiska och samtida ursprungsfolk. Samtidigt visar deras forskning att de tillägnat sig Westermarcks uppfattning om att ursprung är orsaker som fortfarande ligger till grund för de undersökta fenomenen.

Tanken att forskningen om ursprung också skapar en grund för förståelsen och förklaringen av beteenden och sociala fenomen som kan observeras i moderna samhällen är en central del av den Westermarckska sociologin. Westermarcks elever betonade starkare än sin lärare att de psykologiska benägenheterna bakom sociala fenomen har tydligare konturer och är lättare att observera i primitiva samhällen än i de längre utvecklade samhällena. Den Spencerska evolutionismens inflytande syns också tydligare i deras tänkande gällande ursprung än i Westermarcks. De ansåg att fenomen som blivit mer komplexa genom samhällelig differentiering kan förstås om man undersöker deras primitivare och enklare uttrycksformer.

Den Westermarckska kretsens teorigrund är oskiljaktigt sammanbunden med kretsens metodologiska tänkande. För dem var det centralt att sträva efter att testa antaganden om människopsykologin,

baserade på den Darwinska evolutionsteorin, mot ett brett empiriskt material. Westermarcks och hans elevers uppfattningar om människonaturen gäller främst allmänmänskliga instinkter och känslor. Betoningen av känslornas ställning blir speciellt synlig i många av deras centrala forskningsämnen. Den Westermarckska sociologins grundläggande utgångspunkt är den evolutionsteoretiska uppfattningen att skillnaden mellan människors och djurs psykologi och beteende endast är relativ, inte dikotomisk. Alla dessa forskare tillämpade denna teoretiska utgångspunkt på sina forskningsämnen. Den Westermarckska forskningstraditionens strävan efter att ta sig över dualismerna mellan människa och djur samt mellan natur och kultur är en central del av dess vetenskapliga arv, som fortfarande väntar på en ingående omvärdering.

Noter

- 1 Connell 1997, 1516.
- 2 Allardt 1997; Manninen 1998.
- 3 Allardt, Alapuro & Alestalo 1992, 21–22. "Toisen maailmansodan päättymiseen saakka Suomessa opetettu sosiologia oli nykytermein sosiaaliantropologiaa tai etnologiaa. Edvard Westermarck, Rafael Karsten ja Gunnar Landtman edustivat antropologiaa." Se också Rahkonen 1995, 13–14.
- 4 Pietikäinen 2017 är en översikt över evolutionstänkandets historia från den nya tiden till Darwin och vidare till slutet av 1800-talet.
- 5 Om lamarckismen, se Inledningen.
- 6 Den karakterisering vi använder här kommer från verket *The Blind Watchmaker* (1987) av Richard Dawkins, som populariserat evolutionsbiologin och evolutionsteorin.
- 7 Kuper 1988, 108.
- 8 Stocking 1987; Kuper 1988; Sanderson 2007.
- 9 Connell 1997, 1515–1517.
- 10 Ihanus 1990, 54, 58.
- 11 Ginsberg 1961, 211. Se också Stocking 1995, 155, 159.
- 12 Sanderson 2007.
- 13 Therborn 2000, 39.
- 14 Ihanus 1990, 76, 78. "Alkuperä ei ole alkanut minään tiettyä aikana eikä missään tiettyssä paikassa, ja kuitenkin se aina on jo olemassa, ikään kuin aina läsnä olevana 'syynä'."
- 15 Utförligare om detta, se kapitel 3 i detta verk.
- 16 Bowler 1988, 135–136; Connell 1997, 1516–1517.
- 17 Stroup 1984, 586; Ihanus 1990, 240.
- 18 Westermarck 1936, 236.
- 19 Sanderson 2007, 94.
- 20 Burrow 1966; Bowler 1988; Kuper 1997.
- 21 Westermarck 1921, 22. "There is no question here of biological analogies applied to the explanation of social evolution – as has been mistakenly said – but we are concerned with biological *facts* underlying psychological and social phenomena."
- 22 Westermarck 1927, 82. Om lamarckismens stora utbredning inom biologin, se Bowler 1983. Stocking (1982) behandlar lamarckismen inom samhällsvetenskaperna i början av 1900-talet.
- 23 Westermarck [1889] 1891a, 220–223; 1897, 116–117.
- 24 Westermarck 1891b, 1.
- 25 Westermarck 1894, 1, 25.
- 26 Westermarck 1908a, 24–25, 27. "... the object of sociology is to explain the social phenomena, to find their causes, to show how and why they have come into existence."
- 27 Westermarck 1936, 237.
- 28 Westermarck 1949, 122–123. Utförligare om Westermarcks metodologiska tänkande, se Pipatti 2019, 18–21.
- 29 Westermarck 1921, 10.
- 30 Westermarck 1921, 17. "... all the different ethnic groups belong to the same animal species and therefore must present resemblances which have a deeper foundation than all differences which are the effects of the social environment."
- 31 Westermarck 1921, 17–18.
- 32 Westermarck 1921, 6.
- 33 Westermarck 1891b, 1.
- 34 Westermarck 1906, 327–328. "... we shall try to discover the principle which lies at the bottom of the moral judgment in each particular case."
- 35 Westermarck 1921, 11. Noggrannare om dessa känslors karaktär, se Pipatti i detta verk.
- 36 Westermarck 1891a, 15; 1908b, 190.
- 37 Sarmaja 2003. Se också kapitel 8 i detta verk.
- 38 Westermarcks produktion är bred och mångfasetterad men det är anmärkningsvärt att orden "utveckling" (*The Origin and Development of the Moral Ideas*), "historia" (*The History*

- of *Human Marriage*) eller till och med "framtid" (*The Future of Marriage in Western Civilisation*) förekommer i verkens rubriker. Landtmans, Karstens, Holstis och Numelins forskningsobjekt är däremot specifikt "ursprung" eller "primära orsaker".
- 39 Westermarck 1921, 14–8; 1929, 298–300; 1936, 238–239.
  - 40 Om Westermarcks forskning i Marocko, se Suolinna 2000a; Shankland 2014b; Lagerspetz & Suolinna 2017.
  - 41 Carlson & Allardt 1989; Lindberg 1995; 2008; Suolinna 2000b; Lawrence 2010; Salomaa 2011; Häggman 2016.
  - 42 Karsten 1923b, 464–467.
  - 43 Karsten 1923b, 467; 1928, 11.
  - 44 Karsten 1928, 17–23.
  - 45 Karsten 1935, 11.
  - 46 Salomaa 2009, 80.
  - 47 Karsten 1905, 1–5.
  - 48 "... whether we can in animals find any rudiments of a sentiment which may be called religious."
  - 49 Karsten 1905, 7–9, 12.
  - 50 Karsten 1923a, 23.
  - 51 Karsten 1905, 12–15, 18–23.
  - 52 Karsten 1905, 23–24, 32–33.
  - 53 Landtman 1918, 3. Antropologins forskningsobjekt är enligt Landtman "människan i allsidig bemärkelse" och socialantropologi innebär långt det samma som sociologi. Etnografi syftar å sin sida på en beskrivande forskning av ett enskilt folk och dess materiella kultur medan etnologin fokuserar på olika folks andliga kultur. Landtman 1918, 4.
  - 54 Landtman 1918, 4.
  - 55 Landtman 1938, 3. "... move backwards in the course of evolution and direct our attention to the earliest known organizations of society."
  - 56 Landtman 1918, 3.
  - 57 Landtman 1938, 2.
  - 58 Landtman 1918, 7. Kursiveringen tillagd.
  - 59 Landtman 1918, 4–5.
  - 60 Landtman 1938, 3–4. Om Landtmans synpunkter på samhällelig ojämlikhet och samhällsklasser, se kapitel 7 i detta verk.
  - 61 Sarmaja, opublicerat manuskript.
  - 62 Landtman 1938, 309–317. "a very remarkable fact concerning primitive social organization"; "in the tribal gatherings among savages we cannot but recognize an early representation of national democratic assemblies such as in developed forms are renowned for instance in Classical Greece and Rome as well as the ancient Teutonic tribes"; Sarmaja, opublicerat manuskript.
  - 63 Landtman 1918, 7–9.
  - 64 Hirn 1897, 446–447, 453.
  - 65 Haapala 2002, 34–38; Rantavaara 1977, 70, 125.
  - 66 Hirn 1913, 50.
  - 67 Hirn 1913, 50–51, 62–66.
  - 68 Wikman 1953, 3–5.
  - 69 Hirn 1913, 67–72.
  - 70 Hirn 1913, 75–76.
  - 71 Hirn 1902, 291.
  - 72 Hirn 1902, 291.
  - 73 Hirn 1913, 62–63, 76–77.
  - 74 Numelin 1918, 9–14.
  - 75 Numelin 1918, 16.
  - 76 Numelin 1918, 14.
  - 77 Numelin 1918, 12.
  - 78 Numelin 1937, 1. "There is a force which like a strong undercurrent runs through the history of mankind, or one might say through the history of all life. It is one of those deep, powerful forces which seldom stand out clearly but which are the more striking in their effect. Movement is the name of this force, and wandering is its biological manifestation. The tendency towards movement, the source of movement, is to be found in the very organism itself. Every living organism is in perpetual motion, and the same is true of those forces which join together the human social organism. The life of man as well as that of plants

and animals is made up of a number of movements and counter-movements.”

- 79 Numelin 1937, 19.
- 80 Numelin 1943, 38.
- 81 Numelin 1937, 19.
- 82 Numelin 1937, 295. "It is difficult to express an opinion on the subject of how this wandering instinct has originated. The problem is a paleobiological one. Research can only establish certain facts which seem to have contributed to a great degree to the shaping of the wandering instinct. And, as has been said, these reasons may to a great extent be looked for in conditions similar to those which have forced animals and humans to wander, in the instinct of self-preservation, in geographical and climatic conditions."
- 83 Numelin 1937, 31. "... clarify the theories concerning the principal reasons for the wanderings of primitive people, supporting my statements with examples."
- 84 Numelin 1937, 307. "To what degree the protoplasmic and internal forces are operative it is hard to say; but, as a rule, subsistence geographical reasons are the bottom of the wanderings of the people, particularly those on a lower plane of civilization."
- 85 Westermarck 1937, vii. "The author admits that an instinctive disposition for movement has always existed in mankind, but emphasises that wanderings have resulted when this disposition has been subjected to certain stimuli. He maintains that the fundamental reasons for migrations, not only in primitive stages but also on higher planes lies on geographical conditions combined with the need of food."

Källor och litteratur

Tryckta källor

- Darwin, Charles (1981) [1871], *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Darwin, Charles (1872), *Människans härledning och könsurvalet*, övers. från engelskan af R. Sundström, Stockholm: Bonniers.
- Ginsberg, M. (1961), *Essays in Sociology and Social Philosophy. Evolution and Progress*, London: William Heinemann.
- Hirn, Yrjö (1897), "Vertailevan taidetutkimuksen metoodeista", *Valvoja* 17, 446–455.
- Hirn, Yrjö (1900), *The Origins of Art. A Psychological and Sociological Inquiry*, London: Macmillan.
- Hirn, Yrjö (1902), *Konstens ursprung. En studie öfver den estetiska värksamhetens psykologiska och sociologiska orsaker*, Helsingfors: Söderström & Co Förlagsaktiebolag.
- Hirn, Yrjö (1913), *Det estetiska livet*, Helsingfors: Söderström & C:o.
- Holsti, Rudolf (1913), *The Relation of War to the Origin of the State*, Helsinki: Finnish Academy of Science and Letters.
- Karsten, Rafael (1905), *The Origin of Worship. A Study in Primitive Religion*, Wasa: Unggren.
- Karsten, Rafael (1923a), *Naturfolkens religion*. Helsingfors: Söderström.
- Karsten, Rafael (1923b), "Sosiologia", Leo Harmaja et al. (toim.), *Valtiotieteiden käsikirja. Kolmas osa*, Helsinki: Tietosanakirja, 464–468.
- Karsten, Rafael (1928), *Naturfolkens samhällsliv. En inledning till sociologien*, Helsingfors: Söderström & C:o.
- Karsten, Rafael (1935), *The Origins of Religion*, London: Kegan Paul.
- Landtman, Gunnar (1918), *Kulturens ursprungformer*, Helsingfors: Helsingin uusi kirjapaino o.y.
- Landtman, Gunnar (1938), *The Origin of the Inequality of the Social Classes*, London: Kegan Paul.
- Numelin, Ragnar (1918), *Studier i nordisk sociologi*, Helsingfors: Söderström.
- Numelin, Ragnar (1937), *The Wandering Spirit. A Study of Human Migration*, London: Macmillan and Co.
- Numelin, Ragnar (1943), *Vandringsfolk*, Helsingfors: Söderström & C:o.
- Westermarck, Edvard (1891a) [1889], "Selektionsteorin och dess betydelse för vetenskaperna om det fysiska, psykiska och sociala livet", *Album utgivet af Nyländingar* 10, Helsingfors: Waseniuska Bokhandeln, 218–240.
- Westermarck, Edward (1891b), *The History of Human Marriage*, London: Macmillan.
- Westermarck, Edvard (1894), *Anteckningar i samhällslära enligt Dr. Edv. Westermarcks föreläsningar*, Helsingfors: Akademiska Bokhandeln.
- Westermarck, E. (1908a), "Sociology as a University Study", *Inauguration of the Martin White Professorships of Sociology*, Murray, London, 24–32. Digitalt tillgänglig: <https://filosofia.fi/sv/arkisto/sociology-university-study>
- Westermarck, Edward (1908b), *The Origin and Development of the Moral Ideas vol. II*, London: Macmillan.

- Westermarck, Edward (1921), *The History of Human Marriage* vol. 1, London: Macmillan.
- Westermarck, Edvard (1927), *Minnen ur mitt liv*, Helsingfors: Holger Schildts förlag.
- Westermarck, Edward (1936), "Methods in Social Anthropology", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 66, 223–248.
- Westermarck, Edward (1937), "Foreword", Ragnar Numelin, *The Wandering Spirit. A Study of Human Migration*, Lontoo: Macmillan, vii–viii.
- Westermarck, Edvard (1949), *Etisk relativism*, Helsingfors: Söderströms.
- Wikman, K. Rob. V. (1953), "Yrjö Hirn as an anthropologist and sociologist of art and literature", *Transactions of the Westermarck Society* 2, 1–8.

Litteratur

- Allardt, Erik (1997), *The History of Social Sciences in Finland 1828–1918*, Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Bowler, Peter (1983), *The Eclipse of Darwinism. Anti-Darwinian Evolution Theories in the Decades Around 1900*, Baltimore & London: JHU Press.
- Bowler, Peter (1988), *The Non-Darwinian Revolution. Reinterpreting a Historical Myth*, Baltimore & London: JHU Press.
- Burrow, John (1966), *Evolution and Society. A Study in Victorian Social Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Carlson, Jöns & Erik Allardt (1989), "Koko maailmasta yhteen kylään: sosiaalianthropologi", Markku Löytönen (toim.), *Matka-arkku. Suomalaisia tutkimusmatkailijoita*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 348–378.
- Connell, Raewyn (1997), "Why is classical theory classical?", *American Journal of Sociology* 102(6), 1511–1557.
- Haapala, Arto (2002), "Yrjö Hirnin taidefilosofia ja estetiikka", Oiva Kuisma (toim.), *Suomalainen estetiikka 1900-luvulla*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Häggman, Sofia (2016), *Hilma Granqvist – antropolog med hjärtat i Palestina*, Helsingfors: Svenska folkskolans vänner.
- Ihanus, Juhani (1990), *Kadonneet alkuperät. Edvard Westermarckin sosiopsykologinen ajattelu*, Helsinki: Suomen antropologinen seura.
- Kuper, Adam (1988), *The Reinvention of Primitive Society. Transformations of a Myth*, London: Routledge.
- Kuper, Adam (1997), "On human nature. Darwin and the anthropologists", T. Teich, R. Porter & B. Gustafsson (eds.), *Nature and Society in Historical Context*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lagerspetz, Olli & Kirsti Suolinna (2017), "The sensitiveness of the holy. Westermarck and Durkheim on society and religion", Olli Lagerspetz et al. (eds.): *Evolution, Human Behaviour and Morality. The Legacy of Westermarck*. London: Routledge, 40–52.
- Lawrence, David (2010), *Gunnar Landtman in Papua: 1910 to 1912*, Canberra: The Australian National University Press.
- Lindberg, Christer (1995), "It Takes More than Fieldwork to Become a Culture Hero of Anthropology. The Story of Rafael Karsten", *Anthropos* 90, 525–531.

- Lindberg, Christer (2008), "Anthropology on the periphery. The early schools of Nordic anthropology", Henrika Kuklick (ed.), *New History of Anthropology*, Hoboken, New Jersey: Blackwell Publishing, 161–172.
- Manninen, Juha (1998), "Mihin aate- ja oppihistoriaa tarvitaan?", *Tieteessä tapahtuu* 16, <https://journal.fi/tt/article/view/58626>.
- Pietikäinen, Petteri (2017), "Älykkäästä suunnittelijasta sokeaan kelloseppään: Evoluutioajattelun historiaa 1600-luvun lopulta *Lajien syntyyn*", Mikko Myllykangas & Petteri Pietikäinen (toim.), *Ajatusten lähteillä. Aatteiden ja oppien historiaa*, Helsinki: Gaudeamus, 261–294.
- Pipatti, Otto (2019), *Morality Made Visible. Edward Westermarck's Moral and Social Theory*, London: Routledge.
- Rahkonen, Keijo (1995), "Teorian vastaanotosta suomalaisessa sosiologiassa", Keijo Rahkonen (toim.), *Sosiologisen teorian uusimmat virtaukset*, Helsinki: Gaudeamus, 9–29.
- Rantavaara, Irma (1977), *Yrjö Hirn I. 1879–1910*, Helsinki: Otava.
- Salomaa, Ilona (2009), "1930-luvun asiantuntijuuden turhuus: westermarckilainen koulukunta ja suomalaisen uskontotieteen rooli ja merkitys Israel-Jacob Schurin tapauksessa", Simo Muir & Ilona Salomaa (toim.), *Hyljättiin outouden vuoksi. Israel-Jacob Schur ja suomalainen tiedeyhteisö*, Helsinki: Suomen itämainen seura, 77–139.
- Salomaa, Ilona (2011), *Valkoinen intiaani. Tutkimusmatkailija Rafael Karstenin elämä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Sanderson, Stephen (2007), *Evolutionism and Its Critics. Deconstructing and Reconstructing and Evolutionary Interpretation of Human Society*, Boulder: Paradigm Publishers.
- Sarmaja, Heikki (2003), "Ihmislajin perheenmuodostuksen evoluutiopsykologinen perusta", *Yhteiskuntapolitiikka* 68(3), 223–243.
- Sarmaja, Heikki, "Landman ja alkukantainen tasa-arvo", opulicerat manuskript.
- Shankland, David (2014), "Westermarck, Anthropology and the Royal Anthropological Institute", David Shankland (ed.), *Westermarck*, Occasional Paper No. 44 of the Royal Anthropological Institute, Herefordshire: Sean Kingston Publishing, 19–27.
- Stocking, George (1982), "Lamarckism in American social sciences: 1890–1915", *Race, Culture, and Evolution. Essays in the History of Anthropology*, Chicago: University of Chicago Press, 234–269.
- Stocking, George (1987), *Victorian Anthropology*, New York: The Free Press.
- Stocking, George (1995), *After Tylor. British Social Anthropology 1888–1951*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Stroup, Timothy (1984), "Edward Westermarck. A Reappraisal", *Man* 19(4), 575–592.
- Suolinna, Kirsti (2000a), "Edward Westermarck's fieldwork and field expeditions in Morocco", Kirsti Suolinna, Catherine af Hällström & Tommy Lahtinen (eds.), *Portraying Morocco. Edward Westermarck's Fieldwork and Photographs 1898–1913*, Åbo: Åbo Akademi University Press, 7–26.
- Suolinna, Kirsti (2000b), "Hilma Granqvist. A Scholar of the Westermarck school in its Decline", *Acta Sociologica* 43, 317–323.
- Therborn, Göran (2000), "At the birth of second century sociology. Times of reflexivity, spaces of identity, and nodes of knowledge", *British Journal of Sociology* 51(1), 37–57.

3

Moralens ursprung och natur i Westermarcks etik

Westermarck presenterade sin teori om "det moraliska medvetandets uppkomst och utveckling"¹ i första delen av *The Origin and Development of the Moral Ideas*, som utkom 1906. Det var viktigt också för Westermarcks karriär att detta verk, som han arbetat med i cirka femton år, blev färdigt. Det bidrog nämligen till att han fick professorsstolarna i både Helsingfors och London. I sin moralteori förenar Westermarck människonaturs- och moraltänkandet i 1700-talets skotska upplysningsfilosofi med Darwins evolutions-teori. Westermarck har en central men internationellt okänd ställning i det brittiska moraltänkandets historia, eftersom man kan säga att han återupptäckte David Hume och Adam Smith efter att dessa varit åsidosatta under ett århundrade.² Även idéhistorikerna Knud Haakonssen och Donald Winch betonar Westermarcks ställning som en av de mest betydelsefulla arvtagarna till Hume och Smith inom moralforskningen på 1900-talet.³ Hume, Smith och Westermarck förenas av en uppfattning om att moraliska bedömningar baserar sig på känslor som är naturliga för människan. Därtill anser de att moraliska känslor och normer reflekterar vår förmåga till sympati, till att dela andra människors känslotillstånd. Trots dessa och många andra beröringspunkter utvecklade Westermarck en moralteori som obestridligt var hans egen och som han tillämpade då han analyserade de mest varierande sociala fenomen.

I detta kapitel presenterar jag en tolkning som sammanfattar Westermarcks tänkande angående moralens ursprung och natur. När Westermarck talade om moralens ursprung avsåg han de olika emotionella faktorer som utgör grunden för moraluppfattningarna och som upprätthåller dessa uppfattningar i alla tänkbara sociala miljöer. Med moralens natur avser jag Westermarcks sätt att analysera moralen som ett socialt fenomen och de psykologiska och sociologiska dimensioner som hör ihop med det. Tidigare forskning har ägnat endast lite uppmärksamhet åt de samhällsvetenskapliga dimensionerna i Westermarcks etik, eftersom de filosofer som skrivit om ämnet har varit benägna att fokusera på de moralfilosofiska dimensionerna i hans tänkande, såsom moralisk subjektivism och relativism.⁴

Jag börjar med att undersöka Westermarcks uppfattning om etik och om förhållandet mellan sociologi och etik. Efter det undersöker jag Westermarcks teori om vedergällningskänslor; i den spårar han moralens ursprung till sådana emotionella böjelser som människan delar med många andra djurarter. För det tredje analyserar jag hans uppfattningar om kännetecknen för de unikt mänskliga "moraliska känslorna" och vad som skiljer dem från andra vedergällningskänslor. De utmärkande dragen är tätt sammanbundna med de sociala situationer i vilka de här känslorna vanligen förekommer. Westermarck granskar uppkomsten av moraliska känslor i förhållande till sympati och andra typer av känslomitta, i förhållande till motvilja och tycke samt i förhållande till sociala sedvänjor. För det fjärde undersöker jag hur Westermarcks moralteori tar upp den mänskliga benägenheten att objektifiera eller genom projicering förvandla känslor till egenskaper hos föremålet för känslan. Till slut visar jag hur Westermarcks uppfattning om de moraliska känslornas natur grundar sig på en växelverkan mellan moralens individuella och sociala faktorer. Jag undersöker också Westermarcks förhållande till Émile Durkheim och på vilket sätt Westermarck är missförstådd inom sociologin i Finland.

Edvard Westermarck
fotograferad 1919,
samma år som han
utnämndes till professor
i filosofi och rektor för
det nygrundade Åbo
Akademi.

FOTO OY UOLEVI.

Etiken som samhällsvetenskap

Westermarcks sätt att skilja mellan normativ och psykologisk etik belyser hans uppfattning om moralforskningens möjligheter. Enligt honom är etikens uppgift inte att söka efter allmängiltiga regler för mänskligt beteende, utan att undersöka hur människor framför moralbedömningar och att studera regelbundenheterna i dem. Westermarck ansåg att etiken är en vetenskap vars forskningsobjekt är "det moraliska medvetandets ursprung och natur" samt förhållandet mellan moraluppfattningarnas universella drag och deras kulturella variationer.⁵ Med moral syftar Westermarck på människornas uppfattningar om gott och ont, rätt och orätt. I det vardagliga livet uttrycks dessa uppfattningar som moraliska bedömningar. I det här avseendet är etiken en "psykologisk" och "sociologisk" forskningsgren,⁶ som med dagens termer kan kallas deskriptiv etik eller moralpsykologi. I sin produktion behandlar Westermarck också frågor som hör till den analytiska etiken eller metaetiken, frågor som rör moralbegreppens natur och de moraliska bedömningarnas sanningsvärde.⁷

Först och främst närmade han sig ändå etiken ur ”det perspektiv som en sociolog som observerar empiriska fenomen anlägger”.⁸

För Westermarck var sociologin de sociala fenomenens vetenskap (se också kapitel 2). Han definierade sociala fenomen som sådana sätt att handla och bete sig som har att göra med mellanmänniskliga förhållanden. Närmare bestämt handlar sociala fenomen om hur människor eller människogrupper förhåller sig till och reagerar på varandra. Enligt Westermarck är etiken i praktiken en förgrening av sociologin, eftersom ”de moraliska känslorna och uppfattningarna”, som utgör etikens forskningsobjekt, kommer till uttryck i umgänget mellan människor. Medan den psykologiska eller vetenskapliga etiken ”undersöker känslor och uppfattningar som ligger bakom vissa typer av beteendemönster, så undersöker sociologin de beteendemönster som baserar sig på dessa känslor och uppfattningar”.⁹ Efter som moraliska uppfattningar enligt Westermarck har en emotionell grund fokuserar hans etik till stor del på den centrala betydelse känslor har för människans sociala umgänge och för uppkomsten av seder och normer som reglerar människans agerande.

Belönande och bestraffande känslor som grund för moralen

Utgångspunkten för Westermarcks moralteori är tanken om att moraliska uppfattningar och omdömen grundar sig på känslor av *moraliskt gillande* och *ogillande*. Det utesluter inte att också andra känslor skulle få människor att uttrycka moralbedömningar, och det innebär heller inte att vi alltid skulle känna dessa typer av känslor då vi framför bedömningarna. Den centrala frågan är om ”det finns vissa specifika känslor som har lett till att gott och ont, rätt och fel och alla andra *moraliska begrepp har formats* och som av det skälet lämpligen kunde kallas moraliska känslor”.¹⁰ Moraliskt gillande och ogillande känslor är till sin natur vedergällningskänslor som i sin enklaste form också förekommer bland andra djur. Moraliskt gillande är nära besläktat med *tacksamhet* och moraliskt ogillande med *vrede* och *hämndlystnad*. Positiva vedergällningskänslor har att göra med ”begär att framkalla lust till gengäld för framkallad lust”, alltså att

till exempel svara vänligt på en människa som bemöter mig vänligt eller att hjälpa någon som hjälpt mig. Negativa vedergällningskänslor är känslor som sporrar till att bestraffa, känslor som har att göra med "begäret att tillfoga lidande till gengäld för tillfogat lidande".¹¹ Således gestaltar och upprätthåller dessa känslor en ömsesidighet som finns i den mänskliga socialitetens kärna.

Det är utmärkande för mänskliga vedergällningskänslor att de riktar sig mot levande och kännande varelser med en egen vilja när dessa upplevs orsaka välbehag eller smärta. Med andra ord riktas dessa känslor vanligtvis mot andra människor, men också djur kan väcka hämndlystnad eller välvilja i oss. Livlösa objekt väcker däremot inte vedergällningskänslor hos oss även om de skulle orsaka välbehag eller smärta. På samma sätt riktas skadade eller förorättade djurs ilska först och främst mot den faktiska eller antagna inkräktaren.¹² Westermarcks emotionspsykologi har flera beröringspunkter med David Humes och Adam Smiths tänkande, men också med den danske psykologen Harald Høffdings (1843–1931) och med den amerikanske psykologen och filosofen William James (1842–1910) uppfattningar om känslornas biologiska och fysiologiska grund. Samtidigt betonar Westermarck kognitionernas – sinnesförnimmelsernas och tankarnas – centrala roll i uppkomsten och förekomsten av vedergällningskänslor. Enligt Westermarck innefattar vedergällningskänslorna redan i sig kognitiva komponenter.

Westermarck ansåg att vedergällningskänslorna är arttypiska egenskaper hos människan, även om uttrycksformerna och objekten för dem kan variera historiskt, kulturellt och individuellt. Vedergällningskänslorna har valts ut och blivit vanliga genom det naturliga urvalet under den biologiska evolutionen, eftersom de är "ägnade att främja de individers intressen, som hysa dem".¹³ Även om Westermarck i många sammanhang skriver att olika egenskaper är gynnsamma för *arten* och dess överlevnad kopplar han samman utvecklingen av vedergällningskänslorna uttryckligen med de fördelar som de medför för de *individer* som känner dem. Det naturliga urvalet har enligt Westermarck gynnat individer som varit fientligt inställda till parter som förolämpat eller skadat dem. På liknande sätt har evolutionen gynnat dem som uppträtt positivt eller välvilligt gente-

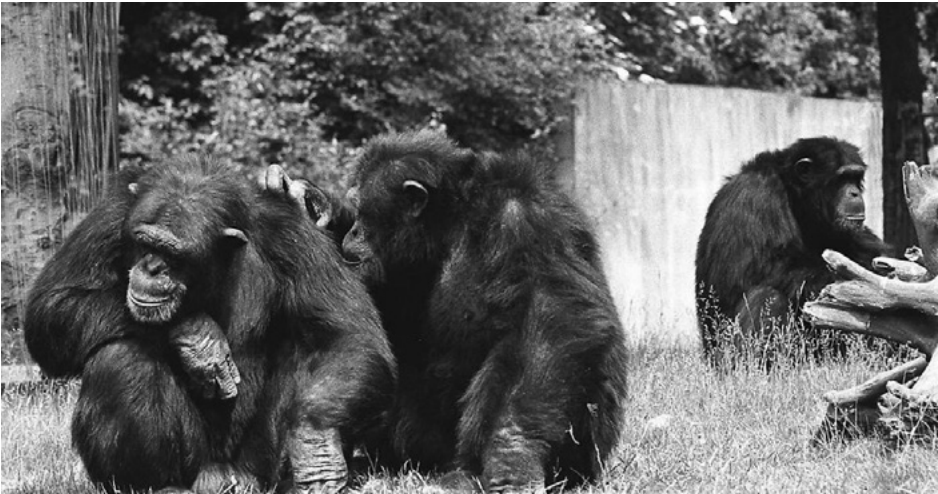
mot hjälpsamma individer. Det är således möjligt att förena den biologiska grunden för Westermarcks moralteori med den uppfattning om evolutionen som uppkom efter 1960-talet. Enligt denna uppfattning verkar det naturliga urvalet på individnivå och speciellt på genetisk nivå, inte på större helheter som grupp- eller artnivå.¹⁴

Besträffande känslor är nyttiga eftersom de skyddar individen mot olika faror och hot. Enligt Westermarck förekommer speciellt känslor som motiverar till bestraffning också ofta bland andra djur. Besträffande vedergällningskänslor har utvecklats ur reflexhandlingar vars funktion är att undvika fara, och i grund och botten är dessa känslor den levande organismens skyddsmekanismer. Belönande välvilliga känslor får å sin sida individen att svara på goda handlingar med samma mått, varvid de skapar ömsesidighet och ger fördelar.¹⁵ Westermarcks tanke om att vedergällningskänslorna är egenskaper som delas av människor och flera djur – och att de för människoarten unika moraliska känslorna endast är längre utvecklade former av sådana känslor – har under de senaste årtiondena fått mycket stöd av den forskning som undersökt emotionalitet och ömsesidighet bland primater. Frans de Waal, en av världens främsta primatforskare, betonar att

[n]är jag observerar primater, hur de delar mat för att bli ompysslade i gengäld, tröstar dem som fallit offer för aggression eller väntar på det rätta tillfället att hämnas på en rival, ser jag i hög grad samma emotionella impulser som Westermarck analyserade.¹⁶

En central komponent i Westermarcks moralteori är hans observation att ogillande och besträffande känslor är allmännare och starkare än gillande och berömmande känslor. Detsamma gäller också för vedergällningskänslor som vi känner för andra människor. Den vrede som man känner gentemot en förbrytare är utan undantag starkare och allmännare än det gillande och den tacksamhet man känner gentemot en välgörare. Eftersom "moraliskt ogillande i alla tider har påverkat mänsklighetens moraliska medvetande avsevärt mycket mer än gillande"¹⁷ fokuserar Westermarck i sina jämförelser mellan kulturer huvudsakligen på att undersöka sådana beteendemönster som väcker moraliskt ogillande eller fördömande.

Primatforskaren Frans de Waal har i sin forskning observerat att schimpanser och andra primater reagerar på liknande emotionella impulser som Westermarck beskrev i sin moralforskning.

FOTO FRANS DE WAAL.

Regelbundenheterna i hur starka och utbredda vedergällningskänslorna är reflekterar deras evolutionära grund, alltså att negativa känsloreaktioner bland alla djur är omedelbart nyttigare med hänsyn till överlevnad än välvilliga känslor. För det andra skapar och upprätthåller moraliska fördömanden seder och normer i samhället, och viljan att bestraffa personer som bryter mot gemensamma regler är en central del av moralen som socialt fenomen.¹⁸ Såsom Westermarck betonar är det ”det instinktiva begäret att tillfoga smärta i gengäld för tillfogad smärta som förlämnar den moraliska indignationen dess mest betydelsefulla kännetecken. Utan detta begär hade det moraliska fördömandet och föreställningarna om rätt och orätt aldrig blivit till.”¹⁹ Med andra ord skulle vi enligt Westermarck omöjligtvis kunna tänka oss moralen i den form vi känner till den, om det inte vore för människosläktets emotionella böjelser, som utvecklats genom det naturliga urvalet under den biologiska evolutionen.

De moraliska känslornas kännetecken

De moraliska känslorna är alltså nära besläktade med andra veder-
gälningskänslor – det moraliska ogillandet eller fördömandet med
vrede och hämndlystnad och det moraliska gillandet med tacksamhet
– och att skilja mellan dem är inte alltid ändamålsenligt eller ens möj-
ligt. Westermarck uppfattar ändå något mycket väsentligt angående
den mänskliga och sociala verkligheten när han säger att moraliskt
gillande och ogillande har vissa speciella kännetecken som skiljer
dem från andra veder-
gälningskänslor. Knud Haakonssen och Donald
Winch konstaterar att Westermarck presenterar en empirisk hypo-
tes om att människor brukar ge vissa typer av belönande och bestraf-
fande känslor – och omdömen och handling som bygger på dem – en
särskild status. Denna särskilda status kallar Westermarck *moral*.²⁰

De moraliska känslornas karaktär och kännetecken kan enligt
Westermarck undersökas genom observation av hur människor fram-
för moraliska omdömen i det dagliga livet. Moraliska omdömen är
uttryck för moraliska känslor, eftersom dessa känslor i regel föregår
omdömena. För det första är moraliska känslor till sin natur *intresse-
lösa*. Det innebär att vi upplever en handling som rätt eller fel obe-
roende av våra personliga intressen.²¹ En person som uttrycker ett
moraliskt fördömande upplever att "hans omdöme hade varit det-
samma om *någon annan person under enahanda omständigheter*
drabbats av handlingen".²² För det andra kännetecknas moraliskt
gillande och ogillande känslor av *opartiskhet*. Det här syftar på att
vi upplever att vi skulle reagera på samma sätt på en handling obe-
roende av hurdan relation vi har till aktören och objektet för hand-
lingen.²³ Som Frans de Waal noterar, hänger moraliska känslor enligt
Westermarck ihop med "mer generella omdömen om hur *vem som
helst* borde behandlas".²⁴ I annat fall är det inte fråga om ett mora-
liskt fördömande utan om "personlig vrede". På motsvarande sätt
kan gillande och belönande känslor kallas moraliska endast då de är
intresselösa och opartiska, annars är det snarast "personlig tacksam-
het".²⁵

Det är viktigt att förstå att Westermarck inte ser vare sig moraliska
känslor eller handlingar som bygger på dem som intresselösa och

opartiska i någon mer omfattande, objektiv bemärkelse. Moraliska omdömen reflekterar ofta våra personliga intressen, men oberoende av det är vi benägna att uppleva våra egna synpunkter som intresselösa. På samma sätt kan opartiskheten vara "verklig eller skenbar". Moraliska känslor yttras mycket ofta på ett sätt som tar parti för den ena parten, men vi är vanligtvis inte medvetna om snedvridningar av det här slaget.²⁶ Enligt antropologen Arthur P. Wolfs träffande sammanfattning är känslor moraliska för Westermarck när *människor betraktar dem som moraliska*, alltså när de är intresselösa och opartiska.²⁷

Det tredje draget som kännetecknar moraliska känslor är en viss sorts "ton av allmänlighet" eller allmängiltighet (*flavour of generality*). När vi bedömer varandra moraliskt är det sällan endast fråga om att vi ger uttryck för personliga synpunkter. Däremot hänvisar vi ofta med våra omdömen direkt eller indirekt också till andra människors känslor. Med det menar Westermarck att känslan innehåller ett antagande om att *majoriteten av de andra människorna* – eller i alla fall den referensgrupp som vi identifierar oss med – skulle reagera på samma sätt i en liknande situation.²⁸ Moraliska känslor har en liknande ton av allmängiltighet också när en person är medveten om att andra i själva verket inte delar hans uppfattning: "Han har i så fall förnimmelsen av att den *skulle* delas, om andra människor kände den ifrågavarande handlingen och alla dess åtföljande omständigheter lika väl som han själv."²⁹ Denna utmärkande egenskap, som är central för de moraliska känslorna, kommer också till uttryck så att "[t]ill och med om han står ensam, känner han, att hans övertygelse delas åtminstone av ett idealsamhälle – av alla dem som se saken lika klart som han själv".³⁰

Denna ton av allmängiltighet präglar de moraliska känslor som är allmänt förekommande (*public emotions*) inom ett visst samhälle eller en viss grupp av människor. Människor tenderar att reagera på samma sätt på liknande handlingar och fenomen, och denna ton av allmängiltighet kan aldrig uppfattas i rent personliga känslor av tacksamhet eller hämndlystnad.³¹ De tre drag som kännetecknar de moraliska känslorna kan sammanfattas i konstaterandet att vår vrede är *moralisk vrede* när vi upplever att vår reaktion är berättigad. I sådana

fall upplever vi att *vem som helst* i samma situation skulle känna en liknande berättigad indignation. Andra vedergällningskänslor kan inte generaliseras på samma sätt, eftersom de i större utsträckning har att göra med personlig nytta. Om tacksamhet eller hämndlystnad uppkommer som ett omedelbart resultat av ens egen situation är det också svårare att rättfärdiga eller försvara den genom att hänvisa till sina medmänniskor eller till den allmänna nyttan, eftersom andra inte delar denna typ av känslor lika lätt som moraliska känslor.³²

Som vi har sett kan utvecklingen av belönande och bestraffande känslor enligt Westermarck förklaras med den nytta de har för de individer som känner dem. Men Westermarck behandlar också frågan hur uttryckligen *moraliska känslor har utvecklats som en del av människoartens evolution*. Frågan som inställer sig är "varför intresselöshet, verklig eller skenbar opartiskhet och en ton av allmänlighet blivit kännetecken, som skilja de s.k. moraliska känslorna från andra vedergällningskänslor". Enligt Westermarck förklaras detta av att "samhället är det moraliska medvetandets födelseort".³³

När denna mångtydiga tanke bedöms mot den helhet som erbjuds i *The Origin and Development of the Moral Ideas* blir det klart att Westermarck syftar på den evolutionära miljö inom vilken de för människan unika moraliska känslorna har utvecklats och kommit att bli en del av människans biologi. Westermarcks samhällsuppfattning är naturalistisk och individualistisk, eftersom han definierar samhället som en sammanslutning av individer av samma art som samarbetar med varandra på olika sätt.³⁴ Benägenheten att känna intresselösa och opartiska moralkänslor har selekterats genom det naturliga urvalet och blivit allmän inom de tidiga människornas täta sociala gemenskaper, eftersom individens nytta under de omständigheterna inte kunde skiljas från gemenskapens nytta. Således främjade evolutionen individer som kände gillande mot sådana handlingar som samtidigt gynnade både dem själva och andra medlemmar i gemenskapen, och speciellt främjades sådana individer som kände ett bestraffande fördömande mot handlingar som var skadliga för dem själva eller andra. Westermarck betonar således att "[d]e första moraliska omdömena uttryckte icke enstaka personers känslor utan känslor, som erforos av samhällets medlemmar i gemen".³⁵ Eller som kri-

minologen Jukka-Pekka Takala konstaterar har människan enligt Westermarck, när allt kommer omkring, generaliserande moraliska känslor för att hon är en social varelse. Man kunde till och med säga att vår socialitet består av moralkänslor och av handlingar som bygger på dem: "Om människor inte levde i familjer och grupper, om de inte skaffade sig vänner och bildade koalitioner, skulle det varken löna sig eller vara behövt för den kränkta att vädja till andra."³⁶

De moraliska känslornas ursprung

När Westermarck skriver om de moraliska känslornas "ursprung" (*origin*) avser han vanligtvis inte de evolutionära orsakerna till dem eller deras första uttrycksformer. Ursprung syftar först och främst på *emotionella faktorer* som har att göra med olika sociala situationer genom vilka moraliska känslor vanligtvis uppkommer.³⁷ Enligt Westermarck upplever vi att våra känslor av gillande och ogillande är

Edvard Westermarck fick material för sin moralforskning bland annat genom sitt långvariga fältarbete i Marocko. Här en marknad i Amizmiz i Stora Atlasbergen 1898.
FOTO EDVARD WESTERMARCK.

intresselösa 1) när vi känner sympati med andras glädje eller smärta, 2) när andra människors vedergällningskänslor sprids till oss, fastän vi inte är medvetna om orsakerna till dem, eller 3) när olika handlingar och människors egenskaper väcker omedelbara känslor av tycke eller motvilja i oss. Jag behandlar först de emotionella mekanismer som förmedlar uppkomsten av intresselösa moraliska känslor, efter det undersöker jag orsakerna bakom den opartiska och allmängiltiga tonen i de moraliska känslorna.³⁸

Sympatin som orsak till moraliska känslor

För det första uppstår moraliska känslor ofta genom sympati, alltså genom att vi delar andras känslor. Vi kan känna moraliskt ogillande eller gillande när en sådan person vars känslor vi känner sympati för blir skadad eller föremål för en god handling.³⁹ Tidigare forskning har ansett det vara oklart om Westermarck med sympati hänvisar till en särskild känsla eller till en process genom vilken känslorna uppkommer.⁴⁰ Med sympati hänvisar Westermarck konsekvent uttryckligen till *sympatiska känslor*, alltså till sådana känslor som vi upplever som en reaktion på andra människors känslor. Jaakko Hintikka har konstaterat att Westermarck var en av de sista tänkarna som använde begreppet sympati i den betydelse som det användes av 1700-talets brittiska moralfilosofer, helt enkelt i betydelsen att olika känslor förflyttar sig från en individ till en annan.⁴¹ Westermarck gör ändå en distinktion mellan sympati och en enkel känslööverföring eller känslomitta.

Skälet till denna distinktion är att vi inte känner moraliska känslor för andra bara för att vi delar deras känslor. Vi måste därtill också vara välvilligt intresserade av andras välmående, och detta drag får sympatin genom "den altruistiska känslan eller tillgivenheten" (*altruistic sentiment or affection*). Sympatin omfattar alltså för Westermarck både delandet av känslor och en välvillig inställning, som ingår i den altruistiska känslan. Altruistiska känslor påträffas bland såväl människor som djur och handlar om en allmännare "sinnesläggning" (*disposition of mind*) som får sitt uttryck i välvilliga känslor gentemot andra levande varelser.⁴² Emotionella böjelser av det här slaget är avgörande för hur moraliska känslor uppkommer, eftersom speciellt den altruistiska känslan "föranleder oss att på ett

väl villigt sätt intressera oss för våra medmänniskors känslor”.⁴³ På grund av sympatin

betrakta vi helt naturligt varje person, som hos honom framkallar lust eller smärta, såsom orsaken till vår egen sympatiska lust eller smärta och äro benägna att gentemot denna person erfara en vedergällningskänsla av samma slag, om ock icke alltid av samma grad, som den känsla vi erfara, när vi själva äro föremål för en välgärning eller en oförrätt.⁴⁴

Av samma skäl kommer kretsloppet av sympatiska känslor mellan enstaka människor och inom samhället i allmänhet att bestämma den krets av människor och andra levande varelser inom vilken moralregler blir tillämpade (se kapitel 8). Westermarcks sympatiteori ska ändå inte förväxlas med altruistiska handlingar. Westermarck var först och främst intresserad av sympatin för att förklara hur moraliska känslor uppkommer, inte för att undersöka handlingar som sympatin kan motivera till.

Vedergällningskänslor som förflyttas eller smittas

För det andra framhåller Westermarck att moraliska känslor kan uppstå som omedelbara reaktioner på vedergällningskänslor som uppfattas hos andra människor. Han skiljer mellan å ena sidan en förflyttning eller smitta av känslor av det här slaget och å andra sidan sympati, som först och främst handlar om att man reagerar på goda eller skadliga handlingar som riktas mot andra. Vedergällningskänslorna kan ändå förflyttas från en människa till en annan även om den part som dessa känslor förflyttas till inte är medveten om orsakerna till dem. En individ kan på samma sätt i en folkhop smittas av den ilska de andra känner även om hen inte vet vad som orsakat denna ilska. Fördömande känslor som förflyttas från en människa till en annan och smittas inom en grupp spelar en mycket central roll i att ge upphov till och förmedla moraliska uppfattningar. Westermarck nämner speciellt den betydelse ett starkt laddat språkbruk har för att väcka moraliskt gillande eller ogillande. På motsvarande sätt kan också moraliskt gillande väckas bara genom att vi uppfattar positiva och beundrande känslor hos andra människor.⁴⁵

Motvilja och tycke

I de tidigare fallen var de moraliska känslorna omedelbart anknutna till andra människors känslor. Moralkänslor kan ändå även uppstå genom känslor av motvilja eller avsky, som Westermarck benämner med begreppen ”ointresserade antipatier’ eller aversioner”. Detta hänvisar till att människor ofta kan känna motvilja mot sådana personer som inte orsakar någon skada: ”Då en viss handling, som i varje annat hänseende är fullkomligt oskyldig, fyller oss med vämjelse eller fasa, kunna vi känna oss lika benägna att tillfoga den handlande ont, som om han förgripit sig på vår person eller egendom eller goda rykte.” Ett moraliskt fördömande som föds genom känslan av motvilja är ett lika betydande moralpsykologiskt fenomen som vår förmåga att känna sympati med andras känslor. Moraliska fördömanden väcks vanligtvis av avvikelser i smak, sätt och åsikter och över huvud taget av allt det som är ovanligt, nytt eller främmande. Det leder i sin tur lätt till att allt detta uppfattas som felaktigt.⁴⁶

Förutom motvilja kan människor i många situationer känna ett intresselöst tycke (*likings*), som får dem att ställa sig välvilligt till andra människor. Westermarcks exempel gäller den beundran och uppskattning som mod väcker och som kan uppstå oberoende av vad vi tänker om den modiga handlingen i sig. Handlingar som väcker moraliskt gillande i oss utifrån omedelbart tycke har ofta ett egenintresse (endast) för den som utför handlingen.⁴⁷ Westermarck betonar också här den roll som den sociala miljön spelar i uppkomsten av moraluppfattningar, eftersom människor lätt blir påverkade av det tycke eller den motvilja deras medmänniskor känner. Speciellt i fallet med motvilja blir vårt moraliska ogillande starkare när vi uppfattar likadana känslor hos andra människor.⁴⁸

Avvikelse från gemenskapens seder

Människor är allmänt taget moraliskt fördömande mot sådana handlingar som avviker från de rådande sederna (*custom*) i samhället eller den sociala gruppen. Detta hänger intimt ihop med alla de tidigare nämnda uppkomstmekanismerna till moraliska känslor. Westermarck kopplar ihop de moraliska känslornas opartiska och all-

mängiltiga ton med deras nära förhållande till seder. Människor har enligt honom en tendens att uppleva sina gillande och fördömande känslor som opartiska, socialt delade och berättigade då de är samstämmiga med gemenskapens sedvänjor. Seder handlar inte endast om en upprepning av vissa typer av beteenden, utan de förekommer i alla samhällen som moraliskt laddade beteenderegler, och den som bryter mot dem blir föremål för moraliskt ogillande.⁴⁹ Seder ingår också i Westermarcks teori om de moraliska känslornas evolution. Eftersom de moraliska känslorna utvecklats i obruten växelverkan med kollektiva seder och normer – mänskligt socialt liv vore inte möjligt utan något slag av gemensamma beteendeförväntningar – ligger "[u]rsprunget till seden i dess egenskap av sedelag [...] otvivelaktigt i en mycket avlägsen tidrymd för människans historia".⁵⁰

Samtidigt erbjuder sederna Westermarck centralt material för hans komparativa forskning om moraluppfattningar, eftersom "seder och lagar i gemenskapen uttrycker allmänna känslor och bestraffar handlingar som skakar dem".⁵¹ Westermarck ansåg att laglydighet i stor utsträckning bygger på att lagarna samtidigt uttrycker sådana seder som också annars följs i samhället. Inte ens i samtida västerländska samhällen måste människor följa de lagar som de lyder under, det räcker med att följa sederna för att uppfylla samhällslivets krav. Sederna har enligt Westermarck överallt visat sig vara något som påverkar moraluppfattningar starkare än lagen och religionen.⁵² Den centrala roll som Westermarck ger sympatin, känslomittan och sederna visar att han knöt moralkänslorna tätt till deras sociala sammanhang. I synnerhet förtjänar Westermarcks uppfattningar om sederna en mer detaljerad granskning.

Sedernas betydelse

Westermarck definierar seder som "offentliga vanor" (*public habits*) som gäller inom en särskild människogrupp, till exempel inom en stam, nation, samhällsklass eller yrkesgrupp.⁵³ Gemensamma seder eller normer har enligt Westermarck till en stor del varit slumpmässiga och föränderliga, eftersom "vanor kan utvecklas till seder helt enkelt därför att människor är böjda att fördöma allt ovanligt".⁵⁴ När

någon slumpmässig eller godtycklig vana blir en sed inom gemenskapen ger den upphov till en moralregel, och de som avviker från regeln väcker moraliskt fördömande.⁵⁵ Därför upprätthåller sederna också fördömanden av handlingar som utan sedens inverkan inte skulle väcka moraliskt fördömande. Gemensamma seder och normer kan ändå också ha en ”djupare grund”.⁵⁶ Denna skillnad kan åskådliggöras med hjälp av Westermarcks observationer om sedernas eller de moraliska normernas uppkomst.

För det första kan ”[h]andlingar af en viss beskaffenhet [...] blifva vanliga inom ett samhälle till följd af mer eller mindre blinda instinkter”. Detta syftar först och främst på fenomen som förekommer inom alla människogemenskaper, såsom familjebildning, omsorg för sin avkomma och incestaversion. För det andra kan seder också bygga på magiska och religiösa uppfattningar, vilket otaliga exempel i hans moralforskning visar.⁵⁷ För det tredje har flera seder eller moraliska normer ett emotionellt ursprung. Här spelar emotionella faktorer som förmedlar uppkomsten av moralkänslorna en central roll. Westermarck betonar speciellt sympatis betydelse:

Det är denna sympati som i främsta rummet ligger till grund för många seder och lagar, hvilka reglera förhållandet mellan medlemmarna af samma samhälle. Seden bjuder dem att respektera hvarandras lif, den förbjuder dråp. Seden bjuder dem att respektera hvarandras egen- dom, den förbjuder stöld. Hvarför? Hufvudsakligen därför att *samhällets öfriga medlemmar sympatisera med den lidande, indigner- ras öfver oförrätten, vredgas på förorättaren*. Denna samhällets indignation är den ursprungliga, typiska formen af hvad vi kalla mora- lisk indignation.⁵⁸

Den betydelse som motviljan och avskyn har syns å sin sida i hur ”en allmänt hyst motvilja [lätt leder] till moraliskt ogillande och förbud i sed eller lag”.⁵⁹ Detta förhållningssätt har enligt Westermarck traditionellt format speciellt moraluppfattningar om sexuellt beteende. Det har också påverkat uppkomsten av moralregler gällande incest- aversion, mattabun, hygien och renlighet, tidelag och kannibalism.⁶⁰

Också människans starka tendens att härma andras beteende och ”vanans egen makt, d.v.s. den kraft som bor i samhällsvanan i egen- skap af vana” påverkar uppkomsten och bevarandet av seder eller

moraliska normer. När vi märker att andra handlar på ett visst sätt tenderar vi att följa deras exempel. Och när vi handlar på ett visst sätt tenderar vi att handla på samma sätt på nytt under samma omständigheter. Så här automatiseras olika sätt att bete sig och "[s]ederna blifva sålunda ett slags sociala reflexer". "[D]en stora likhet som råder mellan olika individers inom samma samhälle handlingssätt" ökar av att vi anpassar oss till andras beteende och av att vårt handlande blir vanemässigt. Vanans makt syns också i den rädsla som avvikelser från gemensamma seder och sociala konventioner – till exempel när någon klär sig på ett ovanligt sätt – väcker hos de flesta människor.⁶¹ Sedernas bindande och förpliktande karaktär är ändå i sista hand ett resultat av det moraliska ogillande som avvikelser från dem tenderar att väcka.

Genusvetaren Tuija Pulkkinen, som har forskat i Westermarcks uppfattning om seder, säger att Westermarck med begreppet "sed" i sin moralforskning skapar en dikotomi mellan "primitiva" eller "outvecklade" folk och hans egen tids västerländska samhällen. Således skiljer Westermarck "oss" från "dem" med hjälp av sin begreppsapparat för seder. Enligt Pulkkinens tolkning visar den vokabulär Westermarck använder att "sederna" enligt hans uppfattning inte hör till "oss" utan till "dem", det vill säga till de utvecklade eller primitiva folken och samhällena. Enligt Pulkkinen "konstrueras det i Westermarcks text utgående från hans språkbruk en skillnad som nästan säger att 'vi' inte har seder (*customs*), endast forskningsobjekten har seder".⁶²

När Westermarck använde sig av kulturevolutionistiska begrepp som vild (*savage*), primitiv, civilisationens lägre eller högre stadier och kulturfolk var han uppenbart ett barn av sin tid. Pulkkinen lägger ändå inte märke till kärnan i Westermarcks uppfattningar gällande seder och moral. Westermarck betonar i olika sammanhang att seder-
nas inflytande över moraluppfattningarna "är i synnerhet stort i mindre utvecklade samhällen, där den allmänna meningen är mer enhällig än hos oss, där människornas känslor och föreställningar äro mer homogena".⁶³ På samma sätt som många av sociologins klassiker antog Westermarck att seder-
nas makt över handlingar och tänkande hade minskat genom den samhälleliga utvecklingen och modernise-

ringen. Detta möjliggör i sin tur att moraluppfattningarna differentieras.⁶⁴ För Westermarck var det ändå självklart att de europeiska samhällena i hans egen tid var lika genomsyrade av olika socialt förpliktande seder som de så kallade primitiva eller traditionella samhällena.

En mer problematisk del av Pulkkinens tolkning är hennes uppfattning angående kärnfrågorna i Westermarcks moralteori. Enligt henne antar Westermarck att där "seder" endast hör till "vilda" eller primitiva människor hör det "moraliska omdömet" till "oss". Pulkkinen säger att Westermarck, när han i den första delen av *The Origin and Development of the Moral Ideas* diskuterar "etiken och moralen i allmänhet och som ett fenomen som förekommer i vår egen kultur, använder [...] ett slags neutralt och universellt språk".⁶⁵ Till Westermarcks "tekniska terminologi hör till exempel uttrycken *moral judgements, emotions, moral consciousness, moral truths, rules for human conduct, scientific ethics, moral indignation, disinterested resentment, disinterested retributive kindly emotion* och *sympathetic resentment*".⁶⁶ Pulkkinens tolkning baserar sig uppenbarligen på en missuppfattning av de grundläggande utgångspunkterna i Westermarcks moralteori, eftersom dessa begrepp och fenomen enligt honom gäller för alla människogemenskaper.

Objektifieringen av känslor

Bakom moralkänslornas intresselöshet, opartiskhet och allmängiltiga ton finns också den allmänmänskliga tendensen att tolka subjektiva erfarenheter som yttre, objektiva fakta. Westermarck kallar detta psykologiska fenomen objektifiering, alltså benägenheten att projicera eller tolka moralkänslor som egenskaper hos de handlingar eller händelser som orsakar dem.⁶⁷ Enligt vårt vardagliga sätt att tänka kallar vi någon handling god eller orätt, vi behandlar alltså godhet eller orätt som en egenskap hos denna handling. I verkligheten handlar det enligt Westermarck om moraliskt gillande eller ogillande känslor, som dessa handlingar väcker hos oss eller som vi annars hänvisar till. Förutom att vi objektifierar moraliska erfarenheter på det här sättet, antar vi också att andra typer av känslotillstånd och sinnesför-

nimmelser är faktiska egenskaper hos föremålet. Människor tycker till exempel att något djur är skrämmande för att de är rädda för det och på samma sätt kallas solsken varmt eller is kallt på grund av de sinnesförmimmelser som dessa orsakar.⁶⁸

Westermarcks uppfattning om moralens subjektiva karaktär betyder att moraliska omdömen inte reflekterar sakförhållanden som existerar oberoende av människans känslor desto mer än sinnesförmimmelser reflekterar de objektiva omständigheterna i omgivningen. Detta är en av de centrala beröringspunkterna mellan hans moralteori och David Humes moralfilosofi.⁶⁹ Samtidigt är objektifieringen ett typiskt socialt fenomen, genom att enskilda människors känslor formas och uttrycks i förhållande till andras känslor. Filosofen Brand Blanshard sammanfattar Westermarcks uppfattningar om objektifieringen av de moraliska känslorna på ett träffande sätt. Vissa av våra erfarenheter är privata och då antar vi inte att andra människor reagerar på dem på samma sätt.

Men om jag meddelar att snön är vit och alla andra bekräftar det; om jag säger att en regnbåge är vacker och alla förstår mig och är överens med mig; och om jag säger att det är fel att ljuga och alla igen är överens med mig så antar jag att vithet, skönhet och falskhet är egenskaper hos objekten och visar sig på samma sätt för oss alla.⁷⁰

Enligt Westermarck stärks objektifieringens kraft av att uppfattningarna inom en gemenskap vanligtvis ändå är ganska likartade, även om det kan finnas stora skillnader mellan olika samhällen i hur moraliska frågor uppfattas.⁷¹ Samtidigt betonar Westermarck att moralens subjektiva karaktär ingalunda förminskar dess praktiska betydelse i det mänskliga livet. På samma sätt som de mänskliga sinnena är ägnade att höra ljud, se färger och förnimma temperatur har människosinnet också utvecklats att uppleva mänsklig verksamhet och växelverkan på ett moraliskt sätt. Därför är det omöjligt att ställa sig utanför den moraliska verkligheten.⁷² Kännetecknen för de moraliska känslorna och objektifieringen av dem hjälper oss att förstå den bindande och tvingande karaktär moraluppfattningarna har för samhället – alltså att "[v]i tillåtas ha våra egna åsikter om tingens skönhet, men icke om vad som är rätt eller orätt".⁷³

Kärnan i Westermarcks moralforskning är att samspellet mellan individ och samhälle förklarar "hur enskilda människors känslor blir gemensamma och hur de objektifieras till en moral som delas av hela gemenskapen". Marknad i Amzmiz i Stora Atlasbergen, Marocko 1898.

FOTO EDVARD WESTERMARCK.

Individ och samhälle i Westermarcks moralteori

De ovan presenterade iakttagelserna om de moraliska känslornas ursprung och karaktär, sympati och smittandet av känslor, seder och objektifiering som socialt fenomen visar att samhället spelar en viktig roll i Westermarcks tänkande. Bakom dessa beståndsdelar, som är centrala för Westermarcks moralteori, finns hans uppfattning om samspellet mellan individuella och samhälleliga faktorer. Som Timothy Stroup konstaterar är moralkänslorna för Westermarck "individuella i den bemärkelsen att endast enskilda människor kan känna sådana känslor". Samtidigt är de sociala eftersom moralkänslor över huvud taget inte kan förekomma utan den sociala omgivningen.⁷⁴ Westermarcks beskrivning av "samspellet mellan individ och samhälle" förklarar hur enskilda människors känslor blir gemensamma och hur de objektifieras till en moral som delas av hela gemenskapen". Med

hjälp av detta kan vi också förstå ”hur gemenskapens normer och krav i sin tur är bestämmande för individuella känslor”.⁷⁵ Dessutom finns moralkänslor över huvud taget till för att de är en del av människosläktets sociala natur och för att de hjälpte våra föregångare att klara sig i täta sociala gemenskaper.

Samspelet och spänningen mellan moralens individuella och samhälleliga komponenter blir synlig under omständigheter då seder och lagar utsätts för förändringstryck. En förändring i moraluppfattningarna kan ske genom att individer eller grupper *utgående från sina egna moralkänslor* börjar kritisera den praxis som råder i samhället.⁷⁶ Händelsekedjor av det här slaget är ofrånkomliga, eftersom styrkan på människors moralkänslor varierar nästan oupphörligt, och en och samma handling orsakar heller aldrig exakt lika stort gillande eller ogillande hos två olika personer.⁷⁷ Detta påverkas i sin tur av de kognitiva, kunskapsmässiga faktorer som ingår i vedergällningskänslorna. Enskilda människors moralkänslor får sin kraft och sitt upplevda berättigande just genom att de också är ett uttryck för intresselöshet, opartiskhet och allmängiltig ton – med andra ord ”[d]e känslor, som drivit dem till opposition mot den allmänna meningen, kunna till sin natur vara *alldeles liknande det gillande eller ogillande, som erfares av samhällets stora flertal*”.⁷⁸ Eftersom sociala fenomen och institutioner som seder, allmän opinion och lagar enligt Westermarck har en emotionell grund, förändras de också beroende på vilka moralkänslor som råder i samhället.

Den Westermarckska sociologins originalitet framträder tydligare om vi jämför en av sociologins kändaste klassiker, Émile Durkheims tankar om moral med Westermarcks (se också Inledningen i detta verk). Den Durkheimiska sociologin bygger på tanken om de sociala fenomenens speciella karaktär. Sociala fenomen eller ”sociala fakta” är för Durkheim sådana sätt att fungera, tänka och känna, som utövar en tvingande makt i förhållande till individen. De är en verklighet med egna lagar som inte kan förstås eller förklaras psykologiskt eller biologiskt. Sociala fenomen kan enligt honom endast förklaras med hjälp av andra sociala fenomen.⁷⁹ Med psykologiska förklaringar menar Durkheim speciellt sådana böjelser och egenskaper som inom den filosofiska psykologin anknutits till människonaturen

och som var och en kan känna igen i sig själv genom introspektion eller självakttagelse.⁸⁰

Moralen är för Durkheim ett socialt faktum som består av beteenderegler som inom ett visst samhälle eller en viss grupp är tvingande och förpliktande men som människor vanligtvis också vill följa.⁸¹ Följden av att bryta mot moraliska regler är negativa "sanktioner", med vilka Durkheim avser gemenskapens fördömande och vilja att bestraffa. Eftersom Durkheim avvisar psykologiska förklaringar tvingas han medge att "ursprunget eller förklaringen till denna koppling" för honom är en gåta. Däremot är viljan att bestraffa dem som bryter mot gemensamma beteenderegler lätt att förstå och förklara i ljuset av Westermarcks moralteori. I likhet med Westermarck erkänner också Durkheim att positiva sanktioner existerar. Enligt Durkheim väcker "handlingar som följer moralreglerna beröm och de som utför dem hedras".⁸² Denna typ av känslor och kollektiva sanktioner hör i Durkheims tänkande "syntetiskt" samman med olika handlingar, med vilket han avser att deras uppkomst och förekomst förutsätter existerande regler och normer. Därtill är moraliska fenomen och moralisk praxis enligt Durkheim fullständigt socialt bestämda: i varje samhälle är de ändamålsenliga i förhållande till helheten och varierar i enlighet med de samhälleliga behoven.⁸³

Durkheim recenserade första delen av Westermarcks *The Origin and Development of the Moral Ideas* i tidskriften *L'Année Sociologique* kort efter att den hade publicerats. Han riktade speciellt kritik mot Westermarcks uppfattning om att moralen grundade sig på "våldigt enkla" och "allmänna känslor som var och en kan observera hos sig själv genom introspektion".⁸⁴ Enligt Westermarcks moralteori "finns det inga kvalitativt olika former av moral som skulle harmoniera med sociala miljöer som på samma sätt är olika". Däremot ansåg Westermarck att "det finns en enda moral" som reflekterar en "medfödd människonatur".⁸⁵ Durkheim recenserade också Westermarcks *The History of Human Marriage*. I sin recension skriver han att han motsätter sig förklaringar som grundar sig på instinkter eller känslor först och främst för att de inte är i stånd att förklara skillnaderna mellan samhällen och kulturer.⁸⁶ För det andra är det enligt Durkheim enkelt att ge exempel på sociala omständigheter

där man inte kan observera de psykologiska böjelser som påstås vara universella.⁸⁷

Inom sociologin i Finland har man i enlighet med Durkheim ofta antagit att Westermarck strävade efter att förklara sociala och moraliska fenomen ur ett individcentrerat psykologiskt perspektiv, utan att beakta den betydelse olika sociala faktorer och influenser har. Enligt Erik Allardt har Westermarcks "teoretiska förklaringar baserat sig på darwinistisk individcentrerad psykologi"⁸⁸ och enligt "hans tolkning har alla tankesätt och handlingar sitt ursprung i individens medvetande".⁸⁹ Westermarcks sociologi närmar sig enligt Allardt en ekonomistisk samhällsuppfattning som endast lägger vikt vid individer som gör olika val.⁹⁰ På samma sätt skriver Elina Haavio-Mannila att "Westermarck undersökte biologiska reaktioner och känslor som påverkade moralens uppkomst och knappast alls beaktade sanktioner som samhället använder".⁹¹ I själva verket är de belöningar och bestraffningar som uppkommer i samspelet mellan olika individer, som är utrustade med vissa typer av psykologiska böjelser, en av kärnfrågorna i Westermarcks moral- och samhällsteori.

Allardt upprepar också Durkheims kritik om att Westermarcks sociologi med sitt fokus på universella psykologiska böjelser inte klarar av att svara på frågan "hur olika miljöer och sociala förhållanden skapar variation och olikheter i människans agerande".⁹² Allardts tolkning beaktar inte att Westermarck härledde de olikheter som kan iakttas i moraliska uppfattningar och praktiker till fyra sammanbundna orsaker, som hade att göra med sedernas inverkan, miljöomständigheter, kognitiva alltså kunskapsmässiga faktorer och de sympatiska känslornas krets. I sin produktion behandlar Westermarck också olika demografiska, ekonomiska och samhällseliga faktorer som gynnar olika äktenskapsformer.⁹³

Durkheim och Westermarck betonar båda moralens samhälleligt bindande och förpliktande karaktär. Westermarcks uppfattning om seder som beteenderegler upprätthållna av en viss människogrupper moraliska känslor kommer i själva verket nära Durkheims syn på sociala fakta.⁹⁴ Det centrala i Westermarcks moralteori är ändå dess strävan efter att analysera *de psykologiska faktorerna bakom moralens gemenskapliga nivå* och att spåra dessa emotionella ursprung

ända till djurens beteende och vidare till de enklaste beteendeten-
denser som förenar levande organismer. Westermarcks perspek-
tiv är bredare än Durkheims också i det avseendet att han inte för-
enar moralkänslor som har att göra med önskan att bestraffa endast
med situationer när någon bryter mot moraliska regler. Många andra
företeelser och fenomen, som inte nödvändigtvis har ett direkt sam-
band med moraliska regler, väcker också lätt moralisk indignation,
till exempel meningsskiljaktigheter.

Slutord

I sin moralteori kombinerar Westermarck så kallade proximate och ultimate perspektiv, och inom den moderna evolutionsbiologin och evolutionspsykologin är det centralt att skilja mellan dessa perspek-
tiv.⁹⁵ Proximate "hur"-förklaringar har att göra med de omedelbara miljö- och situationsfaktorer som orsakar vissa typer av beteenden samt med de psykologiska och fysiologiska mekanismer som verkar i bakgrunden för beteendet. Ultimate alltså evolutionsteoretiska "var-
för"-förklaringar strävar i sin tur efter att svara på frågan om varför vissa egenskaper eller beteendedrag över huvud taget existerar. Det handlar då om varför de kan ha varit nyttiga med tanke på indivi-
dernas överlevnad och fortplantning och således favoriserats av det naturliga urvalet. När Westermarck beskriver moralkänslornas upp-
komst och uttryck i olika situationer undersöker han deras proxi-
mate orsaker. När han undersöker varför vedergällningskänslor och de för människoarten unika moralkänslorna över huvud taget exis-
terar, söker han efter ultimate förklaringar. En liknande distinktion
finns i hans synpunkter om den betydelse känslor av sympati och
motvilja har för människans beteende.

Westermarcks moralteori är väldigt omfångsrik också i det av-
seendet att han använder sin begreppsapparat, som undersökts i
detta kapitel, för att analysera de mest varierande sociala och mora-
liska fenomen. I början av sitt tvådelade verk *The Origin and Deve-*
lopment of the Moral Ideas presenterar han sin moralteori, och
merparten av verket består sedan av en komparativ och historisk
undersökning av olika rättsuppfattningar i syfte "att bekräfta den all-

männas teori om det moraliska medvetandets natur som framställts i de tidigare kapitlen”.⁹⁶ Westermarcks mest kända elever Rafael Karsten, Gunnar Landtman och Ragnar Numelin delade huvudsakligen hans uppfattning om moralens ursprung och karaktär. Hans tankar spreds också genom Karstens och Landtmans undervisning samt genom deras läroböcker i sociologi och filosofi. Westermarcks sociologiska etik fick ingen internationell mantelbärare och efter andra världskriget försvann också hans inflytande inom sociologin, antropologin och filosofin i Finland. Allardt beskriver hur Westermarcks verk för de senare generationerna visat sig som snarast oteoretiska och ”trista uppräknings av enskilda exempel från när och fjärran”.⁹⁷ I så fall har man missat att det bakom Westermarcks till synes oändliga forskningsmaterial utformas en enhetlig teori om mänsklig moralpsykologi och det sociala livet. En av de centrala förtjänsterna i hans moralteori är att den hjälper oss att förstå olika grundläggande känslor och fenomen som var och en själv kan observera och känna igen än i dag.

Noter

- 1 Westermarck 1927, 112.
- 2 von Wright 1982, 48.
- 3 Haakonssen & Winch 2006, 382. Detta kapitel baserar sig på min bok *Morality Made Visible. Edward Westermarck's Moral and Social Theory* (2019), speciellt dess andra kapitel.
- 4 Stroup 1982a; 1982b; Lagerspetz et al. 2017. Om samhällsvetenskapligt inriktade kommentarer angående Westermarcks moralforskning, se Fletcher 1971, 1982; Pipping 1982, 1984.
- 5 Westermarck 1979 [1896].
- 6 Westermarck 1906a, 191–192; 1927, 279.
- 7 von Wright 1982, 50–51; Salmela 2003, 414–415.
- 8 Stroup 1981, 217.
- 9 Westermarck 1906a, 192. "It deals with the feelings and ideas underlying certain modes of conduct, whilst sociology deals with the modes of conduct which spring from those feelings and ideas."
- 10 Westermarck 1932, 62, 114. "But the question to be answered is [...] whether there are any specific emotions that have led to the formation of the concepts of right and wrong, good and bad, and all other moral concepts, and therefore may be appropriately named moral emotions."
- 11 Westermarck 1906b, 21–22, 93–94; 1916, 21–22, 95–96.
- 12 Westermarck 1906b, 21–22, 37–38; 1916, 21–22, 37–38; 1932, 62–63, 86.
- 13 Westermarck 1906b, 41, 108; 1916, 41, 110.
- 14 Williams 1966; Dawkins 1976. Om samtida diskussioner inom biologin angående gruppurval, se West, Griffin & Gardner 2007; 2008. Heikki Sarmaja (2001; 2004; 2006) granskar Westermarcks moralteori ur sociobiologins och evolutionspsykologins perspektiv.
- 15 Westermarck 1906b, 40, 95, 124; 1916, 40–41, 96, 126; 1932, 68–69, 88. de Waal 2001, 350. "When I watch primates, measuring how they share food in return for grooming, comfort victims of aggression, or wait for the right opportunity to get even with a rival, I see very much the same emotional impulses that Westermarck analysed."
- 17 Westermarck 1932, 122. "Moral disapproval has in all ages played a far more important part in the moral consciousness of mankind than approval."
- 18 Westermarck 1906b, 122; 1916, 124; 1932, 111.
- 19 Westermarck 1906b, 92; 1916, 94; 1932, 85.
- 20 Haakonssen & Winch 2006, 383.
- 21 Westermarck 1906b, 101; 1916, 103; Westermarck 1932, 90.
- 22 Westermarck 1932, 90; 1949, 56. Kursiveringen tillagd.
- 23 Westermarck 1906b, 103–104; 1916, 106–107; 1932, 92–93.
- 24 de Waal 2006, 20.
- 25 Westermarck 1936, 233–234; 1939, 7.
- 26 Westermarck 1906b, 101, 104; 1932, 91, 93.
- 27 Wolf 2008, 193.
- 28 Westermarck 1906b, 104–105; 1916, 107.
- 29 Westermarck 1906b, 104; 1916, 107.
- 30 Westermarck 1906b, 123; 1916, 125.
- 31 Westermarck 1906b, 105; 1916, 107.
- 32 Westermarck nämner inte "ton av allmänlighet" i det senare verket *Ethical Relativity* (1932). Denna förändring är ändå inte av större betydelse, eftersom Westermarcks uppfattning om moraliska känslor som allmänt förekommande känslor (*public emotions*) inom specifika sociala gemenskaper avser i stort sett samma sak som det han tidigare benämnt "en ton av allmänlighet". Angående denna förändring i Westermarcks moralteori, se också Stroup 1982a, 169–171.
- 33 Westermarck 1906b, 117; 1916, 119. Kursiveringen tillagd.
- 34 LSE:s arkiv: Lake Barnett (1911) (Notebook: Social institutions – Professor Westermarck, Summer Term 1911), 4; Mitrany (1916) (Social institutions – Westermarck), 6.
- 35 Westermarck 1906b, 117–118; 1916, 119–120; 1932, 109.

- 36 Takala 1998, 20. "Jos ihmiset eivät eläisi perheissä ja ryhmissä, jos he eivät hankkisi ystäviä ja muodostaisi koalitoitioita, ei loukatun kannattaisi eikä tarvitsisi vedota muihin."
- 37 Westermarck 1906b, 108; 1916, 110; Westermarck 1932, 95. Se även Fletcher 1982, 207.
- 38 Eftersom mitt syfte är att rekonstruera Westermarcks uppfattningar om de moraliska känslornas ursprung i en form som är mer konsekvent och lättare att förstå, så behandlar jag i det följande dessa känslors uppkomst och uttrycksformer på ett allmänt plan. Noggrant taget analyserade Westermarck de psykosociala faktorerna bakom intresselösheten, opartiskheten och tonen av allmängiltighet var för sig.
- 39 Westermarck 1906b, 108; 1916, 110; 1932, 95–96.
- 40 Stroup 1982a, 177.
- 41 Hintikka 2006, 43. Inom den nutida psykologin kallas en sådan förflyttning av känslor vanligtvis emotionell empati.
- 42 Westermarck 1906b, 109–110; 1916, 111–112; 1932, 96–97.
- 43 Westermarck 1906b, 110; 1916, 112.
- 44 Westermarck 1906b, 111; 1916, 113.
- 45 Westermarck 1906b, 114–117; 1916, 116–119; 1932, 105–108.
- 46 Westermarck 1906b, 116; 1916, 118; 1932, 107–108.
- 47 Westermarck 1906b, 117; 1916, 119; 1908, 266–267.
- 48 Westermarck 1906b, 116.
- 49 Westermarck 1906b, 117–120; 1916, 119–122; 1932, 108–109.
- 50 Westermarck 1906b, 124; 1916, 126.
- 51 Westermarck 1936, 236. "Customs and laws express the general feelings of the community and punish acts that shock them."
- 52 Westermarck 1906b, 164–166; 1916, 168–170.
- 53 Westermarck 1906b, 118; 1916, 120; 1932, 109.
- 54 Westermarck 1921, 69–70. "A habit may develop into a genuine custom simply because men are inclined to disapprove of anything which is unusual."
- 55 Westermarck 1906b, 159; 1916, 163. I samma kontext gör Westermarck en väsentlig precisering: "Å andra sidan är att märka, att icke varje allmänt förekommande vana är en sed, d.v.s. innebär en förpliktelse." (1916, 164) I alla samhällen förekommer det praxis eller sedvänjor som de flesta i princip fördömer, men som ändå är väldigt vanliga. I dessa fall är sedvänjorna i fråga ofta tillåtna eller väcker i alla fall inte något särdeles genuint fördömande.
- 56 Westermarck 1906b, 533; 1921, 70.
- 57 Westermarck 1912, 2.
- 58 Westermarck 1912, 61–62. Kurisveringen tillagd.
- 59 Westermarck 1932, 249; 1949, 151. Mer om detta ämne, se kapitlen 4 och 5 i detta verk.
- 60 Westermarck 1908, 324–326, 346, 351–352, 483–484, 567–580; 1917, 749.
- 61 Westermarck 1912, 2–4.
- 62 Pulkkinen 2011, 170–173. "Westermarckin tekstissä tälle kielenkäytölle rakentuu erottelu, joka melkein sanoo että 'meillä' ei ole tapoja (*customs*), tapoja on ainoastaan tutkimuskohteilla."
- 63 Westermarck 1912, 4. Se också Westermarck 1906b, 119–120; 1916, 122; 1932, 109–110.
- 64 Westermarck 1906b, 122, 161; 1916, 124, 165–166.
- 65 Pulkkinen 2011, 172. Kursiveringen tillagd. "etiikasta ja moraalista yleisesti ja omassa kulttuurissamme esiintyvänä ilmiönä, Westermarck käyttää eräänlaista neutraalia ja universaalia kieltä".
- 66 Pulkkinen 2011, 172.
- 67 Westermarck 1906b, 8; 1916, 8; 1932, 49, 114–115.
- 68 Westermarck 1906b, 4; 1916, 4.
- 69 Stroup 1981, 226; 1982a, 144–145. Hume betonar att "when you pronounce any action or character to be vicious, you mean nothing, but that from the constitution of your nature you have a feeling or sentiment of blame from the contempla-

- tion of it. Vice and virtue, therefore, may be compared to sounds, colours, heat and cold, which, according to modern philosophy, are not qualities in objects, but perceptions in the mind". Hume 1978, 469.
- 70 Blanshard 1961, 108. "But if, when I report that snow is white, everybody else confirms it; if, when I say a rainbow is beautiful, everyone understands and agrees; and if, when I say that lying is wrong, everyone again understands and agrees, I assume that whiteness, beauty, and wrongness are characters in the objects and are presenting themselves alike to all of us."
- 71 Blanshard 1961, 108.
- 72 Westermarck 1906b, 19; 1916, 19–20.
- 73 Westermarck 1906b, 14; 1916, 14.
- 74 Stroup 1982a, 172. "Moral emotions are [...] are individual, in the sense that it is only individual people who feel such emotions."
- 75 Stroup 1982a, 173. "This interplay between individual and society provides an explanation of how private emotions become public morals, how internal feelings are objectified into standards for whole communities – and how community standards then can in turn be determinative of individual feelings."
- 76 Westermarck 1906b, 20, 122; 1916, 20, 124.
- 77 Westermarck 1906b, 13; 1916, 13–14; 1932, 218.
- 78 Westermarck 1916, 124–125. Kursiveringens tillagd.
- 79 Durkheim 1982 [1895].
- 80 Schmaus 2010.
- 81 Durkheim [1925] 1961; [1906] 1953.
- 82 Durkheim [1906] 1953, 42–44. "Acts that conform to the moral rule are praised and those who accomplish them are honoured". Westermarck skulle ha ansett att den senare delen av Durkheims tolkning är felaktig. Enligt Westermarcks observationer tackas och respekteras inte människor då de fungerar i enlighet med moralreglerna genom att låta bli att göra handlingar som är förbjudna. I stället känner vi moraliskt gillande och anser att personen i fråga är berömvärd om hen fungerar i enlighet med någon erkänd moralisk princip under sådana omständigheter då *största delen av människorna antagligen skulle ha handlat på ett annat sätt.*
- 83 Durkheim [1906] 1953, 43, 56.
- 84 Durkheim [1907] 1979, 43. "This is because, for him, the emotional process is essentially a very simple matter, consisting merely of very general sentiments that anyone can discover in himself through introspection."
- 85 Durkheim [1907] 1979, 50. "This is because, for him, there is no such thing as qualitatively different types of morality, in harmony with equally different social milieux. [...] there is one single morality, engraved upon the congenital nature of man."
- 86 Durkheim 1895, 609.
- 87 Durkheim [1895] 1982, 131–132.
- 88 Allardt 2004, 232. "His theoretical explanations were based on a Darwinistic individual psychology."
- 89 Allardt 2000, 304. "Westermarck interpreted all beliefs and actions as originating in the individual conscience."
- 90 Allardt 1997, 29.
- 91 Haavio-Mannila 1973, 61. "Westermarck tutki moraalin syntyyn vaikuttavia biologisia reaktioita ja tunteita eikä ottanut paljoakaan huomioon yhteisön käyttämiä pakotteita."
- 92 Allardt 1992, 205. "... miten erilaiset ympäristöt ja sosiaaliset olot aikaansaavat vaihtelua ja eroavaisuuksia ihmisen toiminnassa." Se också Allardt 2000, 304.
- 93 Se Pipatti 2019, 64–66, 81–82.
- 94 Pipping 1984, 323.
- 95 Mayr 1961; Scott-Phillips, Dickings & West 2011.
- 96 Westermarck 1927, 296–297.
- 97 Allardt 1998, 117.

Källor och litteratur

Arkivkällor

British Library of Political and Economic Science (LSE), London.

Lake Barnett, Mrs H. A. (1911), Notebook: Social institutions – Professor Westermarck, Summer Term 1911. LSE/Small LSE deposits/135/4: Notes on LSE Lectures by Mrs H A Lake Barnett.

Mitrany, David (1916), Social institutions–Westermarck. Mitrany/1: Lecture Notes BSc 1912-ff.

Tryckta källor

Durkheim, Emile (1895), "L'origine du mariage dans l'espèce humaine d'après Westermarck", *Revue philosophique* 40, 606–623.

Durkheim, Emile (1953) [1906], "The Determination of Moral Facts", *Sociology and Philosophy*, New York: The Free Press, 35–62.

Durkheim, Emile (1961) [1925], *Moral Education. A Study in the Theory and Application of the Sociology of Education*, New York: Free Press.

Durkheim, Emile (1979) [1907], "Review 'Westermarck, The Origin and Development of the Moral Ideas, vol. I, London, 19062'", William Pickering (ed.), *Durkheim: Essays on Morals and Education*, London: Routledge, 40–51.

Durkheim, Emile (1982) [1895], *The Rules of Sociological Method*, New York: Free Press.

Westermarck, Edward (1906a), "On the Relationship between Sociology and Ethics", *Sociological Papers II*, London: Macmillan, 191–192.

Westermarck, Edward (1906b), *The Origin and Development of the Moral Ideas vol. I*, London: Macmillan.

Westermarck, Edward (1908), *The Origin and Development of the Moral Ideas vol. II*, London: Macmillan.

Westermarck, Edvard (1912), *Ur sedernas historia*, Helsingfors: Söderström & Co.

Westermarck, Edvard (1916), *Moralens uppkomst och utveckling*, Helsingfors: Söderström & Co.

Westermarck, Edward (1917), *The Origin and Development of the Moral Ideas vol. II*. Second Edition, London: Macmillan.

Westermarck, Edward (1921), *The History of Human Marriage vol. 1*, London: Macmillan.

Westermarck, Edvard (1927), *Minnen ur mitt liv*, Helsingfors: Holger Schildt

Westermarck, Edward (1932), *Ethical Relativity*, London: Kegan Paul.

Westermarck, Edward (1936), "Methods in Social Anthropology", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 66, 223–248.

Westermarck, Edward (1939), *Christianity and Morals*, London: Kegan Paul.

Westermarck, Edvard (1949), *Etisk relativism*, Helsingfors: Söderström & Co.

Westermarck, Edvard (1979) [1896], "Normatiivinen ja psykologinen etiikka", Simo Knuuttila, Juha Manninen & Ilkka Niiniluoto (toim.), *Aate ja maailmankuva. Suomen filosofista perintöä keskiajalta vuosisadallemme*, Helsinki: WSOY, 430–435.

Litteratur

- Allardt, Erik (1992), "Positivismi sosiologiassa ja yhteiskuntatieteissä", Risto Alapuro, Matti Alestalo & Elina Haavio-Mannila (toim.), *Suomalaisen sosiologian historia*, Porvoo: WSOY, 201–240.
- Allardt, Erik (1997), "Lessons from the rise of a national sociological heritage", Margareta Bertilsson & Göran Therborn (eds.), *Social Knowledge. Heritages, Challenges, Perspectives. From a Doll's House to the Welfare State: Reflections on Nordic Sociology*, Proceedings of the ISA Regional Conference for Northern Europe, 27–32.
- Allardt, Erik (1998), "Edvard Westermarck", Per Schybergson (red.), *I sanningens namn. Tolv framstående ledamöter i Finska Vetenskaps-Societeten*, Helsingfors: Societas Scientiarum Fennica, 104–120.
- Allardt, Erik (2000), "Edward Westermarck. A sociologist relating nature and culture", *Acta Sociologica* 43, 299–306.
- Allardt, Erik (2004), "Vicissitudes in the societal influence of sociology", Anna Maija Castren, Markku Lonkila & Markku Peltonen (eds.), *Between Sociology and History. Essays on Microhistory, Collective Action, and Nation-Building*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 227–245.
- Blanshard, Brand (1961), *Reason and Goodness*, London: George Allen & Unwin.
- Dawkins, Richard (1976), *The Selfish Gene*, Oxford: Oxford University Press.
- Fletcher, Ronald (1971), "Edward Westermarck. The sociology of morals: 'sanctions' at the heart of social institutions", *The Making of Sociology. A Study of Sociological Theory. Volume 2: Developments*, London: Michael Joseph, 84–122.
- Fletcher, Ronald (1982), "On the contribution of Edward Westermarck. The process of institutionalization: a general theory", Timothy Stroup (ed.), *Edward Westermarck. Essays on His Life and Works*, Helsinki: Societas Philosophica Fennica, 195–217.
- Haakonssen, Knud & Donald Winch (2006), "The Legacy of Adam Smith", Knud Haakonssen (ed.), *The Cambridge Companion to Adam Smith*, Cambridge: Cambridge University Press, 366–394.
- Haavio-Mannila, Elina (1973), "Etnologia ja sosiaaliantropologia", Risto Alapuro, Matti Alestalo & Elina Haavio-Mannila (toim.), *Suomalaisen sosiologian juuret*, Porvoo: WSOY, 27–83.
- Hintikka, Jaakko (2006), "Finnish philosophy at home and abroad", *Diogenes* 53, 40–44.
- Hume, David (1978) [1738–1740], *A Treatise of Human Nature*, Oxford: Clarendon Press.
- Lagerspetz, Olli, Jan Antfolk, Ylva Gustafsson & Camilla Kronqvist (eds.) (2017), *Evolution, Human Behaviour and Morality. The Legacy of Westermarck*, London: Routledge.
- Mayr, Ernst (1961), "Cause and effect in biology", *Science* 134(3489), 1501–1506.
- Pipatti, Otto (2019), *Morality Made Visible. Edward Westermarck's Moral and Social Theory*, London: Routledge.
- Pipping, Knud (1982), "The first Finnish sociologist. A reappraisal of Edward Westermarck's work", *Acta Sociologica* 25, 347–457.
- Pipping, Knud (1984), "Who reads Westermarck today?", *The British Journal of Sociology* 35, 315–332.

- Pulkkinen, Tuija (2011), "Edvard Westermarckin siveellisyden politiikka", Tuija Pulkkinen & Antu Sorainen (toim.), *Siveellisyydestä seksuaalisuuteen. Poliittisen käsitteen historia*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 153–191.
- Salmela, Mikko (2003), "Analytic moral philosophy in Finland", Lea Haaparanta & Ilkka Niiniluoto (eds.), *Analytic Philosophy in Finland*, Amsterdam: Rodopi, 413–444.
- Sarmaja, Heikki (2001), "Johdatus inhon sosiologiaan", *Yhteiskuntapolitiikka* 66, 3–21.
- Sarmaja, Heikki (2004), "Moraalin logiikka ja tunteiden pelit", *Yhteiskuntapolitiikka* 69, 113–134.
- Sarmaja, Heikki (2006), "Kärsimys ja syntien sovitus", *Yhteiskuntapolitiikka* 71, 341–360.
- Schmaus, Warren (2010), "Durkheim and psychology", Ilkka Pyysiäinen (ed.), *Religion, Economy and Cooperation*, Berlin: Walter de Gruyter, 99–126.
- Scott-Phillips, Thomas, Thomas Dickins & Stuart West (2011), "Evolutionary theory and the ultimate–proximate distinction in the human behavioral sciences", *Perspectives on Psychological Science* 6, 38–47.
- Stroup, Timothy (1981), "In defence of Westermarck", *Journal of the History of Philosophy* 19, 213–234.
- Stroup, Timothy (1982a), *Westermarck's Ethics*, Åbo: Åbo Akademi.
- Stroup, Timothy (ed.) (1982b), *Edward Westermarck. Essays on His Life and Works*, Helsinki: Societas Philosophica Fennica.
- Takala, Jukka-Pekka (1998), *Moraalitunteet rikosten sovittelussa*, Helsinki: Oikeuspoliittinen tutkimuslaitos.
- de Waal, Frans (2001), *The Ape and the Sushi Master: Cultural Reflections by a Primatologist*, New York: Basic Books.
- de Waal, F. (2006), *Primates and Philosophers. How Morality Evolved*, New Jersey: Princeton University Press, 1–58.
- West, Stuart, Asleigh Griffin & Andy Gardner (2007), "Social semantics: altruism, cooperation, mutualism, strong reciprocity and group selection", *Journal of Evolutionary Biology* 20, 415–432.
- West, Stuart, Ashleigh Griffin & Andy Gardner (2008), "Social semantics: how useful has group selection been?", *Journal of Evolutionary Biology* 21, 374–385.
- Williams, George (1966), *Adaptation and Natural Selection. A Critique of Some Current Evolutionary thought*, New Jersey: Princeton University Press.
- von Wright, Georg Henrik (1982) "The Origin and Development of Westermarck's Moral Philosophy", Timothy Stroup (ed.), *Edward Westermarck. Essays on his Life and Works*, Helsinki: Acta Philosophica Fennica, 25–61.

4

Moralrebellen Edvard Westermarck

Ifall människorna verkligen kunde övertygas om att det icke finnes någon absolut värdemätare inom moralen, bleve de måhända en smula fördragsammare i sina omdömen och mera benägna att lyssna till förnuftets röst. [...] Vi ha då sannerligen intet skäl att beklaga, att det finns människor, vilkas känslor uppresas sig mot hävdvunna sederregler; det är mera beklagansvärt, att de upproriska äro så få, och att därför de gamla reglerna ändras så långsamt.¹

I *The Origin and Development of the Moral Ideas* (1906, 1908) betonar Edvard Westermarck att individer som gör uppror mot den rådande moralen har betydelse för utvecklingen av moraluppfattningarna och av de seder och lagar som uttrycker dessa uppfattningar. Även om moralen enligt Westermarck är ett fenomen som utgår från känslor är det möjligt att påverka den med förnuftet och med kunskap om fakta. Individer som bygger sin kritik på opartisk bedömning spelar en central roll i förändringen av moraluppfattningarna i en gemenskap.²

I detta kapitel framhåller jag att Westermarck själv kan anses vara en moralrebell av det slag som han beskriver, genom att han på flera sätt framförde förnuftsbaserad kritik av moralen. I sin socialantropologiska forskning producerade han komparativ kunskap om seder och lagarnas ursprung, och därmed gjorde han det möjligt att kritiskt utvärdera dem. I sin vetenskapliga produktion och genom sitt samhälleliga engagemang försvarade Westermarck flera lagreformer gällande kön, sexualitet och äktenskap. Hans uppfattningar kan ha

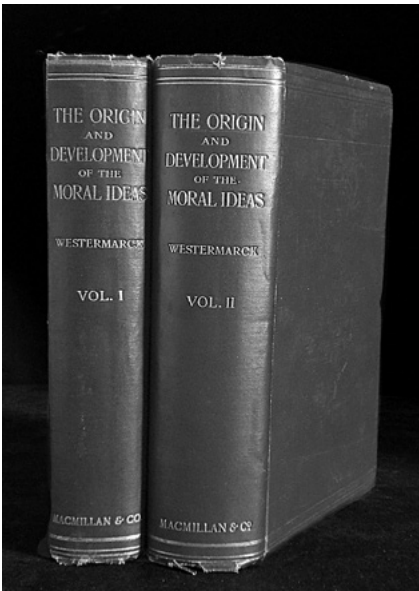
ansetts vara av speciell vikt, eftersom han var en världskänd äktenskapsforskare under en tid då det fördes en hetsig debatt om köns- och sexualreformer.

Först presenterar jag kortfattat Westermarcks moralteori, efter det granskar jag Westermarck som moralrebell i enlighet med hans egen moralteori och som en "samvetsgrann domare" i förhållande till moralen. Sedan beskriver jag hur Westermarck kritiserade den rådande lagstiftningen gällande kön, sexualitet och äktenskap i avsikt att förändra den. Avslutningsvis bedömer jag hur Westermarcks moraliska ställningstaganden förhåller sig till hans moralteori, som förnekar existensen av objektiva och allmängiltiga sanningar gällande moral.

Moralforskaren

Westermarck behandlade frågor om moral i flera undersökningar, men det tvådelade verket *The Origin and Development of the Moral Ideas* kan anses vara hans huvudarbete inom moralforskningen. Det är en filosofisk, psykologisk, sociologisk och socialantropologisk undersökning som baserar sig på ett brett etnografiskt och historiskt material och på fyra år av antropologiska fältstudier i Marocko. I verket presenterar Westermarck sin moralteori, som representerar etisk subjektivism. Enligt den bygger moralomdömen på känslor, men däremot existerar objektiva eller allmängiltiga moralsanningar inte. Således kan etikens uppgift inte heller vara att definiera regler för beteendet. I stället har Westermarck en empirisk infallsvinkel på människornas moraliska medvetande, de former det antar och de faktorer som påverkar det. I praktiken innebär det att han undersöker uppkomsten och utvecklingen av seder och lagar bland olika folk, eftersom Westermarck ansåg att samhällets moraluppfattning tydligast uttrycks genom dem.³

Enligt Westermarcks moralteori utgår vår uppfattning om gott och ont från moraliskt gillande och moraliskt ogillande känslor (se kapitel 3). Dessa moraliska känslor skiljer sig från vrede, hämndlystnad och tacksamhet på grund av att de är opartiska och intresselösa. Med detta menar Westermarck att människor bedömer handlingar som rätt eller fel oberoende av sina egna intressen eller sitt förhål-

Edvard Westermarck presenterade sin moralteori i *The Origin and Development of the Moral Ideas* I–II, som utkom på förlaget Macmillan & Co i London 1906 och 1908.

lande till parterna i en given situation. Enligt Westermarck lär sig människor moraliska uppfattningar och regler genom att delta i det sociala livet. Eftersom det knappt fanns några meningsskiljaktigheter om moraluppfattningarna i de tidiga samhällena, började man anse att de moralomdömen som uttryckte dessa uppfattningar var objektiva eller oberoende av känslor. Moraliska meningsskiljaktigheter började uppstå först genom civilisationsutvecklingen och den samhälleliga differentieringen, då vissa individer började ifrågasätta majoritetens uppfattningar med stöd av sina egna moralkänslor. I ett givet samhälle handlar meningsskiljaktigheterna enligt Westermarck inte om själva moralprinciperna, utan om deras praktiska tillämpningar. Meningsskiljaktigheter om moralomdömen kan orsakas både av till exempel okunnighet och missförstånd, som hör till förnuftets område, och av skillnader i människors känsloliv och yttre omständigheter.⁴

Westermarck försvarar sin etiska subjektivism mot dem som påstår att den erbjuder individer möjligheten att godtyckligt agera utgående från sina egna begär. Enligt honom är detta inte fallet, eftersom det

moraliska medvetandet är en del av medvetandets struktur, som har utvecklats evolutionärt och som inte kan omformas efter eget behag.⁵ Moralomdömen har alltid en emotionell grund, men dessa omdömen kan ändå påverkas med hjälp av kunskap och rationell eftertanke, och det innebär i sin tur att moralen kan styras i större utsträckning än till exempel estetiska preferenser.⁶ En ökad eftertänksamhet och en kunskapsmässig precisering av moralomdömen är enligt Westermarck uttryck för moralens utveckling:

Det moraliska medvetandets evolution består alltså delvis av dess utveckling från en oreflekterande fas till en reflekterande fas, från det oupplysta till det upplysta. Detta syns i att yttre händelser har en avtagande verkan på moralomdömen och i att en samvetsgrann domare noggrant och i ökande mängd överväger på vilket sätt motiv, obetänksamhet och andra faktorer påverkar beteendet.⁷

Enligt Westermarck intar de i citatet omnämnda "samvetsgranna domarna" (*scrupulous judge*) en framträdande position när moraluppfattningarna utvecklas genom kunskap och förnuft. Det är fråga om en idealiserad observatörsposition som Westermarck postulerar och som han hänvisar till med olika begrepp: "en kritisk och upplyst domare" och "en samvetsgrann och eftertänksam domare".⁸ Medan de flesta anammar och godkänner de rådande moraluppfattningarna utan att reflektera desto mer över dem, så överväger den samvetsgranna domaren sina omdömen noggrant utgående från fakta. Hen bedömer noggrant de olika omständigheter och förhållanden som relaterar till den handling som bedöms och undersöker också den handlande partens motiv. Hen bedömer också ifall personen som utför handlingen tillräckligt noggrant har övervägt de möjliga konsekvenserna av sin handling. Eftersom moralomdömen enligt Westermarck i stor omfattning påverkas av huruvida sådana omständigheter iakttas, kan en samvetsgrann domares moraliska omdömen skilja sig avsevärt från allmänhetens uppfattningar, även om de stöder sig på samma moralprinciper.⁹

Ifall individens moraliska övertygelse representerar en "högre moral", alltså sådana moraliska synpunkter som kännetecknas av omsorgsfull eftertanke och opartiskhet, betonar Westermarck att

man helt berättigat kan kräva att denna övertygelse blir mer respekterad än den allmänna opinionen.¹⁰ Individer kan enligt Westermarck bidra till att utveckla gemenskapens moral också genom att sträva efter att utvidga kretsen för gemenskapens altruistiska och sympatiska känslor. Att moralens krets utvidgas syns i att individernas rättigheter jämställs och de moraliska reglerna tillämpas på en allt större skara människor.¹¹ En sådan utveckling är vanligtvis en konsekvens av att människogemenskaperna blir större och det fredliga umgänget ökar, men trots det får man också tacka de "högsinta personligheters bemödanden att höja den allmänna opinionen till sin egen uppfattning av det rätta"¹² för denna utveckling. Individer som lägger märke till problem i gemenskapens moraluppfattningar förliktar sig i sina omdömen på sina egna moralkänslor, vilka Westermarck i de ovannämnda fallen verkar uppfatta som mer opartiska, mer rättshaffens och omfatta en vidare altruistisk krets än den allmänna opinionen. Således upplever Westermarck helt förståeligt att sådana samvetsgranna rebeller är berättigade att förfäktat sina moraluppfattningar – de har rätt att vid behov föra en kamp "mot en hel värld".¹³

Westermarcks moralkritik

Det är intressant att Westermarck i sin moralforskning drar paralleller mellan den laggranskande filosofens eller teoretikerns idealroll och moralrebellens eller den "samvetsgranna domarens" roll. Enligt honom ska dessa forskare, till vilka han själv hörde, inte koncentrera sig på att försvara lagens suveränitet och dess självständighet i förhållande till rättvisan, eftersom lagstiftningen inte uttrycker det moraliska medvetandet i dess mest förädlade form. Westermarck framhöll att det är karakteristiskt för lagar att de är gammalmodiga, eftersom de återspeglar de moraluppfattningar som gällde när lagarna stiftades. Sederna ändras med den allmänna opinionen och de samhällsliga kraven, medan lagarna däremot förändras mycket långsammare. Westermarck ansåg tvärtom att forskare snarare ska fungera som moraliska upplysare: de ska bedöma och opartiskt granska lagstiftningen ur den "högre moralens" perspektiv och övertyga människor om att dessa ska utveckla sina moraluppfattningar och om att lag-

stiftningen så långt som möjligt ska återspegla utvecklade moralstandarder.¹⁴

Westermarck kan själv uppfattas ha agerat som en moralrebell och "samvetsgrann domare" av det slag som han beskrev. Även om hans undersökningar ger ett deskriptivt och neutralt intryck, innehåller de också ställningstaganden. Genom sin forskning om sedernas och lagarnas ursprung och utveckling deltog han i att kritiskt bedöma de moraluppfattningar som var rådande i samhället, och således bidrog han också till en förnuftsbaserad utveckling av moralen.¹⁵

Westermarck betonar den praktiska nyttan med sin forskning redan i inledningen till sitt huvudarbete om moral: när man spårade moraluppfattningarna till sina ursprung kunde flera av dem grunda sig på "tycken och antipatier, vilka en kritisk och upplyst domare kan tillmäta endast ringa betydelse, medan å andra sidan en sådan domare måste klandra mången handling eller uraktlåtenhet, som av den allmänna opinionen betraktas med tanklös likgiltighet".¹⁶ Westermarck säger också att moraliska uppfattningar ofta fortsätter att existera efter att den ursprungliga orsaken till dem har försvunnit. I enlighet med upplysningsandan frågar han retoriskt: "Och vilken fördomsfri människa kan underlåta att ändra sina åsikter, ifall hon blir övertygad om att de sakna stöd i förefintliga fakta?"¹⁷

Westermarck upprepade sina synpunkter angående nyttan i sin forskning också i andra sammanhang. Till exempel i det installationstal han höll när han tillträdde professorsstolen i sociologi vid London School of Economics 1907 betonade han att det forskningsområde han representerade kunde erbjuda lagstiftare och jurister förslag till hur lagsstiftningen kunde utvecklas. Enligt honom kunde den komparativa socialantropologiska forskningen visa

i hur stor utsträckning vissa av lagens principer bygger på människonaturen; hur lagarna borde skilja sig från varandra från fall till fall så att de passar ihop med sin samhälleliga kontext; hur lagarna i själva verket har en inbiten tendens att överleva de omständigheter som fött dem och hur alla sorters spetsfundiga argument ofta används för att stödja lagar vars ursprung kan spåras till omständigheter eller uppfattningar som sedan länge slutat gälla. När en lag spåras till sin ursprungliga källa kan det hända att man märker att den egentligen inte har ett existensberättigande och att den därför borde upphävas

eller förändras; och ingen som har ens lite erfarenhet i frågan kan förneka att det finns lagar som har sina rötter i ren vidskepelse eller primitiv tanklöshet och som det oaktat fortfarande finns med i lagböckerna. Å andra sidan kan den komparativa forskningen också ge lagstiftaren tydliga fingervisningar om hur lagarna borde utvecklas.¹⁸

I sina memoarer, som publicerades två årtionden senare, bedömde Westermarck att den forskningsinriktning han representerade hade lyckats med sitt ovan beskrivna praktiska uppdrag. Han skriver att forskningen har visat hur allmänt det var att också civiliserade folk omedvetet höll fast vid primitiva seder och uppfattningar genom sina institutioner. Enligt honom är "folkens seder [...] som klot vilka tyckas liksom av egen kraft rulla fram genom seklerna, och ofta är det endast studiet av de primitiva folken som kan ge oss en aning om den stöten som en gång satt klotet i rörelse".¹⁹

Således kan man anse att Westermarcks moralteori har en praktisk målsättning: att rationellt kritisera moraluppfattningar, seder och lagstiftning. Han nöjde sig inte med att endast beskriva den rådande lagstiftningen och dess historia, utan strävade också efter att påverka i vilken riktning lagarna reformerades. Med andra ord deltog han i att utveckla moralen genom att främja att moraluppfattningar i allt högre grad bedömdes med eftertanke och utifrån forskningsbaserad kunskap.²⁰ Enligt Westermarck bygger den moraliska utveckling som forskningskunskap möjliggör på kritik av religiösa ståndpunkter och på en precisering av moralomdömen.²¹

Westermarcks förtroende för sitt forskningsområdes potential att skapa samhällelig nytta reflekterar den förändring i vetenskapens ställning som skedde kring sekelskiftet 1900. Det västerländska samhället genomgick då en brytningstid som påskyndades av industrialiseringen, urbaniseringen och sekulariseringen. Utvecklingen inom vetenskapen hade ökat tilltron till att den kunde användas för att utveckla samhället, och forskningsresultat från humanvetenskaperna började utnyttjas på samhällets olika nivåer. I den samhällseliga diskussionen hänvisade man till den vetenskapliga kunskapens auktoritet och sanningsvärde, medan forskarna kom att åtnjuta en särskild auktoritet i och med sin expertposition. Enligt Westermarck var vetenskapens enda uppgift att söka efter sanningen, men de san-

ningar som vetenskapen upptäckte skulle också utnyttjas så mycket som möjligt.²² Hans forskningsresultat var till nytta när lagstiftningen utvecklades.

Behovet att utveckla lagstiftningen

I vilken riktning ansåg då Westermarck att lagstiftningen skulle utvecklas? Vi kan inte svara på den frågan utan att först granska hans uppfattning om de mekanismer som leder till det intresselösa och opartiska moraliska ogillandet, som ligger bakom moralomdömen, seder och lagar. Alla mekanismer utgör nämligen inte en lika giltig grund för moralomdömen och lagstiftning.²³

Westermarck skiljer mellan tre olika typer av uppkomstmekanismer för moraliskt ogillande (se också kapitel 3). För det första kan moraliskt ogillande uppkomma när en annan människa skadas. Då är fördömandet en reaktion på det lidande en annan person känner, ett lidande som vi känner sympati med.²⁴ För det andra kan moraliskt ogillande uppkomma när vi märker att andra människor fördömer någonting. Westermarck anser att det här utgör den huvudsakliga grunden för moraltraditionen, eftersom människor anammar moraluppfattningar som av hävd råder i samhället genom att observera andra och genom social inläring. Eftersom människor har en tendens att känna sympati med ogillanden som människor de uppskattar känner, kan de också anse sådana handlingar vara fel som fördöms av gammal vana men som i verkligheten är harmlösa. Det som är typiskt för barn gäller också för vuxna: att följa olika auktoriteters uppfattningar om vad som är gott och ont.²⁵

Den första och andra uppkomstmekanismen för moraliskt ogillande bygger enligt Westermarck på sympati, alltså på att dela andras känslor. Moraliskt fördömande kan ändå uppstå också genom känslor av motvilja eller avsky, och i sådana fall spelar sympatin ingen roll i processen. En motvilja som leder till moraliskt ogillande kan uppkomma till exempel på grund av skiljaktigheter i smaksaker, sätt eller åsikter. Människor har enligt Westermarck en tendens att fördöma nya, avvikande eller främmande företeelser och att tycka att dessa också är moraliskt förkastliga. En handling kan således bedö-

Edvard Westermarck såg som en viktig uppgift för forskaren att utifrån forskningsbaserad kunskap argumentera för lagreformer som motsvarar en utvecklad moral. Här är han fotograferad utanför sin villa nära Tanger i Marocko 1920.

mas som förkastlig bara för att den orsakar en känsla av motvilja, fastän den inte orsakar någon verklig skada. Moraliskt ogillande som baserar sig på avsky kan också uppstå när en person uppfattar avsky hos andra människor, eftersom människor har en tendens att gilla företeelser som deras medmänniskor gillar och avsky företeelser som andra människor upplever som avskyvärda. Motvilja och avsky har enligt Westermarck haft en betydande roll speciellt i formandet av moraluppfattningar som gäller sexualitet (se kapitel 5).²⁶

Westermarck anser att vissa uttrycksformer för det moraliska ogillandet förlorar betydelse när moralen utvecklas. I den sista meningen

i *The Origin and Development of the Moral Ideas* betonar han hur alltmer omsorgsfull reflektion kommer att förminska den roll som antipatier och avsky spelar i formandet av moraluppfattningar. Han tror nämligen inte att eftertänksamma människor anser att motvilja i sig är ett tillräckligt skäl att fördöma olika handlingar. En eftertänksam bedömare som iakttar motiven för en handling känner inget moraliskt ogillande mot en sådan person vars avsikt inte har varit att skada någon och som inte har gjort sig skyldig till förkastlig vårdslöshet.²⁷

I sitt senare verk, som kartlägger äktenskapets framtid, säger Westermarck rakt ut att alla former av moraliskt ogillande inte utgör en lika giltig grund för moralbedömningar. Han bedömer moralkänslornas uppkomstmekanismer i ljuset av den utilitaristiska principen. Enligt principen i fråga är en handling godtagbar beroende på hur mycket den bidrar till att skapa lycka, och dess förkastlighet är beroende av hur mycket den bidrar till att skapa olycka. I ljuset av förnuft och kunskap väger moralbedömningar som bygger på sympati med någon annans lidande mest, enligt Westermarck. Han anser att en dylik form av moraliskt ogillande i hög grad utgör grunden för den utilitaristiska etiken, och att ju mer moralbedömningarna påverkas av tänkande och faktabaserad kunskap, desto större betydelse får de utilitaristiska övervägandena.²⁸

Westermarck betonar att i samhället rådande moralbedömningar inte ska godtas utan kunskapsbaserad eftertanke. Tvärtom är det nödvändigt att i ett progressivt samhälle kritisera moralbedömningar utifrån de utilitaristiska principerna. Westermarck anser att det är speciellt viktigt att vara medveten om de ursprungliga orsakerna till olika moralbedömningar, seder och lagar, eftersom dessa orsaker kan ha att göra med till exempel själviskhet, ignorans, religiösa uppfattningar eller fördomar. Känslan av avsky berättigar oss inte heller att inskränka andras handlingsfrihet. Han hänvisar till den liberalistiska filosofen John Stuart Mill, som argumenterar att människan är fri att leva på det sätt hon anser vara bäst så länge hon inte med sina handlingar orsakar andra någon skada.²⁹ Det är värt att notera att Westermarck verkar skriva under den utilitaristiska uppfattningen om främjandet av lycka och minskandet av olycka som en praktisk

moralprincip, även om han på andra ställen i sin produktion kritiserar utilitarismen ur olika perspektiv.

Westermarck tog alltså i sin forskning ställning till hurdana moralomdömen som var motiverade. Moralomdömen som uttrycker en upplyst och utvecklad moral bygger på förnuft och kunskap, samtidigt som de iakttar aktörens motiv och andra faktorer som påverkat handlingen. Handlingens förkastlighet är således beroende av om aktören skadade andra eller om det var aktörens syfte att skada andra.³⁰ Westermarck trodde starkt på en kontinuerlig moralisk utveckling. Han avslutar sin tvådelade moralundersökning med en optimistisk prognos:

Vi har starka skäl att tro att den altruistiska känslan fortsätter att utvidga sig och att de moralpåbud som baserar sig på den utvidgas i samma utsträckning; att tänkandets inflytande på moralbedömningarna ständigt växer; att de emotionella antipatiernas och affektionernas inverkan blir svagare; och att religionen i dess förhållande till moralen kommer att bli mer och mer begränsad till att betona sedvanliga moralregler och mindre intresserad av att inskräpa plikter som gäller gudomlighet.³¹

Denna framtidsoptimism syns också till exempel i slutordet till hans verk om äktenskapets framtid. Där förutser han att ökad kunskap och ökat kritiskt tänkande kommer att minska den makt som igno-
rans, religiösa uppfattningar och obetänksamhet har över det moraliska beteendet.³²

Westermarcks förslag till lagreformer

I sin forskning strävade Westermarck efter att driva fram en genomgripande reform av äktenskapslagstiftningen, speciellt gällande makarnas juridiska jämlikhet, liberaliseringen av skilsmässolagstiftningen och eugeniska äktenskapshinder. Han förespråkade också en förbättring av ogifta mödrars och oäkta barns ställning, avkriminalisering av homosexualitet samt legalisering av abort och preventivmedel. I sina undersökningar kritiserade Westermarck speciellt sådana lagar vars ursprung han spårade till ignorans, obetänksamhet,

själviskhet, religion, fördom eller avsky. Största delen av de reformer han förfäktade gällde lagar som han ansåg hade uppkommit genom kristendomens inverkan. Hans köns- och sexualpolitik hade ett nära samband med en svuren agnostikers religionskritik. Westermarcks reformkrav grundade sig långt på den tidigare nämnda utilitaristiska skadepincipen. På motsvarande sätt tänkte han att ett motiverat moraliskt ogillande uppstår som en sympatisk reaktion på någon annans lidande. Lagstiftningen skulle utvecklas i enlighet med de moralkänslor som uppstår på detta sätt. Med hjälp av framförskad kunskap kunde människor upplysas om lagens ursprung, och då kunde de dra egna slutsatser utifrån denna kunskap.³³

I sin produktion framförde Westermarck krav på lagreformer speciellt genom att hänvisa till den samvetsgranna observatörsposition som han postulerade. På detta sätt upphöjdes hans moraliska åsikter till synpunkter som alla förnuftiga personer som stöder sig på kunskap borde vara överens om. Genom att åberopa den vetenskapliga objektiviteten kunde Westermarck skenbart framföra sina egna moralomdömen som fakta, vilket gjorde det svårare för andra att kritisera eller motsätta sig dem. På samma sätt använde han sig också av begreppen "upplyst", "framåtskridande" och "modern" och av uttrycket att något blev en alltmer allmän opinion.³⁴

Westermarck ansåg att den lagstiftning som rättfärdigade gifta kvinnors underställda position kunde spåras speciellt till männens självviskhet och till kristendomens kvinnouppfattning. De här var ändå inte välgrundade skäl till den ojämlikhet mellan makarna som var inskriven i lagen. Enligt Westermarck skulle äktenskapet grunda sig på ett kontrakt mellan två jämlika parter. Han tänkte att detta skulle ske genom att sympatin utvidgades och speciellt genom att de religiösa uppfattningarna förlorade betydelse. Westermarcks uppfattningar fick stark genklang bland kvinnosakskvinnor. Hans forskning citerades i feministiska texter och han blev ombedd att gå med i ledningen för kvinnosaksföreningar. Westermarck kom också att försvara en förbättring av kvinnornas ställning genom sitt samhällseliga engagemang. Han var till exempel viceordförande i två internationella kvinnosaksföreningar och deltog på flera olika sätt i den inhemska kvinnosaksföreningen Unionens verksamhet.³⁵

Den ursprungliga orsaken till den stränga skilsmässolagstiftningen spårade Westermarck till den asketiska kristna sexualmoralen och till den kanoniska dogmen enligt vilken endast döden kunde upphäva ett giltigt äktenskap. Kristna uppfattningar hade påverkat den västerländska lagstiftningen och lett till moralkänslor som förhindrade reformer. Westermarck ansåg att människor godkände de stränga äktenskapslagarna utan att reflektera desto mer över dem och tillhandahöll nya motiveringar som inte hade något att göra med de ursprungliga orsakerna. Han förespråkade starkt en sekularisering och att skilsmässolagstiftningen skulle luckras upp. Enligt honom skulle alla, i enlighet med tanken om jämlika rättigheter, ha samma rätt till skilsmässa oberoende av ekonomisk situation eller kön. Speciellt starkt försvarade Westermarck rätten till skilsmässa på grund av överenskommelse, där parterna kunde ansöka om att skiljas genom ett gemensamt beslut. En lagstiftning som tillät skilsmässa på grund av överenskommelse skulle enligt honom vara förnuftig, mänsklig och i enlighet med praktiska nödvändigheter. Westermarck närmade sig skilsmässan mycket individcentrerat och betonade speciellt makarnas och deras barns välmående. Makarna kunde enligt honom själva bäst fatta beslut om sitt äktenskaps framtid.³⁶

Westermarck förespråkade emellertid begränsningar i äktenskapsfriheten med hälsoskäl och ekonomiska orsaker som äktenskaps hinder. Enligt honom borde nämligen personer som var för fattiga för att försörja sin familj eller som sannolikt skulle få sjuka barn förbjudas att ingå äktenskap och därmed också att föröka sig normenligt. En lagstiftning som tillåter fritt äktenskap uppvisar enligt honom en likgiltighet som beror på att människor i sin obetänksamhet inte märker sambandet mellan orsak (föräldrarnas fattigdom, sjuklighet) och verkan (de efterkommandes lidande). Westermarck ansåg det vara berättigat att ingripa i äktenskapsfriheten, eftersom man då kunde skydda ofödda barn från lidande. Den nutida läsaren kan bli överraskad över att Westermarcks syn faktiskt följde den liberala tanke-traditionen. John Stuart Mill motiverade ett ingripande i äktenskapsfriheten med argumentet att individen inte hade rätt att genom sitt handlande orsaka sin avkomma lidande. Westermarcks motiveringar

för eugeniska äktenskapshinder var alltså först och främst individcentrerade och byggde inte på den tidens allmänna rasbaserade synpunkter.³⁷

Westermarck kan i sin forskning också anses ha stött legaliseringen av abort och graviditetsprevention. Hans forskning visade att någon form av födelsekontroll alltid hade utövats i alla kulturer. Den lagstiftning som fördömde abort och graviditetsprevention hade ett kristet ursprung. Kristendomen hade gett livet ett större värde och definierat normen för sexualitet som sex i förökningssyfte inom äktenskapet. Westermarck visade att den stora allmänhetens moral-känslor ändå starkt skilde sig från lagstiftningens och den katolska kyrkans officiella linje, eftersom det var vanligt att göra abort och att använda sig av preventivmedel. Det var viktigt att legalisera abort också av hälsoskäl: det skulle sätta stopp för de livsfarliga sätten att avbryta havandeskap som kvacksalvare praktiserade. Westermarcks stöd för preventivmedel hade feministiska förtecken, eftersom modern enligt honom borde ha rätt att bestämma när hon vill bli gravid och hur ofta. Men hans försvar av graviditetsprevention byggde också på eugeniska uppfattningar, som i denna kontext verkar vara klassbundna. Å ena sidan skulle man enligt Westermarck nämligen sprida kännedom om graviditetsprevention speciellt bland de lägre samhällsklasserna. Å andra sidan var det önskvärt att samhällets "bästa element" inte i framtiden skulle använda sig av graviditetsprevention i samma omfattning som de nu gjorde. Westermarck fungerade också genom sitt samhälleliga engagemang som förespråkare för födelsekontroll, till exempel i sin roll som viceordförande för flera betydande internationella föreningar för födelsekontroll. Dessa föreningars politik gällande födelsekontroll var också kopplad till feministiska och eugeniska utgångspunkter.³⁸

Westermarck understödde också lagreformer som gällde normbrytande sexualitet. Enligt Westermarck var den lagstiftning som definierade ogifta mödrars och oäkta barns ställning förnuftsvidrig, omänsklig och orättvis. Han talade särskilt starkt för en förbättring av oäkta barns samhälleliga ställning, eftersom deras rättigheter som individer inte fick vara beroende av val som deras föräldrar hade gjort. Individen ansvarar endast för sina egna handlingar. Wester-

marck anklagade speciellt kristendomens asketiska sexualmoral för den orättvisa lagstiftningen, då denna moral så kraftigt fördömde utomäktenskaplig sexualitet. Han krävde att fäderna och samhället skulle ta ansvar för oäkta barn och flaggade också för tanken på tvångsäktenskap, då mannen skulle tvingas ingå äktenskap med den kvinna han gjort gravid, ifall han inte var gift från tidigare.³⁹

En av de lagreformer Westermarck starkast stödde gällde legalisering av homosexualitet. Han försvarade sin uppfattning genom att hänvisa till biologin, eftersom alla människor hade åtminstone en dold benägenhet till homosexualitet. Bakom den lagstiftning som strängt fördömde homosexualiteten låg den kristna sexualmoralen och den emotionella motvilja som heterosexuellt lagda människor kände mot homosexuella handlingar. Dessa argument var ändå inte hållbara utifrån förnuft och fakta. Individen skulle nämligen ha rätt att handla fritt så länge hen inte genom sitt handlande skadade andra.⁴⁰

Normativa ställningstaganden i ljust av moralteorin

Hur passar Westermarcks normativa ställningstaganden ihop med hans utgångspunkter som betonar att moraluppfattningarna är subjektiva och relativa? Westermarck tangerade själv ämnet i sitt verk *Ethical Relativity* (1932) när han behandlade den kritik som riktats mot hans moralteori. Filosofen G. E. Moore (1873–1958) hade anmärkt att Westermarck i sin forskning gjort moralomdömen då han bedömde att A:s moral var högre än B:s. Westermarck medgav detta men ansåg inte att det stred mot hans moralteori. Att han bestred existensen av en objektiv moral hindrade nämligen inte honom från att framföra moralbedömningar som var uttryck för hans egna moral-känslor.⁴¹

Westermarck svarade också på filosofen Hastings Rashdalls (1858–1924) anmärkning om att Westermarck skulle ha talat om vissa känslor som de ”högsta känslorna”. I Rashdalls tolkning tyckte Westermarck att känslor som byggde på bedömning var mer utvecklade eller sannare än andra sorters känslor. Enligt Westermarck var detta

Rolf Lagerborg skrev biografien *Edvard Westermarck och verken från hans verkstad* (1951) över sin gode vän. Han tog också upp den kritik som riktats mot Westermarck om att det ingick moralistiska aspekter i hans moralteori. Fotografiet är från 1910-talet.

inte fallet, eftersom känslor inte kunde värderas utifrån sanningsbegreppet. Han anmärkte att han med tanken om att det moraliska medvetandet hade utvecklats från "icke-bedömande till bedömande" helt enkelt hade menat att moralkänslorna i allt större utsträckning blivit föremål för tanke och reflektion. Han ansåg alltså att hans anmärkning var en empirisk observation, inte ett moraliskt ställningstagande. Eftersom det var möjligt att påverka emotionellt grundade moralomdömen med kunskap, kunde man kalla ett moralomdöme mer upplyst ju mer det påverkades av kunskap eller reflektion. Moralens evolution bestod av gradvis ökad upplysning.⁴² Oberoende av dessa motiveringar kan Westermarck anses ha uppfattat moralomdömen som utgår från förnuft och kunskap – och således också moralkänslor som dessa omdömen bygger på – som mer motiverade än andra moralomdömen. För honom representerade de en "högre" moral utifrån vilka rådande moralregler skulle utvärderas och utvecklas.⁴³

Westermarcks elev och kollega Morris Ginsberg (1889–1970) har anmärkt att Westermarcks uppfattning om förnuftets inverkan på moralomdömen innehåller moralistiska aspekter. Ginsberg tycker att Westermarck tillskriver intellektuella faktorer en roll och auktoritet som inte passar ihop med hans relativistiska grundsyn. Till exempel

har Westermarcks påstående att moralen utvecklas i en "mer upplyst" riktning karaktären av en ställningstagande moralisk bedömning.⁴⁴ I Westermarcks moralteori kan man enligt etnologen och sociologen K. Rob. V. Wikman (1886–1975) uppfatta en "latent normativ grund". Wikman skriver i en artikel att man kan uppfatta Westermarcks normativitet speciellt i hans optimistiska syn på att altruismen skulle breda ut sig i framtiden. Den utmärker också Westermarcks önskan om tolerans och att moraluppfattningar ska bedömas rationellt samt hans övertygelse om att individen har rätt att försvara sina moraliska uppfattningar, till och med mot hela världen. Det är lätt att hålla med Wikmans slutsats att Westermarck inte fullständigt klarade av att genomföra sin vision av en icke-normativ etik.⁴⁵

En av Westermarcks närmaste vänner, filosofen Rolf Lagerborg (1874–1959), behandlar Wikmans artikel i kapitlet "Normativa kristendomsrester i Westermarcks etik" i sin biografi över Westermarck. Enligt Lagerborg ger Westermarcks framtidstro uttryck för de normativa dimensionerna i hans etik. Lagerborg berättar hur Westermarck vid Filosofiska Föreningens seminarium 1936 fått en anmärkning om att han ofta kritiserar moralbedömningar i ljuset av "insikt och eftertanke", trots att han utgående från sina grunduppfattningar om etik endast borde ha beskrivit och förklarat dem. Westermarck anklagades för att ha gjort sig skyldig till normativitet då han definierade hur människan *borde* göra moralbedömningar. Westermarck medgav att han i sina verk beklagat sig över att moralbedömningar så ofta uttrycks utan hänvisning till fakta eller förnuft, men han hade inte sig veterligen bestridit att dessa bedömningar likväl är av moralisk karaktär.⁴⁶ Också Lagerborg ansåg att Westermarcks tro på moralens utveckling, på liberalism och på altruismens utvidgning var moralistisk till sin natur. Han trodde att Westermarck själv också hade märkt detta under sina sista år. Lagerborg motiverar sin slutsats genom att hänvisa till den reaktion som en artikel av Emerik Olsoni (1887–1971) hade väckt hos Westermarck. Olsoni framförde i sin artikel att Westermarck med tiden mer och mer intresserat sig för normativ etik i form av human moralisering. Olsoni ansåg att Westermarcks produktion gav uttryck för 1880-talets evolutionism och det liberala "upplysta moraliska medvetande" som präglades av vidsynthet, tole-

rans, humanitet och framstegstro. Enligt Westermarck hade Olsoni förstått hans tänkande märkvärdigt väl.⁴⁷

Timothy Stroup, som forskat mycket i Westermarcks moralfilosofi, anser i sin tur att Westermarcks subjektivism är moderat och att hans relativism är konstruktiv till sin natur. Med detta menar han att Westermarck inte ser varje moralbedömning som lika värdefull eller påstår att det inte finns stora likheter mellan människors moraluppfattningar. Stroup noterar också att det enligt Westermarck är möjligt att krympa området för meningsskiljaktigheter kring moraluppfattningar, eftersom de ofta orsakas av kognitiva faktorer – kunskap om fakta eller bristen därav, religiösa eller vidskepliga uppfattningar, mängden reflektion eller olika yttre omständigheter.⁴⁸ Stroups analys är skarpsynt och konstruktiv. Westermarcks moraltänkande omfattar ändå också moralistiska drag. Han kan anses ha fungerat som moralisk upplysare, som kritiserade rådande moraluppfattningar ur den "samvetsgranna domarens" perspektiv. Westermarck ansåg att moralbedömningar som byggde på omsorgsfulla överväganden och kunskap var upplysta och därför också önskvärda, även om han förnekade existensen av objektiva moralsanningar.

Slutord

I vilken mening är Westermarck en moralrebell? Ordet rebell kan låta kraftfullt i Westermarcks fall: han framförde sin kritik och gjorde uppror i en anda av upplysning, i syfte att ändra världen och sekularisera lagstiftningen med hjälp av vetenskapen. När han försvarade lagreformer tog han inte till retoriskt vinklade brandtal utan presenterade ofta sina synpunkter kortfattat, behärskat och med stöd av fakta. På detta sätt behandlade han teman som väckte känslor genom att hänvisa till ett förnuftsbaseerat, behärskat, logiskt och rationellt tankesätt. Ofta åtföljs hans faktabaserade motiveringar endast av ett kort uttalande om behovet av lagreform. Ibland gick Westermarck rentav till angrepp mot speciellt sådana lagar som uppkommit genom kristendomens inverkan – dem anklagade han för att vara förnuftsvidriga, omänskliga och stå i strid med individens rättigheter. Han hyste förhoppningar om att genom sin forskning kunna

påverka förutom läsarna också speciellt lagstiftarna och juristerna. Ett dylikt tillvägagångssätt var vanligt inom den tidens kunskapselit. Man strävade efter att upplysa allmänheten och därigenom skapa en reformvänlig atmosfär. Westermarck kan på goda grunder anses vara en sådan moralrebell som han i sin moralforskning beskriver, en samvetsgrann domare som kritiserade rådande moraluppfattningar i ljuset av vetenskaplig kunskap. Hans syfte var att ändra dessa uppfattningar i en riktning som i huvudsak var mer upplyst och hade en vidare altruistisk krets.

Noter

- 1 Westermarck 1916, 20; 1906, 20.
- 2 Detta kapitel baserar sig på min doktorsavhandling i idé- och vetenskapshistoria (2016) och på *Edvard Westermarck – totuuden etsijä* (Timosaari 2017), som utarbetats utifrån doktorsavhandlingen. Kapitlet innehåller således utdrag ur min tidigare forskning. Se speciellt Timosaari 2017, 47–60.
- 3 Westermarck 1906, 17–18, 158–160.
- 4 Westermarck 1906, 9–11, 122. Westermarck ansåg att yttre omständigheter kunde göra handlingar som kannibalism och barnamord tillåtna fastän de vanligtvis var förbjudna. Westermarck 1908a, 742.
- 5 Westermarck 1906, 19.
- 6 Westermarck 1906, 10–11.
- 7 Westermarck 1908a, 744. "Now, the evolution of the moral consciousness partly consists in its development from the unreflecting to the reflecting stage, from the unenlightened to the enlightened. This appears from the decreasing influence of external events upon moral judgments and from the growing discrimination with reference to motives, negligence and other factors in conduct which are carefully considered by a scrupulous judge." Fastän det är möjligt att förlika flera moraliska meningsskiljaktigheter genom att omsorgsfullt resonera och lägga fram fakta är det enligt Westermarck omöjligt att uppnå fullständig enighet angående moralfrågor på grund av skillnaderna i människors känsloliv.
- 8 Westermarck 1916, 3, 9.
- 9 Westermarck 1906, 9; 1908a, 741.
- 10 Westermarck 1906, 161.
- 11 Salmela 1998, 61, 63–64; Westermarck 1908a, 744–745. Se också kapitel 8 i detta verk.
- 12 Westermarck 1916, 125; 1906, 123.
- 13 Westermarck 1906, 20.
- 14 Westermarck 1906, 166, 200–201.
- 15 Timosaari 2017, 52–53.
- 16 Westermarck 1916, 2–3; 1906, 2–3.
- 17 Westermarck 1916, 2–3; 1906, 3.
- 18 Westermarck 1908b, 29. "It shows what a deep foundation the general principles of law have in human nature; how laws should differ in different cases, so as to suit the social environment; how laws, as a matter of fact, have an inveterate tendency to survive the conditions under which they were established, and how all kinds of sophistical arguments are often brought in to support laws that owe their origin to circumstances and ideas which have long ceased to prevail. By tracing law to its ultimate source it may be found that it really has no longer any right to exist, and therefore should be repealed or altered; and nobody who has had the slightest experience in the matter can deny that there are laws which have their roots in sheer superstition or in primitive thoughtlessness, and yet continue to figure in the statute-book. On the other hand, the comparative study may also give direct hints to the legislator how the laws should be improved."
- 19 Westermarck 1927, 371.
- 20 Westermarck 1932, 147; Salmela 1998, 62–63.
- 21 Salmela 1998, 63–64.
- 22 Westermarck 1927, 372.
- 23 Timosaari 2017, 54–55.
- 24 Westermarck 1906, 108, 110–111; 1936b, 234–235.
- 25 Westermarck 1906, 114–115; 1936b, 235–236.
- 26 Westermarck 1906, 116; 1936b, 236–237.
- 27 Westermarck 1908a, 745.
- 28 Westermarck 1936b, 237–238.
- 29 Westermarck 1936b, 238–240.
- 30 Timosaari 2017, 57.
- 31 Westermarck 1908a, 746. "We have every reason to believe that the altruistic sentiment will continue to expand, and that those moral commandments which are based on it will undergo a

corresponding expansion ; that the influence of reflection upon moral judgments will steadily increase ; that the influence of sentimental antipathies and likings will diminish ; and that in its relation to morality religion will be increasingly restricted to emphasising ordinary moral rules, and less pre-occupied with inculcating special duties to the deity.”

- 32 Westermarck 1936b, 265.
- 33 Timosaari 2017, 241–243.
- 34 Timosaari 2017, 242.
- 35 Timosaari 2016, 260, 264; 2017, 71–101.
- 36 Timosaari 2016, 261; 2017, 102–135.
- 37 Timosaari 2016, 261; 2017, 137–174.
- 38 Timosaari 2016, 261–262; 2017, 175–194.
- 39 Timosaari 2016, 262; 2017, 198–208.
- 40 Timosaari 2016, 262–263; 2017, 209–238.
- 41 Westermarck 1932, 146. Utförligare om Westermarcks och Moores debatt, se Kronqvist 2017.
- 42 Westermarck 1932, 146–147.
- 43 Timosaari 2017, 58.
- 44 Ginsberg 1940, 15.
- 45 Wikman 1942, 14–15, 17; Lagerborg 1951, 342–343.
- 46 Lagerborg 1951, 343.
- 47 Lagerborg 1951, 344.
- 48 Stroup 1984, 578–579.

Källor och litteratur

Tryckta källor

- Ginsberg, Morris (1940), "The Life and Work of Edward Westermarck", *The Sociological Review* 32, 1–28.
- Lagerborg, Rolf (1951), *Edvard Westermarck och verken från hans verkstad under hans tolv sista år 1927–39*, Helsingfors: Holger Schildts Förlag.
- Westermarck, Edward (1906), *The Origin and Development of the Moral Ideas I*, London: Macmillan.
- Westermarck, Edward (1908a), *The Origin and Development of the Moral Ideas II*, London: Macmillan.
- Westermarck, Edward (1908b), *Sociology as a University Study. Inauguration of the Martin White Professorship in Sociology. December 17, 1907*, London: University of London, 24–32.
- Westermarck, Edward (1916), *Moralens uppkomst och utveckling*, Helsingfors: Söderström & Co.
- Westermarck, Edward (1927), *Minnen ur mitt liv*, Helsingfors: Holger Schildts Förlag.
- Westermarck, Edward (1932), *Ethical Relativity*, Westport, Conn.: Greenwood Press.
- Westermarck, Edward (1933), *Moraalin synty ja kehitys I. Siveelliset yleiskäsitteet*, suom. Emerik Olsoni, Porvoo: WSOY.
- Westermarck, Edward (1936a), "Methods in Social Anthropology", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 66, 223–248.
- Westermarck, Edward (1936b), *The Future of Marriage in Western Civilisation*, London: MacMillan & Co.
- Wikman, K. Rob V. (1942), "Edvard Westermarcks etiska relativitetsteori", *Societas Scientiarum Fennica Årsbok* XXI B, no 1, Helsinki: Finska Vetenskaps-Societet.

Litteratur

- Kronqvist, Camilla (2017), "Westermarck and Moore on the source of morality", Olli Lagerspetz, Jan Antfolk, Ylva Gustafsson & Camilla Kronqvist (eds.), *Evolution, Human Behavior and Morality. The Legacy of Westermarck*, London: Routledge, 129–141.
- Salmela, Mikko (1998), *Suomalaisen kulttuurifilosofian vuosisata*, Helsinki: Otava.
- Stroup, Timothy (1984), "Edward Westermarck. A Reappraisal", *Man* (New Series) 19, 575–592.
- Timosaari, Niina (2016), *Tieteen keinoin yhteiskunnallisen oikeudenmukaisuuden puolesta. Edvard Westermarck ja sukupuolta, seksuaalisuutta ja avioliittoa koskevat lainuudistusvaatimukset*, Oulu: Oulun yliopisto, diss.
- Timosaari, Niina (2017), *Edvard Westermarck – totuuden etsijä*, Helsinki: Gaudeamus.

5

Westermarck och homosexualiteten

Normerna i det västerländska samhället begränsade sexualiteten starkt i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Särskilt kvinnorna fick uttrycka sin sexualitet endast inom äktenskapet. Även om männen hade tillgång till en gnutta mer frihet gällande sin sexualitet, fördömdes och bestraffades sexuell lust som riktades mot personer av samma kön strängt. Sexualmoralen formades speciellt genom den kristna kyrkans läror. Edvard Westermarcks sexualreformistiska tänkande och engagemang var mångsidigt och ifrågasatte den rådande sexualmoralen på flera sätt. I detta kapitel undersöker jag Westermarcks synpunkter på homosexualitet och hur han utifrån dem förespråkade en avkriminalisering av homosexualitet. Westermarck var en av de första forskarna inom det engelska språkområdet som undersökte homosexualitet som en form av sexuell läggning, som varken skulle bestraffas eller botas. Han spårade fördömandet av homosexualitet till inflytandet från kristendomen och till en emotionellt betingad avsky, och han ansåg att dessa inte var legitima grunder för en kriminalisering av homosexualitet.¹

Westermarck levde ogift hela sitt liv och hans egen sexuella läggning har varit föremål för återkommande spekulation. Det har kanske också känts lockande att påstå att han var homosexuell för att han aktivt försvarade de homosexuellas rättigheter. Tillsammans med historikern Julia Dahlberg har jag källkritiskt granskat påståendena om Westermarcks homosexualitet. Vi har visat att det inte

finns tillräcklig mycket övertygande bevismaterial till stöd för dem.² På grund av detta spekulerar jag inte om Westermarcks sexuella läggning här, utan granskar den del av hans vetenskapliga aktivitet som stödde de homosexuellas rättigheter. Han var troligen den första forskaren i Finland som hade nära relationer till sådana samhälleliga kretsar som krävde att homosexualitet skulle avkriminaliseras. Han var också en av de första forskarna som med hjälp av sin vetenskapliga produktion strävade efter att påverka uppfattningar om homosexualitet och åstadkomma en liberaliserad lagstiftning. Trots att det har skrivits rätt mycket om Westermarcks uppfattningar och trots att han är allmänt känd som en av de tidigaste forskarna i homosexualitet, har den del av hans verksamhet som strävade efter att legalisera homosexualitet inte analyserats ingående eller belysts i sin vetenskapliga och samhälleliga kontext.

En aktuell, känslig och omstridd fråga

Tillfredsställandet av den sexuella instinkten antar former som är bortom det sedvanliga. En av dessa har spelat en sådan *roll* inom mänsklighetens moralhistoria att den inte kan förbises i tysthet, nämligen könsakten mellan individer som är av samma kön, det som nuförtiden vanligtvis kallas homosexuell kärlek.³

På detta sätt motiverar Westermarck att han tar upp homosexualitet i den andra delen av *The Origin and Development of the Moral Ideas* (1908), där ämnet ägnas ett helt kapitel ("Homosexual Love"). En behandling av ämnet krävde särskild motivering under denna tid då homosexualitet i många europeiska länder var ett brott och medförde ett starkt socialt stigma. Westermarck, som var verksam vid London School of Economics sedan 1904, var en av de första forskarna i England som behandlade homosexualitet i sin forskning. Han ansåg att homosexualitet var en form av sexuell läggning som alla människor hade en latent benägenhet för.

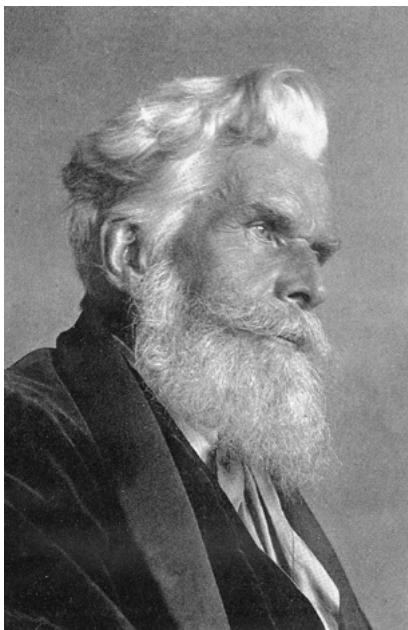
När Westermarck gick in för att undersöka homosexualitet tog han sig an ett mycket känsligt och aktuellt samhälleligt och vetenskapligt ämne. Homosexualiteten (ofta endast den mellan män) hade nämligen inom de protestantiska och ortodoxa kulturkretsarna – det vill

säga i tyska, anglosaxiska och slaviska länder – kriminaliserats kring sekelskiftet 1900. I dessa länder kännetecknades samhällsklimatet av att man vidtog stränga åtgärder mot homosexuella och samtidigt förstärkte rådande köns- och sexualnormer.⁴

I till exempel England ansågs en normavvikande sexualitet utgöra ett hot mot familjens välmående, mot kvinnors och mäns vedertagna sexuella roller och i sista hand mot balansen i hela samhället. Genom att ändra lagar som gällde homosexualitet strävade man efter att skärpa gränsen mellan heterosexuellt inomäktenskapligt sex, som ansågs vara legitimt, och avvikande former av sexualitet som uppfattades vara förbjudna. En lag som stipulerade om dödsstraff för "sodomi" upphävdes i Storbritannien 1861, men tvärt emot vad man kunde tro innebar lagförändringen i praktiken att lagar som gällde homosexualitet blev strängare, inte liberalare. Med sodomi avsåg man nämligen inte endast homosexualitet utan allt sex som inte hade fortplantningssyfte, oberoende av om det var fråga om sex mellan två män, en kvinna och en man eller mellan en man och ett djur. Lagen hade dessutom redan länge varit en närmast död bokstav. Strafflagen förändrades 1885 så att alla sexuella akter mellan män ansågs vara grova sedlighetsbrott, som straffades med upp till två års straffarbete.⁵ År 1898 stiftades en lösdrivarlag som kriminaliserade manlig prostitution.⁶ I Finland kriminaliserades homosexualitet 1894.

Lagen från 1885 ledde omedelbart till en serie rättegångar som på grund av medierapporteringen blev skandaler. Det kändaste exemplet är rättegången mot författaren Oscar Wilde 1895. Den slutade med att han dömdes till två års fängelse för grov osedlighet. Den stora publiciteten kring rättegångarna påverkade de homosexuellas ställning på flera sätt. Den bidrog till att göra attityderna mot homosexuella mer fientliga, vilket innebar att homosexuella blev föremål för socialt förakt, utsatta för utpressning och hotade med fängelse.⁷ Alla homosexuella reagerade ändå inte på attitydförändringen genom att ligga lågt, en del började tvärtom kämpa för sina rättigheter. Rättegången mot Oscar Wilde gav dem en person de kunde identifiera sig med, en person som vågade försvara "en kärlek som inte vågar säga sitt namn".⁸

I slutet av 1800-talet blev homosexualiteten föremål inte endast för lagstiftning och samhälleligt intresse utan också för vetenskap-

Den brittiske läkaren och psykologen Havelock Ellis hörde till de tidiga homosexualitetsforskarna i England, men hans forskning stötte på motstånd. Hans *Sexual Inversion* (1897), där han bland annat pläderade för att homosexualitet inte skulle vara straffbart, publicerades i Tyskland men förbjöds i hans hemland. Foto från 1923.

lig forskning. Homosexualitetsforskningen uppstod i Tyskland på 1860-talet, där den hörde tätt ihop med utvecklingen av en ny vetenskapsgren, sexologin, som undersökte sexualiteten.⁹ Inom det tyska språkområdet utkom det över tusen publikationer som behandlade homosexualitet mellan 1898 och 1909.¹⁰ I England var situationen omvänd: ämnet var omslutet av en nästan fullständig tystnad. Före homosexualitetskapitlet i Westermarcks moralverk hade det i England publicerats endast en handfull vetenskapliga texter i ämnet, och många av dem väckte motvilja eller intensivt motstånd, vilket sedan ledde till censur. Det har antagits att sexologins marginella ställning i England var ett resultat av att vetenskapsgrenen hade kontinentaleuropeiska rötter, men också av att sexologerna ofta vid sidan av sin vetenskapliga verksamhet även strävade efter att avkriminalisera homosexualitet.¹¹

I England publicerades den första artikeln som behandlade homosexualitet 1884, nämligen psykiatern George Savages (1842–1921) artikel "Case of Sexual Perversion in Man". År 1892 publicerades en

engelskspråkig upplaga av Wienpsykiatern Richard von Krafft-Ebings (1840–1902) undersökning *Psychopathia Sexualis* (1886), som också behandlade homosexualitet ingående. Boken fick ett kyligt mottagande i medicinska tidskrifter och tydligen hade översättningstillståndet beviljats endast för att speciellt "avskyvärda" partier hade återgetts på latin. Sexologen Havelock Ellis (1859–1939) ståndpunkt att homosexualitet var medfött och inte skulle vara straffbart, som han framförde i sin bok *Sexual Inversion* 1897, var däremot för radikal för engelsmännen. Ellis forskningsresultat stod i skarp kontrast till den lagstiftning som kriminaliserade homosexualitet och hotade således dess legitimitet. Undersökningen förbjöds och stämplades som en lösaktig, oanständig och skandalös förolämpning.¹²

Under 1900-talets första år publicerades några undersökningar som tangerade homosexualitet.¹³ År 1908, samma år som den andra delen av Westermarcks *The Origin and Development of the Moral Ideas* publicerades, utkom också *The Sexual Life of Our Times in Relation to Modern Civilisation*. Verket var en översättning av den tyske sexologen Iwan Blochs (1872–1922) *Das Sexualleben unserer Zeit in seinen Beziehungen zur modernen Kultur* (1906). Bloch undersökte homosexualiteten ur ett sexologiskt och antropologiskt perspektiv och verket var ursprungligen tänkt för en bredare läsekrets. Innan den engelskspråkiga översättningen nådde marknaden dömdes och förstördes den 1907 av polisrätten vid Bow Street i London. En ny upplaga publicerades 1908 men fick inte säljas, förutom åt fackfolk inom juridik eller medicin. Forskarna hade också svårt att komma åt forskning i ämnet på andra språk. British Library begränsade nämligen avsiktligt tillgången till sexologisk forskning. Speciellt begränsades åtkomsten till sådant material som försvarade en avkriminalisering av homosexualitet.¹⁴

På grund av det fördömande attitydklimatet publicerade engelskspråkiga forskare ofta sin forskning och sina artiklar i Tyskland. Till exempel Ellis verk om homosexualitet publicerades ursprungligen där. Kapitlet om homosexualitet i Westermarcks moralverk publicerades också först som artikel på tyska.¹⁵ De forskare som intresserade sig för ämnet – till exempel Ellis, Edward Carpenter (1844–1929), George Ives (1867–1950) och Westermarck – kände ändå väl till den

forskning som gjorts om homosexualitet. Ives grundade till och med ett bibliotek som huvudsakligen bestod av tyska texter i ämnet. Forskarna brevväxlade med varandra och skickade varandra sina studier.¹⁶

Hurdan var då den tidiga homosexualitetsforskningen? Man kan uppfatta två huvudlinjer inom den. Den första gruppen forskare bestod av representanter för medicin och psykiatri som uppfattade homosexualitet som en sjukdom eller psykisk störning. Dessa sökte efter förklaringsmodeller för homosexualitet som inte skulle utgå från den bibliska uppfattningen om homosexualitet som synd. För dem var homosexualitet ofta ett typiskt tecken på att individen var psykiskt sjuk, och detta berodde i sin tur på sjukliga förfäder eller fördärv.¹⁷ Det medicinska intresset för homosexualitet som biologisk sexuell patologi väcktes 1869 till följd av den tyske psykiatern Carl Westphals (1833–1890) rapport¹⁸ om den så kallade konträra sexualkänslan, enligt vilken homosexualitet nästan alltid var en form av medfödd psykisk sjukdom.¹⁹ Medikaliseringen av homosexualitet anses ha sitt ursprung i Westphals artikel, eftersom homosexuella enligt honom skulle behandlas medicinskt i stället för att bestraffas.²⁰

Tidens ledande sexualpatolog var ändå den wienske professorn i psykiatri, Richard von Krafft-Ebing, vars mest betydande verk var *Psychopathia Sexualis*.²¹ Han ansåg att homosexualitet var ett tecken på en grundläggande degeneration och uttryckte ett neuro- och psykopatiskt tillstånd, som nästan alltid var ärftligt.²² Tillsammans med den tyske Albert Moll (1862–1939) och den österrikiske Max Nordau (1849–1923) är von Krafft-Ebing känd som sin tids ledande degenerationsteoretiker (gällande homosexualitet).²³ Att homosexualiteten kom att uppfattas som en sjukdom innebar att den krävde vård och inte ansågs utgöra en last som krävde straff. Man har sett det som en förtjänst hos degenerationsteoretikerna att de underminerade tanken om att homosexualitet är kriminellt, men i stället erbjöd de en rätt negativ förklaringsmodell som byggde på begreppen perversion och degeneration.²⁴ Degenerationsteoretikerna bidrog också till att göra homosexualiteten till ett legitimt vetenskapligt forskningsobjekt.

Den andra gruppen bestod av forskare som inte ansåg att homosexualitet var en synd, ett brott eller en sjukdom. För dem var homo-

sexualiteten en form av sexualitet som varken skulle bestraffas eller botas. Den första betydande tänkaren som hörde till denna grupp var juristen Karl Heinrich Ulrichs (1825–1895), som anses vara den moderna homorörelsens far och som publicerade tolv pamfletter om homosexualitet mellan 1864 och 1879. Ulrichs, som själv var homosexuell, betonade vikten av att forska i och försvara homosexualitet.²⁵ Hans emancipatoriska uppfattningar byggde på en teori enligt vilken homosexualitet inte var en förvärvad last, utan ett medfött och således naturligt tillstånd.²⁶ Ulrichs kamp för de homosexuellas rättigheter begränsades inte till vetenskaplig forskning, utan han krävde också att homosexualitet skulle avkriminaliseras.²⁷

En annan betydande tänkare i denna andra grupp var den homosexuelle läkaren Magnus Hirschfeld (1868–1935). Han började som politisk aktivist och blev en av sin tids mest betydande sexologer.²⁸ Hirschfeld grundade sin teori på embryologin, alltså läran om embryonalutvecklingen, och delade in uttrycksformerna för den mänskliga sexualiteten i en tiogradig skala som utgick från tre utvecklingsprinciper. Enligt honom hade nästan alla människor ursprungligen varit bisexuella, men de hade ändå naturligt utvecklats till heterosexuella, som hade förlorat sin sexuella lust för personer av det egna könet. Den andra människogruppen bestod av psykiska hermafroditer, det vill säga män och kvinnor vars könsorgan hade utvecklats normalt men som kände lust gentemot båda könen. En tredje kategori omfattade personer vars könsorgan hade utvecklats normalt men vars könslust riktades mot det egna könet.²⁹

Också Havelock Ellis ansåg att homosexualitet är en sexuell inriktning bland andra och verkade för en liberalisering av lagstiftningen om homosexualitet. Han skriver i inledningen till sin undersökning att "[l]agstiftningen och den allmänna opinionen tillsammans i England, i större utsträckning än i något annat land, lägger en tung straffrättslig börda och ett allvarligt socialt stigma på uttrycket för en sådan instinkt som ofta visar sig som någonting naturligt och normalt för dem som har instinkten".³⁰ Ellis ansåg att sexuella läggningar som uppfattades vara onormala, såsom homosexualitet, i själva verket var normala variationer av de sexuella mekanismerna. Det existerade endast gradskillnader mellan dessa variationer. Han införde

de första begreppen i engelskan som syftar på homosexualitet utan att hänvisa till synd eller sjukdom – begreppen "sexuell inversion" (*sexual inversion*) och "homosexuell kärlek" (*homosexual love*).³¹

I likhet med Ulrichs, Hirschfeld och Ellis ansåg Westermarck att homosexualiteten var en naturlig del av människans sexualitet och han kämpade med hjälp av vetenskapen för att den skulle avkriminaliseras. Även om han inte krävde det explicit, råder det ingen tvekan om hans avsikter. I flera olika sammanhang konstaterar han att den "vetenskapliga forskning som nyligen belyst temat [...] homosexualitet ofrånkomligen kommer att påverka också moraluppfattningarna om den, eftersom ingen samvetsgrann domare kan låta bli att iaktta den starka ofrivilliga press som lusten riktar mot aktörens vilja".³² Hans sätt att behandla ämnet var emancipatoriskt: när människor förstår vad det handlar om kommer homosexualitet inte längre att betraktas som straffbart. Han ifrågasatte också kraftigt det berättigade i lagar enligt vilka homosexualitet skulle bestraffas – enligt honom kunde man fråga sig om sex som två vuxna människor har av fri vilja över huvud taget ska vara föremål för moralisk kritik då det inte leder till privat eller offentlig skada.

Den biologiska grunden

Det kanske mest betydande argumentet som Westermarck anförde för att homosexualitet skulle accepteras och därmed också legaliseras hade att göra med fenomenets biologiska grund. Han trodde att alla människor hade en viss medfödd tendens till homosexualitet. Huruvida man valde att ställa sig tolerant eller fördömande till homosexualitet var i hög grad beroende av om man såg homosexualitet som ett förvärvat eller medfött tillstånd. De forskare som framhävde homosexualitetens medfödda karaktär betonade om och om igen att homosexualitet inte skulle bestraffas. De forskare som såg homosexualiteten som en förvärvat synd uppfattade ofta de homosexuella som brottslingar, som var ansvariga för sina handlingar såväl i moralisk mening som inför lagen.³³

Westermarck följde Havelock Ellis exempel och använde begreppen sexuell inversion och homosexuell kärlek när han talade om

homosexualitet. Med homosexuell kärlek menade han sex mellan personer av samma kön.³⁴ På samma sätt som Ellis använde Westermarck detta begrepp för att beteckna såväl medfödd som sporadisk homosexuell attraktion. Begreppet sexuell inversion är snävare och betydde både för Ellis och för Westermarck en sexuell instinkt som på grund av en medfödd strukturell avvikelse permanent riktas mot personer av det egna könet. I likhet med Ellis ansåg Westermarck att det i bakgrunden för det homosexuella beteendet vanligtvis finns en medfödd inversion.³⁵

Westermarck definierade den homosexuella kärleken genom handlingen, och därför bestod exemplen i hans forskning av fall där personer av samma kön förmodat hade könsligt umgänge med varandra. Westermarcks exempel hänvisade bland annat till män som antagit en kvinnoroll, kvinnor som antagit en mansroll, shamaner som kunde växla kön, pojkhustrur, homosexuell prostitution samt förhållanden mellan en äldre man och en yngre pojke.³⁶ Han gjorde alltså ingen begreppslig distinktion mellan homosexualitet och till exempel transsexualitet eller transvestism, även om han inte direkt trodde att feminina män eller maskulina kvinnor nödvändigtvis var homosexuella. Snarare tänkte han att det var sannolikt.³⁷ Tidiga sexologer skiljde vanligtvis inte begreppsligt mellan homosexualitet och transsexualitet eller transvestism, utan ansåg dem ofta vara olika uttryck för samma fenomen. Homosexuella behandlades ofta som ett slags tredje kön där feminina och maskulina drag förenades.

Westermarck hänvisade i sina exempel gällande homosexualitet också till förhållanden mellan en man och en ung pojke, till och med till barnhandel och barnprostitution.³⁸ Denna association mellan homosexualitet och pedofili var inte nödvändigtvis den mest lyckade med tanke på syftet att göra homosexualiteten mer moraliskt accepterad. Moraliskt försvarade han emellertid endast sådant homosexuellt umgänge som byggde på två vuxna personers gemensamma vilja.³⁹ Westermarck blev följaktligen kritiserad för att använda sig av ett slarvigt material. Poeten och homosexualitetsforskaren Marc-André Raffalovich (1864–1934) påtalade saken i ett brev till Westermarck 1908. Enligt honom var kapitlet om homosexualitet i Westermarcks moralforskning värdefullt "fastän materialets ottydlighet är beklag-

lig”. Han framförde att en del av Westermarcks källor var opålitliga på grund av att de blandade ihop inverterna med feminina män och inversionen med pedofili. Raffalovich beklagar att detta säkert försvårat Westermarcks forskningsarbete.⁴⁰

När Westermarck behandlade homosexualitet och sexuell inversion hänvisade han speciellt till det sexuella umgänget mellan män. Han var ändå medveten om att han behandlade ämnet ensidigt:

[O]vanstående utlåtanden syftar i huvudsak på homosexuella handlingar mellan män, liknande praxis förekommer ändå också bland kvinnor [...] Det faktum att homosexualitet oftare har observerats bland män än bland kvinnor betyder inte att de senare skulle vara mindre intresserade av det. Av flera skäl har de sexuella avvikelserna bland kvinnor fått betydligt mindre uppmärksamhet, och moralopinionen har vanligtvis knappt tagit notis om dem.⁴¹

Med detta hänvisade han å ena sidan till att det nästan inte alls fanns etnografiskt eller historiskt material som behandlade sexuella förhållanden mellan kvinnor och å andra sidan till att sexuella förhållanden mellan kvinnor inte hade fördömts lika strängt som de mellan män.

Enligt Westermarck var det sannolikt att det fanns olika stadier mellan inversion och normal sexualitet. Han hänvisade uppskattande till filosofen och psykologen William James (1842–1910) tanke om att inversionen var en sexuell lust och att alla människor antagligen potentiellt hade en böjelse för denna sexuella lust. Han tänkte att detta var fallet speciellt i puberteten. Yttre omständigheter som var ogynnsamma för heterosexuellt samlag kunde uppmuntra till homosexuellt umgänge och så småningom omforma en persons sexuella lust i en permanent homosexuell riktning.⁴² Westermarck hade således inte en svartvit hållning i sin behandling av homo- eller heterosexualitet, utan betraktade den sexuella läggningen som rörlig.

Westermarck stödde sina uppfattningar speciellt på de fältstudier han hade gjort i Marocko. Enligt honom var en mycket stor del av de marockanska männen sexuella inverter, som favoriserade det egna könet då de tillfredsställde sina sexuella behov. Detta kunde man enligt honom försöka förklara med den inverkan ärftligheten hade, eftersom homosexuella personer i Marocko vanligtvis gifte sig

och fick barn. Westermarck tyckte ändå inte att detta var en tillräckligt hållbar förklaring till fenomenet, eftersom det ofta fanns betydande skillnader i andelen inverter mellan grannstammar som var av samma ursprung. Detta trodde han berodde på att de homosexuella relationer som man hade under ungdomsåren permanent påverkade ens sexuella instinkt. En sådan förvärvad inversion behövde en medfödd mottaglighet för att utvecklas, men ”denna mottaglighet är antagligen inte alls en avvikelse utan endast en egenskap i människans vanliga sexuella konstitution”.⁴³

Westermarck stödde sig också på sekundärt historiskt och etnologiskt material för att lyfta fram de olika omständigheter som gynnade homosexuellt beteende och således påverkade utformningen av den sexuella instinkten. Till exempel kunde frånvaro av det andra könet under en resa eller ett krig, eller en stor andlig klyfta mellan könen på grund av skillnader i uppfostran, uppmuntra till homosexuella relationer. Enligt Westermarck var könsdriften så stark att den sökte avvika former för att tillfredsställas ifall den inte kunde tillfredsställas normalt.⁴⁴ Med sina uppfattningar ifrågasatte Westermarck de synpunkter som de ledande homosexualitetsforskarna under hans tid – teoretikerna Ellis, von Krafft-Ebing och Moll – hade framfört. Enligt dem var det inte möjligt (utom i några få undantagsfall) att förvärva en inversion.⁴⁵

Westermarck upprepade sina tidigare uppfattningar gällande människans sexualitet i *The Future of Human Marriage in Western Civilization*, som publicerades 1936, och utvecklade dem med att tillföra en teori om att varje människa är ”en latent hermafrodit”.

Bisexualitet kan obemärkt övergå i en verklig inversion och å andra sidan kan bisexuella drag också påträffas hos sådana människor som vanligtvis är eller blir heterosexuella; det finns olika former av variation mellan polerna inversion och normal sexualitet. Knappast är någon man hundra procentigt man, knappast är någon kvinna hundra procentigt kvinna. [...] Många fysiologer är nuförtiden av den åsikten att båda könen har de latent egenskaperna hos det andra könet – att de med andra ord är latent hermafroditer.⁴⁶

Enligt Westermarck åskådliggörs detta av att däggdjurshannar har bröstvårtor som inte behövs och som ibland utvecklas till bröst. Honornas klitoris är däremot främst en outvecklad penis som också kan växa. Således kan mottagligheten för homosexualitet även betraktas som det fysiska uttrycket av det andra könets egenskaper, som kan utvecklas under vissa omständigheter, speciellt under sådana som man upplever under puberteten. Westermarck trodde att "när sådan här fakta kommer till allmän kännedom kan det knappast låta bli att påverka den allmänna opinionen gällande homosexualitet".⁴⁷ Med andra ord, när människor förstår vad homosexualiteten verkligen handlar om kommer de inte att fördöma den.

De teorier Westermarck förespråkade bröt upp motsättningen mellan hetero- och homosexualitet och implicerade att mångfalden av sexuella läggningar är en naturlig del av människans biologi. Detta sätt att tänka skilde sig märkbart från synen på homosexualitet som en sjukdom som behövde botas eller som ett brott som måste bestraffas. Men om individens sexualitet kunde formas till att bli homosexuell, skulle homosexualitet då bli allmännare ifall det blev tillåtet? Enligt Westermarck var skyddsåldern för sexuellt umgänge så hög till och med i de mest liberala lagarna att "förförelse" av en person i den åldern inte längre kunde göra personen invert om hen inte redan var det.⁴⁸

Juhani Ihanus har påpekat att Westermarck inte på samma sätt som Freud ansåg att homosexualiteten är en hämning i den sexuella utvecklingen.⁴⁹ Westermarck kritiserade Freuds teorier om homosexualitet i *Three Essays on Sex and Marriage* (1934). Han accepterade inte tanken om att människor avvisade sin normalt bisexuella läggning på grund av samhällets krav. Samhälleliga förbud kunde nämligen inte kväva inversionen, speciellt inte om den var medfödd och således hade djupare rötter än en förvärvad inversion. Inte ens de strängaste lagarna har lyckats få slut på förekomsten av homosexualitet. Westermarck stödde sin synpunkt också på hänvisningar till de problem som psykoanalytiker stötte på i sina försök att behandla homosexuella.⁵⁰

För Westermarck blev det också tydligt att homosexualiteten var naturlig eftersom den var ett så utbrett fenomen. Med hjälp av ett

brett historiskt, antropologiskt och sexologiskt material strävade han efter att visa att homosexualitet i vid bemärkelse hade existerat alltid och överallt. I många kulturer var homosexualitet inte endast tolererat utan också uppskattat.⁵¹ Att homosexualiteten var utbredd visade alltså att den var väsentligt mänsklig och att det inte var förnuftigt att kämpa mot den med hjälp av lagstiftning.

Redan i början av kapitlet "Homosexual Love" i sin moralundersökning framförde Westermarck att homosexualitet är ett allmänt fenomen som förekommer bland såväl djur som människor. Homosexualitet förekommer inom alla folk och alla samhällsklasser samt hos båda könen. Vissa folk har utövat homosexualitet så mycket att det kunde kallas en folklig sedvänja.⁵² Också Havelock Ellis konstaterade genast i början av sin undersökning *Sexual Inversion* att homosexualiteten är ett allmänt fenomen bland såväl djur som människor. Han ägnade det första kapitlet i sin bok åt att behandla den stora förekomsten av homosexualitet.⁵³ Det var knappast en slump att Westermarck och Ellis valde att behandla ämnet i denna ordning: den allmänna förekomsten av homosexualitet berättigade att det svåra ämnet behandlades och visade att fenomenet ingår i den mänskliga sexualiteten. De som förespråkade en liberalisering av homosexualitet strävade ofta efter att visa att homosexualiteten är en allmän och väsentlig del av sexualiteten genom att hänvisa till ett brett material.⁵⁴

I sina senare verk *The Future of Marriage in Western Civilisation* (1936) och *Christianity and Morals* (1939) hänvisade Westermarck också till nya sexologiska forskningsresultat som bevis för homosexualitetens utbreddhet. Dessa resultat talade för att homosexualitet verkligen inte kunde tänkas vara en benägenhet hos några få degenererade personer. Han hänvisade till exempel till Hirschfeld, som ansåg att andelen homosexuella inom den tyska befolkningen var drygt två procent och andelen bisexuella cirka fyra procent. Enligt Ellis kunde inte andelen homosexuella heller vara lägre i Frankrike eller Storbritannien, vilket innebar att antalet homosexuella i Storbritannien enligt hans beräkningar skulle ha uppgått till omkring en miljon personer.⁵⁵ Westermarck förmodade i sin tur att såväl Hirschfelds som Ellis uppskattningar var för låga, eftersom homosexuella

strävade efter, och ofta lyckades med, att hemlighålla sin sexuella läggning. Han stödde sin uppfattning på studier gjorda i USA; dessa hänvisade till avsevärt större siffror än de som Hirschfeld och Ellis postulerade.⁵⁶

Westermarck angrep också direkt sådana teorier som såg homosexualiteten som ett tecken på degeneration. Åren 1936 och 1939 framförde han att man inte kan dra slutsatser angående en persons moral utgående från dennes sexuella läggning: "... homosexualitet anses ofta vara ett tecken på en allmänare typ av moralisk degeneration men vi vet nuförtiden att detta inte stämmer."⁵⁷ Westermarck hänvisade uppskattande till Ellis, som argumenterade att homosexuella personers moraliska karaktär varierar precis lika mycket som andra människors. Ellis ansåg dock att homosexualitet är allmänt bland stora moraliska ledare, personer med stark etisk integritet, intellektuella och konstnärer.⁵⁸ Westermarck var försiktigare än Ellis, som hade ägnat tiotals sidor av sitt verk åt att behandla exempel på kända homosexuella, från humanisten Muret till den kände renässanskonstnären Michelangelo och de samtida, framstående författarna Oscar Wilde och Walt Whitman.⁵⁹ När Ellis bedyrade de homosexuellas hederlighet gjorde han sig skyldig till ett felslut: att en person är berömd säger i sig ingenting om hens moral.⁶⁰ Varken Westermarck eller Ellis gick så långt i sina uppfattningar som Edward Carpenter, som försökte bevisa att det så kallade tredje könets känsloliv var överlägset och spelade en avgörande roll för främjandet av samhällsutvecklingen.⁶¹

Westermarcks uppfattningar om den stora utbredningen av homosexualiteten uppmärksammades till exempel i den amerikanska tidskriften *Times* recension av verket *The Future of Marriage in Western Civilisation*. I recensionen beskrivs Westermarck som en förkämpe för en liberalare hållning gentemot homosexualitet:

Dr Westermarcks mest förvånande uträkningar gäller homosexualitet. Av de 1 200 kvinnor som utexaminerats från en amerikansk högskola medgav 50 procent sig ha starka känsloband till andra kvinnor, medan 26 procent medgav sig ha öppet fysiska förhållanden. Av hundra gifta män och kvinnor medgav sig 17 män och 26 kvinnor ha hängett sig åt homosexuella händelser efter att de fyllt 18 år. Men dr Westermarck tror att inversionen vanligtvis har förvärvats som ett

resultat av onormala barndomserfarenheter, inväntar den tid då fördömandet av sexuell abnormalitet bygger på den skada som orsakas "individen eller gemenskapen" i stället för att bygga på religiös uppföstran eller fördom.⁶²

Westermarcks forskningsresultat användes också i emancipatoriska syften. I sin undersökning *The Adolescent Girl among Primitive Peoples* (1914) citerar antropologen Miriam Van Waters Westermarcks påstående om att homosexualitet förekommer åtminstone sporadiskt bland alla folk. Waters framför också att primitiva folk inte diskriminerar homosexuella, utan tvärtom har invertert ofta en nyttig och för dem lämplig roll inom gemenskapen. Waters drar en politisk slutledning utgående från dessa påståenden: moderna stater borde i sin politik enligt henne ta modell av de primitiva folken.⁶³

Också Magnus Hirschfeld hänvisar i sin undersökning *Die Homosexualität des Mannes und des Weibes* (1914) till Westermarcks uppfattning om att det ofta förekommer homosexualitet i djurriket och bland alla mänskliga folk. Genom att stödja sig på Westermarck och andra vetenskapliga auktoriteter argumenterade Hirschfeld emot en tysk politiker Heckschers syn att homosexualitet är ett tecken på "hundmoral".⁶⁴

Westermarck försvarade alltså den moraliska acceptansen av homosexualitet genom att åberopa både att den är naturlig och att den är utbredd. Också andra forskare uppmärksammade hans antropologiskt, historiskt och sexologiskt grundade uppfattningar och använde dem för att motivera sina liberala ställningstaganden.

De fördömande moralbedömningarnas ursprung, utveckling och framtid

Enligt Westermarck skulle sedernas och lagarnas legitimitet betraktas utifrån förnuft och fakta. Därför var det viktigt att undersöka deras ursprung och utveckling (se kapitel 4). Westermarck ansåg att de fördömande attityderna gentemot homosexualitet i Europa hade sitt ursprung speciellt i inflytandet från kristendomen.⁶⁵ Också den känsla av motvilja som heterosexuella personer kände inför tanken på sex mellan personer av samma kön spelade en roll i denna

kontext.⁶⁶ Enligt Westermarck berättigade det ändå inte att homosexualitet fördömdes. Det var berättigat att underkasta homosexuella handlingar straff eller moralisk kontroll endast om de orsakade privat eller allmän skada.

Westermarck noterade alltså i många sammanhang att det fördömande förhållningssätt gentemot homosexualitet, som var typiskt för den västerländska kulturen, hade sitt ursprung speciellt i kristendomen. Kristendomen hade inverkat på att homosexualitet fördömdes både moraliskt och juridiskt i Europa.⁶⁷ I de länder där kristendomen inte hade inflytande kunde läget se mycket annorlunda ut. Westermarck ger exempel på detta genom att lyfta fram vissa ursprungsfolk som knappast alls fäste uppmärksamhet vid homosexuellt beteende. En homosexuell person kunde på sin höjd bli hånad för att vara tvungen att nöja sig med surrogat för kvinnor och således inte ens ha en möjlighet att uppnå fullständig sexuell njutning.⁶⁸ I vissa kulturer kunde homosexuella emellertid vara ytterst respekterade, uppskattade eller fruktade. Detta var speciellt fallet bland folk som förknippade homosexualitet med magi eller övernaturliga förmågor.⁶⁹

Inom kristendomen kände man rentav skräck inför homosexualitet. Den fördömande inställningen hade enligt Westermarck blivit en del av kristendomen genom judendomen, och bakom det låg det faktum att homosexuell aktivitet förknippades med den värsta av synder, alltså med hedendom.⁷⁰

Enligt Gamla testamentet fick inte onaturliga synder befläcka Herrens land: de som utförde sådana avskyvärda dåd skulle dräpas. Den enorma avsky gentemot dessa som uttrycktes av lagen hade en speciell orsak: hebreernas hat mot en främmande kult. Den onaturliga synden utövades av ett folk som inte var Herrens folk, nämligen av Kanaanéerna som genom att utöva denna synd förpestade sitt land till den grad att Han straffade dem och fördrev detta lands invånare. Vi vet att sodomiti var en komponent i deras tro [...]. Syftet med de sodomitiska handlingarna med tempelprostituerade kunde ha varit att välsigna dem som deltog i riterna [...]. Och det är naturligt att de som dyrkade Jahve kom att förhålla sig med ytterst stor motvilja gentemot deras praxis eftersom den ansågs vara ett led i en kults avgudadyrkan.⁷¹

Enligt Westermarck ansågs homosexualiteten också inom kristendomen vara ett helgerån. Denna uppfattning förstärktes av seder bland irrlärliga.⁷² Paulus ansåg att homosexualiteten var det moraliska förfallets kulmen och att "sodomins förskräckligheter" var allmänna bland sådana folk som hade bytt sanningen mot lögnen och dyrkade djävulen i stället för Gud. Kyrkofadern Tertullianus ansåg å sin sida att utövandet av homosexualitet var monstruöst. Basileios den store ansåg att man skulle bli lika strängt bestraffad för homosexualitet som för mord, häxeri eller avgudadyrkan.⁷³

Under medeltiden och även senare var bränning på bål ett vanligt straff för homosexualitet, även om det inte alltid verkställdes. Illustrationen ur den nederländske historiografen Pieter Christiaansz Bors Oorspronck, *begin ende vervolgh der Nederlantsche oorlogen* (1621) avbildar avrättningen av fem franciskanmunkar, som dömdes till tortyr och bränning på bål för homosexualitet i Brügge 1578.

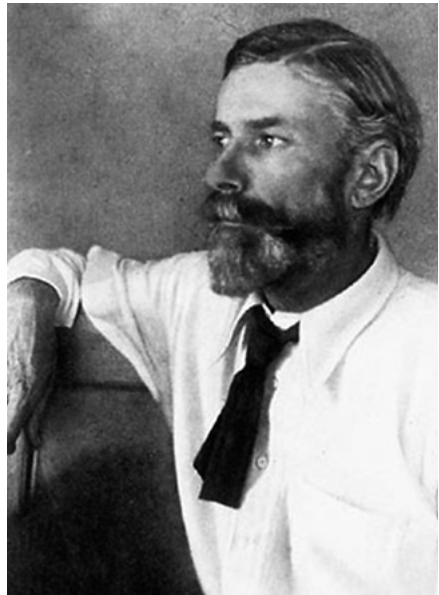
Enligt Westermarck fanns det ingen annan moralfråga där den kristna läran avvek lika mycket från de världsliga sederna och uppfattningarna. Förhållandet till homosexualitet fungerade som ett exempel på hur mycket tro på övernaturliga krafter eller varelser kunde påverka variationen av moralbedömningar.⁷⁴ I antikens Grekland var förhållanden mellan äldre och yngre män tillåtna och ansågs till och med utgöra den högsta formen av kärlek.⁷⁵ I antikens Rom hade den lag som bestraffade homosexualitet varit en död bokstav innan kristendomen kom till makten, "men när kristendomen blev det Romerska rikets religion blev den föremål för ett veritabelt korståg".⁷⁶ Konstantin den store och hans son Konstans hade bestämt att homosexualitet skulle bestraffas genom halshuggning med svärd. Valentinianus II gick ännu längre och bestämde att homosexualitet skulle bestraffas genom att den skyldige brändes offentligt. Dessa och andra tidiga kristna kejsares förhållningssätt satte sina spår i den europeiska lagstiftningen. Under medeltiden och också senare tänkte härskarna att endast "en plågsam död i lågorna" var ett tillräckligt straff för homosexualitet, även om dödsstraffet inte alltid verkställdes. I Frankrike brände man de facto människor på bål för homosexualitet ännu på 1700-talet.⁷⁷ Enligt Westermarck har "de fornkristnas rädsla för sodomis påverkat moraluppfattningarna och lagarna djupare och mer bestående än deras omdömen om andra former av avvikande sexuellt beteende".⁷⁸

Enligt Westermarck ansågs homosexualitet och hedendom under medeltiden i praktiken vara samma sak. Detta var speciellt synligt i hur man hänvisade till båda med samma begrepp. I medeltida lagar nämndes sodomis ofta också tillsammans med irrlära och båda bestraffades med samma straff.⁷⁹ Westermarck antog att homosexualitet uppfattades som ett så allvarligt religiöst brott och bestraffades så hårt på grund av att den förknippades med trosuppfattningar som ansågs vara hedniska.⁸⁰ Ursprunget till att homosexualitet fördömdes blev enligt Westermarck också synligt i att kvinnor ofta inte dömdes för homosexualitet. Den bakomliggande inverkan, som påverkade både judendomen och kristendomen, var att kanaanéernas homosexuella akter utövades mellan män.⁸¹

Westermarcks observation om att homosexualiteten förknippades med hedniska riter hade starkt inflytande bland forskarna. De främsta

Den brittiske forskaren och författaren Edward Carpenter ansåg att de homosexuella utgjorde ett tredje kön och spelade en viktig roll i många kulturer.

FOTO FRED HOLLAND DAY.

homosexualitetsforskarna under denna tid, Edward Carpenter, Havelock Ellis och Magnus Hirschfeld, hänvisade till den. I *Intermediate Types among Primitive Folk* (1921) upprepar Carpenter Westermarcks argument om manliga tempelprostituerade i kanaanéernas religiösa riter. Människor trodde enligt Carpenter att dessa sexuella akter, som antagligen var symboliska, gynnade naturens fruktbarhet och skördens storlek. Carpenter ansluter sig till Westermarcks uppfattning om att judarna ställde sig fientligt till dessa hedniska riter delvis för att de ingick i en konkurrerande religion.⁸²

Westermarcks forskningsresultat påverkade Carpenter också i övrigt. Han tog till exempel starkt intryck av Westermarcks uppfattningar om maskulina kvinnor och feminina män i sina teoretiseringar om ett så kallat tredje kön. Enligt Carpenter spelade representanter för det tredje könet i många kulturer ofta en viktig roll – de fungerade som präster, shamaner, profeter, siare, magiker, tempelprostituerade, konstnärer eller poeter. Han trodde att de var speciellt lämpliga för dessa uppgifter för att de hade både mannens och kvinnans temperament. Carpenters huvudsakliga argument var att representanter för

det tredje könet bidrog med en stor insats i de samhällen där de inte hade underkuvats eller kvästs. Det har ansetts att Carpenters verk, som också reflekterade Westermarcks uppfattningar, har påverkat till och med den nutida sociologiska och antropologiska forskningen om homosexualitet.⁸³

Också Havelock Ellis hänvisar till Westermarck i de senare upplagorna av *Sexual Inversion*. Ellis stöder sig på Westermarck när han framhåller att den viktiga roll homosexualiteten hade inom primitiv religion också påverkade människornas attityder till homosexualitet. Detta var speciellt fallet när magi och andra former av primitiv religion hade börjat förlora anseende. Då började inverten ses som den falska och onda religionens häxa och blev föremål för vanheder:

Detta perspektiv har betonats av Westermarck i det kapitel som belyser homosexualitet i hans stora arbete om moraluppfattningar. Han visar på betydelsen av det faktum, som vid första ögonkastet kan te sig ofattbart, att homosexualitet enligt den allmänna uppfattningen inom den medeltida kristendomen kontinuerligt associerades med och till och med blandades ihop med kätteri. Detta syns i det talande faktum att en allmän benämning på homosexualitet i Frankrike [bougre] och England [bugger] har härletts från bulgariska kättare. Westermarck tror att det främst var av religiöst nit och som kätteri som homosexualiteten fördömdes så starkt och var föremål för så stränga straff.⁸⁴

Också Magnus Hirschfeld hänvisade uppskattande till Westermarcks syn och hans slutsats att homosexualiteten fördömdes så starkt av kristendomen på grund av att den associerades med avgudadyrkan, hedendom och kätteri.⁸⁵ Också senare har det hänvisats i positiva ordalag till Westermarcks uppfattning om att homosexualitet relaterats till hedendom och att det här har påverkat fördömandet av homosexualitet.⁸⁶

Enligt Westermarck "medförde tidens upplysningsrörelse förändring i detta fall, såsom i så många andra".⁸⁷ Upplysningsstänkarna ansåg det vara grymt att straffa sodomi med döden. Enligt dem skulle homosexualitet i själva verket inte vara straffbart över huvud taget, ifall det inte involverade våld. Homosexualitet bröt inte mot någons rättigheter och de samhälleliga effekterna var indirekta. Det var vis-

serligen fråga om en otäck last, men det enda rätta straffet var förakt.⁸⁸ Westermarck konstaterar att upplysningstänkarnas ståndpunkt hade tillämpats på den franska strafflagen så att homosexuella gärningar inte bestraffades, vare sig de begicks av kvinnor eller av män. Den franska lagstiftningen ingrep i utövandet av homosexualitet endast om dådet involverade våld, tvång eller offentlig oanständighet. Det var också brottsligt att utöva homosexualitet med en minderårig eller en person som inte var kapabel att ge ett giltigt samtycke.⁸⁹

Enligt Westermarck hade man så småningom också börjat följa Frankrikes exempel i flera andra länder. "[I] de [länder] där lagen ännu betraktar handlingen i fråga *per se* som en straffbar handling, speciellt i Tyskland, främjas den propaganda som tar den till försvar av flera vetenskapligt betydelsefulla män."⁹⁰ Westermarck framhöll att den förändrade attityd som lagstiftningen uttryckte gentemot homosexualitet visade att moraluppfattningarna hade förändrats. Han förmodade att endast få människor fördömde homosexualitet lika starkt som tidigare.⁹¹ Westermarcks egen synpunkt i saken framgår av följande citat: "... det har aldrig varit fråga om något annat än huruvida moralen har något att göra med sexuella akter som begås av två vuxna människor genom ett gemensamt beslut, som inte ger upphov till avkomma och som över huvud taget inte berör någon annans välmående än de inblandade parterna."⁹² Det är tydligt att homosexualiteten enligt Westermarck under dessa omständigheter var en privat sak som det inte var rätt att blanda in lagstiftningen i.

Det är intressant och en smula speciellt, att Westermarck framförde förändringen i attityderna gentemot homosexualitet i en positiv dager – som om det skulle ha varit självklart att attityderna och lagstiftningen liberaliserades. Han lät bli att nämna att lagstiftningen om homosexualitet hade skärpts i många länder vid sekelskiftet 1900 eller till exempel att attityderna gentemot homosexualitet i England var ytterst fördömande. Han lyfte inte fram skandalrättegångarna mot homosexuella eller censureringen av homosexualitetsforskning, trots att han säkert var medveten om dem. Ännu 1936 och 1939 hävdade Westermarck att lagstiftningen om homosexualitet höll på att bli friare. Han upprepade också sitt argument att många aktungs-

värda forskare propagerade för att homosexualitet skulle avlägnas ur strafflagen i Tyskland.⁹³ Detta är märkligt med tanke på att nazisterna redan 1933 hade förstört det sexologiska institutet Institut für Sexualwissenschaft i Berlin, som leddes av Magnus Hirschfeld, och bränt böckerna i institutets bibliotek.⁹⁴ De homosexuella som kämpade för sina rättigheter hade således tystats ner våldsamt. Westermarck beskrev situationen i Tyskland i samma anda som han hade gjort redan trettio år tidigare – alltså som om förkämparna för de homosexuellas rättigheter skulle ha varit nära ett genombrott i sin sak.

Det är mycket möjligt att Westermarck inte var medveten om händelserna i Tyskland. Talet om framsteg kan också ha varit ett retoriskt knep, vars syfte var att övertyga läsaren om att attityderna gentemot homosexualitet av nödvändighet skulle bli mer tillåtande – på så sätt kunde han för egen del främja en attitydförändring. Han hade också för vana att återanvända sina gamla texter i nya sammanhang, så det är möjligt att så var fallet också här.

Den relativt liberala inställningen till homosexualitet i Tyskland övergick under 1930-talet i förföljelse. Studenter och nazister plundrade Magnus Hirschfelds sexologiska institut, Institut für Sexualwissenschaft, i Berlin i maj 1933. De moderna titlarna i institutets bibliotek brändes, medan de antikvariska titlarna såldes till utlandet.

Faktum är att Westermarck faktiskt trodde att attityderna till homosexualitet oavsett motgångarna höll på att bli mer toleranta. Han litade nämligen på att lagstiftningen och den allmänna opinionen skulle ställa sig mildare gentemot homosexualitet efterhand som de frigjorde sig från religionens inflytande. Det ljus som den vetenskapliga forskningen kastade över homosexualiteten hade stor betydelse i detta sammanhang – en ”samvetsgrann domare” kunde ju inte låta bli att i sina moralomdömen beakta det tryck som ett icke-frivilligt begär riktade mot viljan.⁹⁵

Westermarck erkände ändå att homosexualitet ofta hade varit föremål för ett visst mått av ogillande och fördömande, och antagligen skulle vara det också i framtiden. Han kritiserade de sätt på vilka man hade försökt förklara detta ogillande och fördömande. Enligt Westermarck hade Immanuel Kant (1724–1804) ansett ”den sexuella perversionen vara en förorening av den mänskliga värdigheten”⁹⁶ och framfört att det praktiska förnuftet krävde att den skulle bestraffas med kastration.⁹⁷ Arthur Schopenhauer (1788–1860) förklarade å sin sida metafysiskt och genom sin allmänna teori om viljan att både homosexuellt begär och pederasti skulle fördömas. Enligt Schopenhauer var pederasti fel eftersom förförelse av den yngre och oerfarna parten förstörde offret såväl moraliskt som fysiskt. Westermarck frågar bitskt om det är så mycket värre att förföra en yngling än en ung flicka att det rättfärdigar en så olik behandling av förföraren. För Westermarck var det här först och främst fråga om pedofili, och straffbarheten skulle därför vara oberoende av offrets kön.⁹⁸ Han trodde inte heller att homosexualitet skulle fördömas av utilitaristiska skäl, för att den inte främjade människosläktets förökning, eftersom utilitaristerna inte ansåg att det var människans plikt att föröka sig och därför inte fördömde sex som utövades utan förökningssyfte. Med utilitarismen kunde man enligt honom inte förklara den stora variationen av moralbedömningar om homosexualitet.⁹⁹

För Westermarck själv var det tydligt att fördömandet av homosexualitet – när detta fördömande inte påverkades av religiösa uppfattningar – var ett resultat av att homosexualiteten tenderade att väcka motvilja eller avsky bland heterosexuella personer. Inverter kände på motsvarande sätt avsky när de tänkte på samlag med en kvinna.¹⁰⁰

Och i ett samhälle där största delen av människorna är utrustade med normala sexuella begär utvecklas motviljan mot homosexualitet lätt till moralisk censur och får bestående uttryck i sedvänja, lag eller religiösa trossatser. Å andra sidan, där speciella omständigheter har gett upphov till vida spridd homosexuell praxis har inte ens vuxna en allmän känsla av avsky och samhällets moraluppfattningar bestäms enligt detta.¹⁰¹

Westermarcks uppfattning var i själva verket inte alls unik, även om han inte hänvisar till andra forskare i detta sammanhang. Redan William James, som Westermarck uppskattade, hade framfört att människor har en medfödd tendens att känna avsky gentemot homosexualitet. Enligt honom medförde denna instinktiva avsky att människor tolererade homosexualitet endast inom gemenskaper där homosexualitet hade blivit vanligt.¹⁰²

Enligt Westermarck ledde inte avskyn mot homosexuella ensamt till några särskilt radikala offentliga åtgärder.¹⁰³ I själva verket kunde avsky vid närmare eftertanke inte ens anses vara en tillräcklig orsak till moraliskt fördömande:

[F]ör att en handling ska kunna kallas felaktig måste den orsaka någon annan skada än den känsla av avsky den väcker, förutsatt att aktören inte upprört någons känslor på ett olämpligt sätt. Varje moraliskt fördömande av homosexualitet (ingen kan förstås anklagas för sina onormala begär) måste baseras på ett omdöme om dess skadlighet för individen eller gemenskapen [...].¹⁰⁴

Enligt Westermarck var det dessutom ingen nytta med att kriminalisera homosexualitet, tvärtom. I sin forskning på 1930-talet betonade han att bestraffning av homosexualitet ingalunda kan ändra det sexuella begär som en person känner: "Jag betvivlar att de lagar som förbjuder homosexuellt umgänge, ens den mest skoningslösa, någon sin har lyckats släcka begäret hos en person som är född med homosexuella benägenheter."¹⁰⁵ Den här slutsatsen kunde man dra av att lagstiftningen inte hade någon betydande inverkan på den stora förekomsten av homosexualitet. De straffrättsliga åtgärderna mot homosexualitet kunde ha en motsatt inverkan: "förbudet kan tvärtom, på samma sätt som i fallet med drickande, stimulera

begäret”.¹⁰⁶ Westermarck ansåg också att det var speciellt oroväckande att homosexuella kunde utsättas för utpressning till följd av att homosexualitet var straffbart enligt lagen.¹⁰⁷

Westermarck ifrågasatte alltså det moraliska fördömandet och kriminaliseringen av homosexualitet i grunden och hans synpunkter fick genklang bland de ledande homosexualitetsforskarna. Han angrep degenerationsteorin genom att med hjälp av fysiologiskt, psykologiskt, historiskt och antropologiskt material visa att det var fråga om en naturlig och allmän form av mänsklig sexualitet. Han spårade de fördömande attityderna mot homosexualitet till inverkan från judendomen och kristendomen. I dessa religioner hade homosexualiteten fördömts starkt på grund av att den hade förknippats med hedniska religiösa ceremonier. Också en känslomässig avsky spelade en roll i det moraliska fördömandet av homosexualitet, men detta var ändå inte en tillräcklig orsak att fördöma fenomenet. Westermarck ansåg att det var berättigat att döma homosexuella handlingar endast ifall de orsakade någon skada. Moraliska omdömen om homosexualitet och de lagar som gav uttryck för dessa skulle bygga på förnuft och fakta.

Betydelsen av Westermarcks uppfattningar

Westermarck beskrev själv kapitlet ”Homosexual Love” som den mest intressanta och betydelsefulla delen av hela sitt moralverk.¹⁰⁸ Också de bland Westermarcks samtida som hade en positiv inställning till homosexualitet ansåg att det utgjorde ett viktigt underlag för ett tolerantere attitydklimat. I dag räknas Westermarck ofta till homosexualitetsforskningens pionjärer.

Som det framgått av detta kapitel var Westermarck en av de första forskarna i England som behandlade homosexualitet – ett ämne som var föremål för sträng censur och stigmatisering. Detta gick inte oförmärkt förbi hans samtida. Han ansågs främja både den vetenskapliga forskningen och en toleranter inställning gentemot homosexualitet, vilket framgår av till exempel Magnus Hirschfelds bedömning 1914 av attitydklimatet beträffande homosexualitet i England. Enligt honom hade det på sistone uppenbarats sig tecken på att muren mellan teore-

tisk vetenskap och praktisk handling höll på att rämna i England. Han antog att de frön som Westermarck, Ellis, Carpenter och Darwin hade sått i Englands "karga jord" med tiden skulle komma att bära frukt.¹⁰⁹ Med andra ord tackade Hirschfeld Westermarck och de andra ovan nämnda forskarna för att de gjort ett tabubelagt ämne till forskningsobjekt och ifrågasatt att homosexualitet var straffbart. Också juristen E. S. P. Haynes skrev till Westermarck att han gladdes över "er kritik av kristendomen & vädjan för tolerans i frågor gällande homosexuell kärlek. Ert kapitel bidrar stort till att avskaffa det tabu för all diskussion som i dag utgör ett hinder för reformer."¹¹⁰ Attityderna gentemot homosexualitet förändrades ändå långsamt. Homosexualitet avkriminaliserades 1967 i England och Wales. Skottland följde efter 1980 och Irland 1982. Den finska lagstiftningen innehöll också efter avkriminaliseringen 1971 ett så kallat uppmaningsförbud och högre skyddsålder. Sjukdomsklassificeringen för homosexualitet avskaffades i Finland först 1981.

Senare har kapitlet om homosexualitet i Westermarcks moralverk ansetts vara en av de mest positiva och inflytelserika artiklarna om homosexualitet som skrivits i början av 1900-talet.¹¹¹ Westermarck har inom antropologin fått erkänsla som banbrytare inom den relativistiska sexualforskningen¹¹² och hans forskning om homosexuella seder och bruk i olika kulturer har berömts.¹¹³ Precis som Westermarcks samtida har också senare bedömare ansett att han främjat en tolerantare inställning gentemot homosexualitet.¹¹⁴ Man har ansett att ett speciellt betydelsefullt drag i Westermarcks forskning om homosexualitet är att han i den inte endast strävade efter att förklara homosexualitetens karaktär utan först och främst också de fördomande attityderna till homosexualitet.¹¹⁵

Man har också ansett att det material Westermarck samlade in under sina fältstudier i Marocko var vetenskapligt värdefullt. Till exempel den amerikanske sociologen och antropologen Stephen O. Murray har betonat att Westermarck med sina omnämmanden om homosexualitet i sin Marockoforskning erbjuder en sällsynt inblick i nordafrikanska homosexuella roller och praktiker i början av 1900-talet.¹¹⁶

I Westermarcks homosexualitetsforskning är den tydliga kopplingen till stödet för avkriminalisering av homosexualitet minst lika

betydelsefull. Westermarcks sätt att behandla ämnet var genomgående emancipatoriskt: han ifrågasatte kriminaliseringen av homosexualitet på ett uttömmande sätt. Det råder ingen tvekan om att hans tidiga forskning kan hänföras till de tidiga sexologernas motto *justice through science*, "rättvisa med hjälp av vetenskap".

Noter

- 1 En längre version av detta kapitel har tidigare publicerats i min bok *Edvard Westermarck – totuuden etsijä* (2017). Där granskar jag också Westermarcks förbindelser till de kretsar som krävde att homosexualitet skulle avkriminaliseras. Han hade täta kontakter till föreningar som drev frågan och hans krets av vänner och bekanta omfattade betydande gayaktivister.
- 2 Dahlberg & Timosaari 2014.
- 3 Westermarck 1908a, 456. "The gratification of the sexual instinct assumes forms which fall outside the ordinary pale of nature. Of these there is one which, on the account of the *role* which it has played in the moral history of mankind, cannot be passed over in silence, namely, intercourse between individuals of the same sex, what is nowadays commonly called homosexual love."
- 4 Tamagne 2006a, 186. I de länder som hade en katolsk eller latinsk kultur, såsom Frankrike, Italien, Spanien och Portugal, var homosexualitet inte straffbart, på grund av det inflytande som Napoleons strafflag hade. Försöken att kriminalisera kvinnlig homosexualitet misslyckades såväl i Tyskland (1909) som i Storbritannien (1921). I bakgrunden låg bl.a. rädslan för att kvinnor genom en lagändring skulle få höra om ett beteende som man trodde att de inte kände till. Man trodde inte heller att kvinnor kunde bli tillfredsställda utan sädesvätska och således ansåg man att förhållanden mellan kvinnor nog kunde upphetsa sinnena men skulle leda till frustration och rentav galenskap. I Finland kriminaliserades däremot homosexuella förhållanden både mellan män och mellan kvinnor (1894). Det har ansetts att bl.a. en kulturtradition som värdesatte kvinnlig lust och sexualitet och gav den betydelse, låg bakom kriminaliseringen av lesbiska förhållanden. Tamagne 2006a, 168, 170, 187.
- 5 Weeks 2000, 24–25.
- 6 Tamagne 2006a, 187.
- 7 Weeks 2000, 25.
- 8 Tamagne 2006, 172.
- 9 Minton 2002, 11. Det tvärvetenskapliga forskningsområdet om sexualitet började visserligen kallas sexologi (*sexualwissenschaft*) först 1906, men det hade gjorts forskning på området redan i flera decennier.
- 10 Tobin 2000, 202; Weeks 2007, 131.
- 11 Cook 2003, 76.
- 12 Cook 2003, 73, 75–77. Havelock Ellis skrev den första upplagan av *Sexual Inversion* tillsammans med den homosexuelle John Addington Symonds. Ellis och Westermarck brevväxlade i över tre årtionden (1902–1936) och skickade varandra sina undersökningar, hänvisade till varandras forskning och träffade varandra. Ellis teoretiseringar angående homosexualitet inverkar stort på Westermarcks uppfattningar.
- 13 Charles Férés *The Evolution and Dissolution of the Sexual Instinct*, som innehöll ett kapitel om homosexualitet, publicerades på engelska 1904 och August Forels *The Sexual Question*, som tangerade ämnet, publicerades året därpå. Otto Weiningers undersökning *Sex and Character*, som betonade homosexualitetens medfödda karaktär, publicerades 1906.
- 14 Cook 2003, 73, 75–77.
- 15 Tobin 2000, 202.
- 16 Cook 2003, 78.
- 17 Bullough 1994, 34–35.
- 18 Minton 2002, 12.
- 19 Marshall 1983, 168.
- 20 Bullough 1994, 38.
- 21 Minton 2002, 12; Marshall 1983, 168.
- 22 Marshall 1983, 168; Weeks 2000, 24. Strax före sin död hann von Krafft-Ebing ändå publicera en artikel där han framförde att homosexualitet också kunde förekomma bland personer som annars var fullständigt normala. Bullough 1994, 41.
- 23 Tamagne 2006a, 167–168.
- 24 Tamagne 2006b, 154.
- 25 Bullough 1994, 34–35.

- 26 Kennedy 1997, 26.
- 27 Bullough 1994, 35–36.
- 28 Bullough 1994, 62.
- 29 Bullough 1994, 65.
- 30 Ellis 1901, v. "... that in England, more than in any other country, the law and public opinion combine to place a heavy penal burden and a severe social stigma on the manifestations of an instinct which to those persons who possess it frequently appears natural and normal." På grund av det stränga samhällsklimatet i England publicerade Ellis sin bok i Tyskland och USA.
- 31 Weeks 2000, 23–24.
- 32 Westermarck 1908a, 489. "... the fresh light which the scientific study of the sexual impulse has lately thrown upon the subjects of homosexuality must also necessarily influence the moral ideas relating to it, in so far as no scrutinizing judge can fail to take into account the pressure which a powerful non-volitional desire exercises upon an agent's will." Se också Westermarck 1936, 254; 1939, 376.
- 33 Se t.ex. Fassler 1979, 239–241.
- 34 Westermarck 1908a, 456.
- 35 Ellis 1901, 1; Westermarck 1908a, 465.
- 36 Westermarck 1908a, 456–465.
- 37 Westermarck 1908a, 465.
- 38 Westermarck 1908a, 462–463.
- 39 Westermarck 1908a, 483; Westermarck 1939, 375–376.
- 40 André Raffalovich till Edvard Westermarck, brev 4094, Edvard Westermarcks brevsamling, ÅAB.
- 41 Westermarck 1908a, 464–465. "The above statements chiefly refer to homosexual practices between men, but similar practices also occur between women. [...] The fact that homosexuality has been much more frequently noticed in men than in women does not imply that the latter are less addicted to it. For various reasons the sexual abnormalities of women have attracted much less attention, and moral opinion has generally taken little notice of them."
- 42 Westermarck 1908a, 465–469
- 43 Westermarck 1908a, 468–469. "[...] but this predisposition is probably no abnormality at all, only a feature in the ordinary sexual constitution of man."
- 44 Westermarck 1936, 260.
- 45 Westermarck 1908a, 469–471.
- 46 Westermarck 1936, 254. "Bisexuality may merge imperceptibly into real inversion, and on the other hand there may be a bisexual strain in persons who are, or become, normally heterosexual; between inversion and normal sexuality there seem to be all shades of variation. Indeed, hardly any man is a hundred per cent man, hardly any woman a hundred per cent woman. [...] Many physiologists are nowadays of opinion that each sex contains the latent characters of the other sex in other words, is latently hermaphrodite."
- 47 Westermarck 1936, 254. Se också Westermarck 1939, 376.
- 48 Westermarck 1936, 251–252.
- 49 Ihanus 1990, 188.
- 50 Westermarck 1934, 67, 70.
- 51 Se t.ex. Westermarck 1908a, 456–465, 472, 474–478; 1936, 253; 1939, 375.
- 52 Westermarck 1908a, 456, 463.
- 53 Ellis 1901, 1. Ellis och Westermarck använde delvis också samma exempel på homosexualitetens utbreddhet i sin forskning. Båda hänvisade t.ex. till Hahns *Albanische Studien*, där Hahn berättar hur det i vissa delar av Albanien var sedvanligt att unga män hade en pojke som var yngre än de själva som älskare. Westermarck 1908a, 463–464; Ellis 1901, 5.
- 54 Weeks 2000, 29.
- 55 Westermarck 1936, 253; 1939, 375.
- 56 Westermarck 1936, 253–254; 1939, 375.
- 57 Westermarck 1936, 255. "... homosexuality is frequently looked upon as a sign of moral degeneracy of a more general kind, but we know now that this is not the case." Se också Westermarck 1939, 376.
- 58 Westermarck 1936, 255; 1939, 376–377.
- 59 Ellis 1901, 18–21.

- 60 Weeks 2000, 32.
- 61 Carpenter 1912, 13–14, 114–115, 160; 1921, 59, 171–173.
- 62 s.n. 1936, "Bachelor on Sex", 79. "Dr. Westermarck's most astonishing figures refer to homosexuality. Of 1,200 U. S. women college graduates, 50% acknowledged intense emotional attachments to other women while 26% admitted overt physical practices. Of a hundred married men and women, 17 men and 26 women admitted indulging in homosexual episodes after the age of 18. But Dr. Westermarck believes that inversion is most commonly acquired as a result of abnormal experiences in childhood, looks forward to a period when moral condemnation of sexual abnormality will be founded on an opinion of their 'individual or public' hurtfulness, rather than on religious training or prejudice."
- 63 Van Waters 1914, 80.
- 64 Hirschfeld 1914, 630.
- 65 Westermarck 1908a, 480–481; 1936, 245–246; 1939, 369–370.
- 66 Se t.ex. Westermarck 1908a, 483; 1934, 71–72; 1936, 245, 251; 1939, 369.
- 67 Westermarck 1908a, 480–481; 1936, 245–246; 1939, 369–370.
- 68 Westermarck 1936, 247.
- 69 Westermarck 1908a, 472.
- 70 Westermarck 1908a, 480, 486–487; 1932, 195; 1936, 245–246; 1939, 369–370. Homosexualitet hade enligt Westermarck kopplats samman med hedendom i kristendomen och judendomen men också i zoroastrismen, där homosexuella handlingar förenades med magi eller shamanism. Westermarck 1908a, 487.
- 71 Westermarck 1939, 369–370. "According to the Old Testament, unnatural sins were not allowed to defile the land of the Lord: whosoever should commit such abominations should be put to death. The enormous abhorrence of them expressed in the law had a very special reason, the Hebrews' hatred of a foreign cult. Unnatural sin was the sin of a people which was not the Lord's people, the Canaanites, who thereby polluted their land, so that He visited their guilt and spued out its inhabitants. We know that sodomy entered as an element in their religion [...] The sodomitic acts committed with these temple prostitutes may [...] have had in view to transfer blessings to the worshippers. [...] And it is natural that the Yahveh-worshipper should regard their practices with the utmost horror as forming part of an idolatrous cult." Westermarck förmodar att kanaanéerna trodde att homosexuellt samlag med tempelprostituerade välsignade dem. Han baserar sin uppfattning på sin forskning i Marocko. Där trodde människor att både hetero- och homosexuellt samlag med en helig person ger övernaturliga fördelar. Se också t.ex. Westermarck 1908a, 480.
- 72 Westermarck 1908a, 488; 1932, 195; 1939, 370.
- 73 Westermarck 1908a, 480, 488; 1939, 370.
- 74 Westermarck 1932, 187.
- 75 Westermarck 1908a, 478; 1932, 188; 1936, 247–248; 1939, 371.
- 76 Westermarck 1908a, 481. "But when Christianity became the religion of Roman Empire, a veritable crusade was opened against it." Se också Westermarck 1932, 192; 1939, 371–372.
- 77 Westermarck 1908a, 481–482; 1932, 192–193; 1939, 372.
- 78 Westermarck 1939, 369. "The early Christians' horror of sodomy has exercised a profounder and more lasting influence upon moral opinion and law than their condemnation of any other form of irregular sex behavior."
- 79 Westermarck 1908a, 489; 1932, 195–196; 1939, 370–371.
- 80 Westermarck 1932, 196.
- 81 Westermarck 1936, 249–250.
- 82 Carpenter 1921, 31, 50.
- 83 Lyons & Lyons 2004, 128–129.
- 84 Ellis 1915, 30. "This point has been emphasized by Westermarck in the instructive chapter on homosexuality in his great work on Moral Ideas. He points out the significance of the fact, at the

- first glance apparently inexplicable, that homosexuality in the general opinion of medieval Christianity was constantly associated, even confounded, with heresy, as we see significantly illustrated by the fact that in France and England the popular designation for homosexuality is derived from the Bulgarian heretics. It was, Westermarck believes, chiefly as a heresy and out of religious zeal that homosexuality was so violently reprobated and so ferociously punished.”
- 85 Hirschfeld 1914, 812–817.
  - 86 Se t.ex. Horner 1978, 66, 80.
  - 87 Westermarck 1908a, 482. ”But in this, as in so many other respects, the rationalistic movement of that age brought about a change.”
  - 88 Westermarck 1908a, 482–483; 1939, 373.
  - 89 Westermarck 1908a, 482–483; 1936, 248; 1939, 374.
  - 90 Westermarck 1908a, 483. ”... in those [countries] where the law still treats the act in question per se as a penal offence, notably in Germany, a propaganda in favour of its alteration is carried on with support of many men in scientific eminence.”
  - 91 Westermarck 1908a, 483.
  - 92 Westermarck 1908a, 483. ”And the question has never been but whether morality has anything at all to do with a sexual act, committed by the mutual consent of two adult individuals, which is productive of no offspring, and which on the whole concerns the welfare of nobody but the parties themselves.”
  - 93 Westermarck 1936, 248–249.
  - 94 Se t.ex. Mancini 2010, 140.
  - 95 Westermarck 1908a, 489.
  - 96 Westermarck 1932, 193. ”... sexual perversion as a pollution of human dignity.”
  - 97 Westermarck 1936, 250.
  - 98 Westermarck 1932, 193–194; 1936, 250–251.
  - 99 Westermarck 1932, 257.
  - 100 Westermarck 1908a, 483–484; 1932, 194.
  - 1939, 377. Donald Webster Cory har anmärkt att Westermarck inte förklarar varför heterosexuella känner så stark avsky mot homosexualitet, varför homosexuella bestraffas för denna avsky och varför straffen för homosexualitet uppvisar en så stor variation. Cory 1951, 20. Den första observationen är berättigad, men de två senare visar på slarvig läsning av Westermarcks forskning. Westermarck framförde nämligen att homosexuella bestraffas för att avskyn har en tendens att utvecklas till ett moraliskt fördömande som legitimeras i sedvänjor eller lagar, medan moralomdömen angående homosexualitet varierar beroende på inflytande från religion eller vidskepelse.
  - 101 Westermarck 1908a, 483–484. ”And in a society where the large majority of people are endowed with normal sexual desires their aversion to homosexuality easily develops into moral censure and finds a lasting expression in custom, law, or religious tenets. On the other hand, where special circumstances have given rise to widely spread homosexual practices, there will be no general feeling of disgust even in the adults, and the moral opinion of the society will be modified accordingly.” Se också Westermarck 1932, 194; 1936, 252. Enligt Westermarck kunde homosexuell praxis fördömas också inom den senare typen av kulturer t.ex. på grund av en morallära som uppkommit under andra omständigheter eller utgående från utilitaristiska resonemang. Lagstiftare kunde också förgäves försöka behärska sexuella anomalier. Enligt Westermarck förblev sådana fördömningsförsök ändå vanligtvis teoretiska.
  - 102 James 1890, 438–439. Enligt Westermarck var James verk *The Principles of Psychology* en av de bästa psykologiska undersökningarna. Westermarck 1896, 347. Trots de tidiga teoretiseringarna gjordes det ingen empirisk forskning om känslorna bakom fördomarna mot homosexualitet förrän på 1970-talet. Paoluggi 2008, 2.
  - 103 Westermarck 1932, 194.
  - 104 Westermarck 1936, 255–256. ”To be called wrong an act must then be productive

of other harm than the mere aversion it causes, provided that the agent has not in an indecent manner shocked anyone's feelings. Any moral condemnation of homosexual practices (nobody can, of course be blamed on account of his abnormal desire) must be founded on an opinion of their hurtfulness, individual or public ..."

- 105 Westermarck 1932, 248. "I doubt whether all laws against homosexual intercourse, even the most draconic, have ever been able to extinguish the peculiar desire of anybody born with homosexual tendencies."
- 106 Westermarck 1936, 249.
- 107 Westermarck 1936, 249.
- 108 Westermarck 1908b.
- 109 Hirschfeld 1914, 549–550.
- 110 E. S. P. Haynes till Edvard Westermarck, brev 2174, Edvard Westermarcks brevsamling, ÅAB. "I enjoy seeing some of your conclusions emerge e.g. your criticism of Christianity & plea for tolerance in questions of homosexual love. Your chapter does a great deal to remove the taboo on all discussion what is at present obstacle to reforms."
- 111 Bergman s.a.
- 112 Se t.ex. Löfström 2005, 481.
- 113 Sorainen 2007, 226.
- 114 Ihanus 1990, 188.
- 115 Se t.ex. Bergman s.a.
- 116 Murray 1997, 217.

Källor och litteratur

Arkivkällor

Åbo Akademis bibliotek (ÅAB), Åbo, Handskriftssamlingarna.

Edvard Westermarcks brevsamling.

Tryckta källor

- s.n. (1936), "Bachelor on Sex: The Future of Marriage in Western Civilization – Edward Westermarck – Macmillan (\$ 3)", *Time* 28, 79.
- Carpenter, Edward (1912), *The Intermediate Sex. A Study of Some Transitional Types of Men and Women*, New York: Mitchell Kennerley.
- Carpenter, Edward (1921), *The Intermediate Types Among Primitive Folk. A Study in Social Evolution*, New York: Mitchell Kennerley.
- Ellis, Havelock (1901), *Studies in the Psychology of Sex. Vol II. Sexual Inversion*, Philadelphia: F.A. Davis Company, Publishers.
- Ellis, Havelock (1915), *Studies in the Psychology of Sex. Vol II. Sexual Inversion*, Third edition, revised and enlarged, Philadelphia: F.A.Davis Company, Publishers.
- Hirschfeld, Magnus (1914), *Homosexualität des Mannes und des Weibes. Handbuch der Gesamten Sexualwissenschaft in Einzeldarstellungen. Band III*, Berlin: Louis Marcus Verlagsbuchhandlung.
- James, William (1890), *The Principles of Psychology II*, New York: Henry Holt Company.
- Van Waters, Miriam (1914), *The Adolescence Girl among Primitive Peoples*, Worcester, Mass: Clark University.
- Westermarck, Edvard (1896), "Sinnerörelserna och deras kroppsliga uttryckt", *Finsk Tidskrift* 1, 339–353.
- Westermarck, Edward (1908a), *The Origin and Development of the Moral Ideas II*, London: Macmillan.
- Westermarck, Edward (1908b), "Homosexualität", *Sexual-Problem* 5, 248–279.
- Westermarck, Edward (1932), *Ethical Relativity*, Westport, Conn.: Greenwood Press.
- Westermarck, Edward (1934), *Three Essays on Sex and Marriage*, London: MacMillan & Co.
- Westermarck, Edward (1936), *The Future of Marriage in Western Civilisation*, London: MacMillan & Co.
- Westermarck, Edward (1939), *Christianity and Morals*, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.

Litteratur

- Bergman, David (s.a.), "Ethnography", *An Encyclopedia of Gay, Lesbian, Bisexual, Transgender & Queer Culture*, <http://www.glbtc.com/literature/ethnography2.html> [läst 23.2.2012].
- Bullough Vern L. (1994), *Science in the Bedroom. A History of Sex Research*, New York: Basic Books.
- Cook, Matt (2003), *London and the Culture of Homosexuality, 1885–1914*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Cory, Donald Webster (1951), *The Homosexual in America. A Subjective Approach*, New York: Greenberg Publisher.
- Dahlberg, Julia & Niina Timosaari (2014), "Kaikkihan tiesivät että Edvard-setä oli homo! Seksuaalisuuden tutkiminen lähdekritittisenä ongelmana", Heini Hakosalo, Seija Jalagin, Marianne Junila & Heidi Kurvinen (toim.): *Historiallinen elämä. Biografia ja historiantutkimus*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 98–112.
- Fassler, Barbara (1979), "Theories of Homosexuality as Sources of Bloomsbury's Androgyny", *Signs* 5, 237–251.
- Horner, Thomas (1978), *Jonathan Loved David. Homosexuality in Biblical Times*, Philadelphia: The Westminster Press.
- Ihanus, Juhani (1990), *Kadonneet alkuperät. Edvard Westermarckin sosiopsykologinen ajattelu*, Helsinki: Kirjayhtymä.
- Kennedy, Hubert (1997), "Karl Heinrich Ulrichs. First Theorist of Homosexuality", Vernon A. Rosario (ed.), *Science and Homosexualities*, New York: Routledge, 26–45.
- Lyons, Andrew P. & Harriet D. Lyons (2004), *Irregular Connections. A History of Anthropology and Sexuality*, Lincoln: University of Nebraska Press.
- Löfström, Jan (2005) [2001], "Westermarck, Edward", Robert Aldrich & Garry Wotherspoon (eds.), *Who's who in Gay and Lesbian History. From Antiquity to World War II*, London: Routledge, 556–567.
- Mancini, Elena (2010), *Magnus Hirschfeld and the Quest for Sexual Freedom*, New York: Palgrave MacMillan.
- Marshall, John (1983), "The medical profession", Bruce Galloway (ed.), *Prejudice and Pride. Discrimination Against Gay People in Modern Britain*, London: Routledge & Kegan Paul, 165–193.
- Minton, Henry L. (2002), *Departing from Deviance. A History of Homosexual Rights and Emancipatory Science in America*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Murray, Stephen O. (1997), "Some Nineteenth-Century Reports of Islamic Homosexualities", Stephen O. Murray & Will Roscoe (eds.), *Islamic Homosexualities. Culture, History and Literature*, New York: New York University Press, 204–221.
- Sorainen, Antu (2007), "Edvard Westermarck", Kati Mustola & Johanna Pakkanen (toim.), *Sateenkaari-Suomi. Seksuaali- ja sukupuolivähemmistöjen historiaa*, Helsinki: Like, 226–228.
- Tamagne, Florence (2006a), "Homoseksuaalinen aika, 1870–1940", Robert Aldrich (toim.), *Rakkaus samaan sukupuoleen. Homoseksuaalisuuden historia*, suom. Veli-Pekka Ketola, Vantaa: Multikustannus Oy. Originalets titel *Gay Life and Culture. A World History* (2006).
- Tamagne, Florence (2006b), *A History of Homosexuality in Europe. Vols I & II. Berlin, London, Paris 1919–1939*, New York: Agora Publishing. Originalets titel *Histoire de l'homosexualité en Europe* (2000)
- Timosaari, Niina (2017), *Edvard Westermarck – totuuden etsijä*, Helsinki: Gaudeamus.
- Tobin, Robert Deam (2000), *Warm Brothers. Queer Theory and the Age of Goethe*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Weeks, Jeffrey (2000), *Making Sexual History*, Cambridge: Polity Press.
- Weeks, Jeffrey (2007) [1999], "Discourse, Desire and Sexual Deviance. Some Problems in a History of Homosexuality", Richard Parker & Peter Aggleton (eds.), *Culture, Society and Sexuality. A Reader*, Oxon: Routledge, 125–149.

6

Jag bryr mig inte om att vara en väluppfostrad ung dam

Plikten som problem hos Helena Westermarck

I den första volymen av *The Origin and Development of the Moral Ideas* (1906) sökte Edvard Westermarck att vetenskapligt förklara begreppet "plikt" och hur olika föreställningar om vad som utgör en plikt kunde uppstå.¹ I sin samtid var han emellertid inte ensam om att grubbla över hur begreppet "plikt" egentligen skulle förstås och vilka krav plikten ställde på individen. Plikten innehade en viktig roll i 1800-talsmänniskans världsbild och etiska kodex. "Plikten" uppfattades som en samling skyldigheter som den enskilda individen hade gentemot sina medmänniskor, mot omgivningen och mot samhället i stort. Plikten bestod därför av en rad förväntningar som fastställdes dels av de historiska aktörerna genom deras personliga etiska hållning, dels av samhället och moraluppfattningen i den historiska kontexten. Innehållet i dessa förväntningar och deras omfattning definierades av individens roll och position i samhället, och därför var pliktens påbud inte alltid identiskt för varje människa. Kvinnor – åtminstone de som härstammade från ståndshem – förväntades vara tillbakadragna, troget lydiga och flitigt arbetsamma. De förväntades även vara medvetna om de plikter som tillskrevs dem av samhället och omgivningen och villiga att pliktstroget uppfylla dem. Såsom Vesa

Konstnären och författaren Helena Westermarck var Edvard Westermarcks äldre syster. De båda syskonen stod varandra nära.

FOTO DANIEL NYBLIN 1888.

Vares har föreslagit skulle man kunna hävda att 1800-talets kvinno-
roll formades av ett slags "pliktetik", som omfattade ideal som själv-
upppoffring och tjänandet av andra.²

I romanen *Framåt* (1894) dryftade Edvard Westermarcks syster, författaren och konstnären Helena Westermarck (1857–1938)³ pliktens beskaffenhet och natur.⁴ I romanen, som gavs ut på Albert Bonniers förlag i Stockholm, låter Helena Westermarck läsaren stifta bekantskap med den unga kvinnan Marta, som härstammar från ett ståndshem men drömmer om en karriär som konstnär. Berättelsen följer Martas uppror mot de "plikter" som av konvensansen och omgivningens förväntningar påläggs en ung kvinna, och den visar hur hon så småningom kommer fram till en ny förståelse av plikten.⁵

Medan Edvard Westermarck tog itu med att definiera plikten genom vetenskapens metoder, vände sig Helena Westermarck till konsten för att genom romanen *Framåt* diskutera samma tema. I min tidigare forskning har jag behandlat pliktens förhållande till individens frihet i

termer av ett etiskt och moraliskt problem, som Helena Westermarck ofta återkom till både i det privata och i sin konstnärliga produktion.⁶ I det här kapitlet diskuterar jag Helena Westermarcks uppfattning om att konst och intellektuellt arbete är aktiviteter som ger uttryck för utövarens personlighet samt att detta är någonting värdefullt och eftersträvansvärt. I min analys av Helena Westermarcks debutroman *Framåt* beskriver jag detta som idén om ett konstnärligt eller intellektuellt "självförverkligande" och analyserar hur Westermarck framställde dessa idéer i relation till begreppet "plikt".

Pliktens problematik

Med pjäsen *Et Dukkehjem* (1879, sv. *Ett dockhem*) fick dramatikern Henrik Ibsen till stånd en livlig debatt om kvinnans ställning inom äktenskapet. Dramat uruppfördes på en teater i Danmark 1879 och när Finska Teatern satte upp dramat följande år nådde debatten även Finland. Vid det laget hade man emellertid redan hunnit diskutera pjäsens frågeställningar under en tid. I familjen Westermarck hade man under våren 1880 tagit del av pjäsen i form av en tidningsföljetong. I breven mellan familjemedlemmarna kan man läsa hur de med intresse följde den debatt som pjäsen förorsakade. Den som hyste det livligaste intresset var Helena Westermarck, som vid denna tid studerade konst i Paris. I breven till hemmet rapporterade hon om sina egna reaktioner när hon läste pjäsen. Edvard Westermarck, som delade sin systers intresse för pjäsen, rapporterade för sin del om de många svängarna i den finska Dockhemsdebatten.⁷

Genom *Ett dockhem* initierade Ibsen en diskussion om den rådande moraluppfattningen, som band kvinnan vid äktenskapet, familjen och hemmet och hindrade henne från att utvecklas som fri och självständig medborgare och individ.⁸ Med romanen *Framåt* deltog Helena Westermarck i den här debatten, som också kretsade kring kvinnans samhällsroll och rätt till personlig utveckling. För Westermarck, liksom för allt fler andra i hennes samtid, bar begreppet "plikt" ofta på en spänning mellan individens personliga intressen och omgivningens kollektiva förväntningar. Denna spänning gestaltas av Westermarck i romanen *Framåt* genom den unga huvudpersonen Marta,

som omges av ständiga krav på hur en ung, väluppfostrad flicka ska se ut och bete sig. Martas försök att undslippa dessa förväntningar bemöts med moraliserande klander från hennes välmenande faster och andra personer i hennes omgivning: "Tant Agathe lägger sig i allt, hon skall bestämma snitten på mina klädningar och huru jag bör lägga upp mitt hår, och talar om väluppfostrade unga damer och sådant där". För Marta, som drömmer om en framtid som konstnär, är allt detta klander frustrerande och hon beklagar sig inför sin bror: "Jag bryr mig inte om att vara en väluppfostrad ung dam, jag vill till Paris för att lära mig teckna och måla."⁹

För Westermarcks unga romanfigur framstår omgivningens påtvingade förväntningar som en rad av plikter. På romanens första sidor utbrister Marta därför: "Plikt, jag afskyr det ordet; är något obehagligt, så kan man vara säker på, att just det bör man göra för att uppfylla sin plikt." Dessa plikter blir för Marta en förhatlig motsats till de drömmar om konstnärens fria liv som hon går och bär på. Senare i romanen förklarar Westermarck hennes tankar närmare: "Då föredrog hon [Marta] teckning och målning, det var något positivt, något, av hvilket man kunde se resultat. Det var också något större och bättre än de vardagliga, dumma ting människorna i allmänhet sysselsatte sig med."¹⁰ Det framgår tydligt att Marta betraktar den konstnärliga verksamheten som mer meningsfull än det vardagliga liv med omsorger om kläder, frisyrrer och representationsvisiter som förväntades av henne.

Martas tankar i dessa frågor påminner i själva verket mycket om den glöd som kännetecknade Helena Westermarcks inställning till sitt eget konstnär- och författarskap, både under arbetet med romanen *Framåt* och senare. Westermarcks dagbok och privata anteckningar vittnar om att hon hyste stora ambitioner för sin bok. Romanen saknade länge en titel och gick i hennes privata anteckningar under beteckningen "min stora roman". I sin dagbok antydde Westermarck att hon hade "stora planer" för sitt fortsatta skrivande: "Jag tror att jag mera än något annat arbete jag gjort, älskat att skriva denna bok."¹¹ Arbetet med romanen var för Westermarck något mer än vardagens triviala slit.

Konsten och författarskapet var för Helena Westermarck ett medel att utveckla det egna jaget på ett sätt som skänkte mening åt tillvaron.

I sina memoarer sammanfattade hon den här tanken när hon skrev: "Att se konst – gammal och ny – har för mig varit och är fortfarande en källa till högsta njutning, till livsförnyelse, och så som jag känner det: en fortsatt utveckling av min personlighet."¹² Uppfattningen att konsten inte bara utvecklade utan också gav uttryck för konstnärens personlighet, var en idé som Helena Westermarck återkom till i många sammanhang. I ett föredrag om den svenske författaren Erik Gustaf Geijer, som hon höll under en litteraturafton 1917, kunde hon därför exempelvis konstatera: "Jämte hans diktning ger oss den självbiografi som G[eijer] nedskrivit och kallat sina Minnen, inblick i hans personlighets utveckling; denna personlighet i vilken ju hans idéer, hans dikter, hans vetenskapliga åsikter och arbeten ha sin upprinnelse och sitt ursprung."¹³ För Westermarck skänkte den odling och utveckling av personligheten som konstutövningen innebar en känsla av mening och tillfredsställelse i livet.

För Westermarck personligen, såväl som för huvudpersonen Marta i romanen *Framåt*, framstod konsten således som någonting mer än de dagliga "plikter" och sociala konventioner som samtiden tilldelade en kvinna.¹⁴ Den grundläggande spänning som romanen *Framåt* bygger på, består därför av motsättningen mellan omgivningens sociala förväntningar (definierade som "plikter") å den ena sidan och individens lust att i konsten söka en meningsfull sysselsättning och personlig tillfredsställelse å den andra. I dag skulle vi därför kanske vara benägna att säga att Westermarck genom sin roman ville diskutera kvinnans behov att *förverkliga sig själv* och på vilket sätt det här behovet ofta stod – eller åtminstone föreföll att stå – i konflikt med pliktens påbud.

Självförverkligandets idé

Den amerikanske psykologen Abraham Maslow (1908–1970) utvecklade på 1940-talet en modell för den så kallade behovspyramiden i artikeln "A Theory of Human Motivation" (1943). Enligt Maslow kan de mänskliga behoven delas in i fem kategorier: 1) fysiska behov, 2) trygghetsbehov, 3) gemenskapsbehov, 4) behov av uppskattning, och till sist 5) behov av självförverkligande. Det femte behovet – själv-

förverkligande (*self-actualization*) eller behovet att utvecklas som människa och använda sina medfödda egenskaper fullt ut – har sedermera, trots att det också kritiserats på flera grunder, blivit något av ett idémässigt allmångods i populärpsykologi, *life-style*-tidskrifter och självhjälpslitteratur.¹⁵ Sträcker man sig utanför den framväxande psykologins vetenskapliga diskussion, blir det emellertid tydligt att de idéhistoriska rötterna till Maslows modell är vitt förgrenade inom den västerländska föreställningsvärlden under det sena 1800-talet. Eftersom det skulle krävas alltför mycket utrymme att ge en heltäckande bild av hur idén om ett mänskligt behov av ”självförverkligande” utvecklats, kommer jag i det följande att begränsa mig till en kort och tämligen summarisk sammanfattning av hur begreppet ”självförverkligande” togs i bruk i Finland och vilka diskussioner som föregick detta.

Med hjälp av sökningar i den inhemska tidningspressen från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal¹⁶ kan man konstatera att det finska uttrycket *toteuttaa itsensä* och alternativet *toteuttaa itseään* (sv. förverkliga sig själv), med en entydig syftning på en människas behov att utveckla sig själv, har förekommit sedan slutet av 1890-talet. Som exempel kan nämnas *Wiipurin Sanomat* som 1895 skrev att det ”är varje människas rättighet att förverkliga sig själv i livet, att utveckla och komplettera de böjelser som var och en har ärvt av naturen”.¹⁷ På svenska började motsvarande uttryck förekomma något senare. Det förekom först sporadiskt i tidningspressen från åren omkring 1910, för att därefter bli mer allmänt under 1920-talet. Ett av de tidigaste exemplen på svenska ingick i en intervju med skådespelerskan Ida Ahlberg från 1909 som översatts ur tidningen *Uusi Suomi*. Här beklagar Ahlberg att det finns skådespelare som inte har möjlighet att ”förverkliga sig själva” som konstnärer och utöva sitt skådespeleri på ett fritt skapande sätt.¹⁸

Intervjun med Ida Ahlberg, liksom också ett annat av de tidiga svenska exemplen hämtat ur *Nya Argus* 1917, visar att behovet att förverkliga sig själv till en början ofta (men inte alltid) associerades med kreativa eller skapande yrken. Tidskriften menade då att ”geniet” närde ett särskilt behov och en speciell förmåga att ”förverkliga sig själv” utan att låta sig påverkas av yttre omständigheter.¹⁹

Skådespelerskan Ida Ahlberg i rollen som Nora i *Ett dockhem*. Pjäsen uppfördes på Finska Teatern under våren 1880 och väckte debatt. Ahlberg hörde till dem som diskuterade skådespelarens behov av att "förverkliga sig själv" som konstnär.

FOTO DANIEL NYBLIN.

Under 1920-talet började uttrycket bli alltmer vanligt och framställdes då också allt tydligare som något av en allemansrätt. Ett exempel på detta kan hämtas ur *Teologisk Tidskrift* som 1928 konstaterade: "Den moderna människans plikt är däremot att förverkliga sig själv, d.v.s. 'de möjligheter till människa, som uppkommo vid hennes födelse', icke Jesusidealet."²⁰

Själva uppfattningen att människan drivs av ett behov att låta sina medfödda och naturliga egenskaper komma till uttryck och utvecklas till sin mest fulländade form, hade emellertid förekommit redan innan begreppet "självförverkligande" togs i bruk. Under 1700-talet introducerades begreppet "individualitet" i flera europeiska språk för att beskriva de egenskaper som gör det möjligt att skilja två individer av samma art från varandra.²¹ I svenska språket förekommer ordet från och med 1790-talet och i tidningspressen i Finland har begreppet förekommit sedan början av 1820-talet. Det användes då inte bara om enskilda individer, utan kunde också syfta på de specifika egenskaper som utmärkte exempelvis en nation eller ett folk.²² I Finland kan man se denna koppling tydligt eftersom de allra äldsta (och mycket

sporadiska) förekomsterna av begreppet *toteutta* *itsensä* faktiskt förekommer i tidningspressen i artiklar som behandlar den unga finska nationens behov att utveckla sin egen kulturella särart. Således kunde exempelvis tidningen *Karjalatar* 1875 konstatera: "Det som händer i Finland är alltså inget annat än ett uttryck för det 19:de århundradets historiska fenomen; nationalitetssträvan eller folkets strävan att urskilja sin egenart och i kraft av detta samvete förverkliga sig självt på samhällslivets alla områden".²³

Det finska kravet på nationellt självförverkligande var emellertid någonting helt annat än det krav på individuellt självförverkligande som utvecklades från och med mitten av 1800-talet. I Frankrike utpekade exempelvis författaren Honoré Balzac kring denna tid individens *individualité* som någonting unikt som borde odlas och utvecklas i en positiv anda.²⁴ I Finland intensifierades diskussionen om vikten av att utveckla och bevara individens unika särart under det sena 1890-talet. Inom den debatt som då fördes, beskrevs denna särart inte enbart med begreppet "individualitet", utan också med andra motsvarande begrepp såsom "natur", "karaktär", "personlighet" och "anlag" förekom.²⁵

En betydande förebild för diskussionen i Finland fanns i det moderna genombrottet i den nordiska litteraturen och författare som August Strindberg, Georg Brandes och framför allt Henrik Ibsen.²⁶ Särskilt Ibsen började under 1880- och 1890-talen uppfattas som individualitetens förespråkare framom andra. I pjäsen *Ett dockhem* gav den norske dramatikern, enligt en anonym författare till en artikel i *Hufvudstadsbladet* 1898, uttryck för "de kraf hvarje individ har att få utveckla sig fritt och oberoende, att få känna sina inneboende kraf-ter rörliga och verksamma". Enligt skribenten intresserade sig Ibsen därför i *Ett dockhem* inte egentligen för huvudpersonen Nora, hennes person eller hennes äktenskap, utan för individens rätt att fritt växa och utveckla sin personlighet.²⁷ En annan författare som också var en förebild i dessa frågor var den mycket populära danske filosofen Harald Høffding, som i Finland bland annat inspirerade ett flertal av de kulturpersoner som samlades kring tidskriften *Euterpe*. När Gunnar Castrén i mars 1903 sammanfattade euterpisternas program hänvisade han därför till Høffding: "Den princip vi lägger till grunden

för våra betraktelser, är sålunda den att personligheten bör få såvidt möjligt utveckla alla sina anlag och att denna utveckling bör komma så många individer som möjligt till del”.²⁸

Samtidigt som allt fler röster höjdes till förmån för individens rätt att fritt utveckla sin personlighet, började även allt sådant som begränsade eller motarbetade individens rätt att utveckla sin egen unika särart att uppfattas som någonting negativt och kanske rentav skadligt. Ett exempel på detta finner man i den brittiske författaren Oscar Wildes roman *Dorian Grays porträtt* (*The Picture of Dorian Gray*, 1890), där Wilde skriver:

Jo därför, att när man utövar väldet över en person, måste man ge honom sin egen själ. Han tänker då ej längre sina egna tankar eller eldas av egna passioner. Hans dygder äro ej verkliga för honom. Hans synder, om det finnes något som heter synder, äro lånade. Han blir ett eko av en annans musik, en skådespelare i en roll, som ej skrivits för honom. Livets mål är självutveckling. Att fullständigt förverkliga vår natur – se där målet för vår tillvaro.²⁹

Också i Helena Westermarcks roman *Framåt* förekommer en motsvarande tanke. I romanen framhåller Westermarck att de utifrån påtvingade plikter som huvudpersonen Marta förväntas uppfylla fick en hämmande och rentav skadlig inverkan på hennes personlighet. ”När under uppväxtåren känslorna pockat på sin rätt, när de under jubel velat storma fram och försöka sina nyfödda vingar, hade de blifvit kringgärdade af det stränga ordet: plikt”, konstaterar Westermarcks berättarröst i romanen. Eftersom den unga flickans känslighet ”sällan fått ge sig luft på ett sundt, naturligt vis, hade hennes natur fått något inbundet och koncentreradt lidelsefullt”, menade Westermarck.³⁰ De utifrån påtvingade plikter som kringskar den unga flickans frihet att utvecklas i den riktning som var henne naturlig, begränsade hennes personlighet på ett sätt som Westermarck alltså inte uppfattade som positivt.

Kvinnans rätt till självförverkligande

När man under det sena 1800-talet diskuterade individens rätt att i frihet eftersträva sitt självförverkligande, var den individ som diskuterades sällan uttryckligen könsdefinierad. Av ohejdad vana och på grund av den rådande könsmaktsordningen antog emellertid denna föreställda "individ" i regel en maskulin skepnad. Så småningom höjdes också allt fler röster som framhöll att också kvinnorna borde ha samma rätt att förverkliga sig själva. Henrik Ibsens drama *Ett dockhem* blev så som redan framgått ett viktigt inlägg i den här debatten. Trots detta dröjde det ändå i själva verket en tid innan man började uppfatta pjäsens budskap på det här sättet. När pjäsen hade premiär på Finska Teatern i Helsingfors under våren 1880 var både publiken och recensenterna osäkra på vilket Ibsens budskap egentligen var. Även Helena Westermarck, som i Paris tog del av pjäsen i dess tryckta form, var till en början konfunderad och osäker på hur hon skulle tolka den. I ett brev till hemmet i Helsingfors anförde hon sin mor att hon fann innehållet "sfinxartadt" och inte visste vad hon skulle tänka om det.³¹

Osäkerheten kring budskapet i *Ett dockhem* förstärktes ytterligare av att Ibsen själv till en början inte ville förklara sina avsikter med pjäsen. Därför kom det i själva verket att bli den finländske litteraturvetaren Valfrid Vasenius som först lade fram den tolkning av Ibsens budskap som sedermera kommit att bli allmänt accepterad. Vasenius, som redan 1879 hade disputerat på en avhandling om Ibsens dramatik, höll under vårvintern 1880 en serie föreläsningar om "Ibsens och Björnssons nutidsdramer" i Helsingfors.³² Under en av dessa föreläsningar tolkade Vasenius pjäsens budskap: huvudpersonen Nora lämnar make och barn för att hennes underordnade roll inom äktenskapet hindrar henne från att utvecklas till en fullvärdig individ och ansvarstagande människa. Den här tolkningen väckte till en början arga protester och Vasenius fick mycket kritik. Stormen bedarrade emellertid när Vasenius fick ta emot ett brev av Ibsen själv där denne förklarade att ingen annan hade förstått hans avsikter så väl som just Vasenius. Ibsens pjäs kom på så vis att börja uppfattas som ett inlägg i debatten om kvinnans rätt till självförverkligande.³³

Helena Westermarcks brevväxling avslöjar att Ibsens pjäs för många teaterbesökare var en revolutionerande upplevelse, som vände upp och ner på gamla sanningar om kvinnans roll som mor och maka. När hon drygt tio år senare arbetade på debutromanen *Framåt* stötte hon på ytterligare en betydelsefull förebild. Våren 1891 läste Westermarck nämligen för första gången John Stuart Mills verk *The Subjection of Women* (1869, sv. *Förtrycket av kvinnorna*) och därefter *On Liberty* (1859, sv. *Om friheten*). Dessa verk väckte ett starkt intresse hos henne och hon anförtrorde sin dagbok att hon läste dem med pennan i hand för att riktigt grundligt sätta sig in i deras innehåll.³⁴

Mills tankar kom att influera Westermarcks eget arbete starkt. I det allra första numret av kvinnosakstidskriften *Nutid*, som Westermarck redigerade från och med 1895, publicerade hon tidningens programförklaring under den uppfordrande rubriken "Hvad vi vilja". Programförklaringen var punkt för punkt nästan identisk med de idéer som Mill framfört i *Förtrycket av kvinnorna*. I likhet med Mill avfärdade Westermarck tanken att kvinnor av naturen skulle vara sämre utrustade för vissa aktiviteter än män och därför borde avhållas från att utföra dessa. Precis som Mill framhöll hon också att så länge kvinnornas frihet och möjligheter att utveckla sina färdigheter begränsades av etablerade seder och bruk, så var det i praktiken helt omöjligt att avgöra om det eventuellt fanns några skillnader mellan könen beträffande förmåga till det ena eller det andra. Först när kvinnor på samma fria villkor som män kunde utveckla sina inneboende egenskaper skulle man kunna veta om det över huvud taget existerade några skillnader mellan könen, ansåg Westermarck. Målsättningen för kvinnorörelsen måste därför enligt Westermarck vara att "kvinnan skall ega samma tillfällen och samma rättighet som mannen att gifva sitt lif den riktning hon vill och kan".³⁵

Det faktum att just kvinnosaksförbundet Unionen och dess språkrör *Nutid* blev en av de viktigaste förespråkarna för kvinnans rätt till självförverkligande i 1890-talets Finland, tycks i själva verket till en del ha berott på Helena Westermarcks inflytande. När kvinnosaksförbundet Unionen bildades 1892, utsågs Helena Westermarck till förbundets första sekreterare. Det var också hon som utarbetade det förslag till stadgar som sedermera godkändes. Enligt dessa skulle

Unionen arbeta för varje kvinnas rätt att utveckla sig själv. Denna rätt borde kvinnan ha först och främst för sin egen skull, först därefter på grund av sin roll som mor och uppfostrare av kommande generationer.³⁶ Detta var en tanke som radikalt skiljde sig från den äldre kvinnorörelsens vana att i första hand motivera behovet av utbildning och fler rättigheter för kvinnor med kvinnans ställning som mor till och uppfostrarinna av framtida medborgare.³⁷

Ibsen och Mill fick såväl Westermarck som många andra kvinnor att börja ifrågasätta gängse uppfattningar om kvinnans plikter inom familjen och samhället. Själva begreppet "plikt" kom därför att underkastas granskning. En metod för Helena Westermarck och andra kvinnosakskvinnor som ville ifrågasätta det manliga monopoliet på frihet att utveckla sig själv, var att visa på det absurda i de plikter som kring-skar kvinnans frihet i det vardagliga livet. Ett exempel på detta kan man finna i en fiktiv novelldialog mellan en ung kvinna och hennes fästman, som ingick i kvinnosaksförbundet Unionens språkrör *Nutid* 1899. Genom dialogen vaknar den unga kvinnan till insikt om vilka plikter fästmannen förväntar sig att hans blivande hustru ska uppfylla:

– Det är inte sagdt att man begagnar sig af sina rättigheter – svarade han undvikande.

– Men du menar således att du skulle ha rätt till det i alla fall, envisades hon. Och jag skulle anse det som en plikt att lyda dig?

– Ja.

– Och jag skulle se det som min plikt att fråga dig får jag – riktigt med de orden – får jag gå på konserten eller resa bort någonstans eller någonting dylikt.

– Ja.

– Men hvarför Alfred?

– För att du är kvinna.³⁸

Novellen, som bar titeln "En erfarenhet", var skriven av signaturen N.J-n. Bakom denna signatur dolde sig förmodligen Naima Jakobson (1866–1923), som hörde till de första kvinnliga studenterna vid universitetet i Helsingfors. I novellen vaknar den unga kvinnan upp och bryter med fästmannen efter att hon insett det orimliga i de plikter han vill ålägga henne inom ramen för deras relation. Det korthugget lakoniska svaret "För att du är kvinna" i det citerade avsnittet av

Naima Jakobson (längst till vänster) var en av de första kvinnliga studenterna vid universitetet i Helsingfors. De kvinnliga studenterna fick till en början inte ansluta sig till studentnationerna och bildade därför en egen sammanslutning, Kvinnliga studenter eller "de kvinnliga" 1887. Här är de samlade cirka 1890. De övriga är (fr.v.) Sanny Ekström, Elisabeth Qvist, Alfhild Elisabeth Heidemann, Tekla Hultin, Ellen Ahlqvist, Edith Amanda Relander (g. Chydenius) och Hedvig Silén (g. Gebhard).

dialogen fäste uppmärksamheten vid det orimliga i ett pliktpåbud som dikterade att en kvinna inte fritt kunde välja sina tidsfördriv, gå på en konsert eller resa.

Även i Helena Westermarcks roman *Framåt* förekommer en liknande kritik. Romanen inleds med ett samtal mellan den unga huvudpersonen Marta och hennes bror, där Marta kraftigt ifrågasätter de plikter som omgivningen tillskriver en ung kvinna. På ett sätt som påminner om Naima Jakobsons novell berättar Marta för sin bror hur hon försökt motsätta sig sina föräldrars önskan att hon ska följa med på olika artighetsvisiter som planerats av hennes familj: "Jag stred emot. Slutligen blandade sig mamma i saken och sade att det var min plikt att lyda min far". Dessa påtvingade besök, framställda som sociala plikter, tilltalar emellertid inte Marta som helst vill ägna sig åt det konstnärliga arbete som hon uppfattar som mer meningsfyllt.³⁹ Fylld av trots mot sin familj och sin omgivning beger sig Marta ensam till Paris för att där förverkliga sin dröm.

Den nya plikten

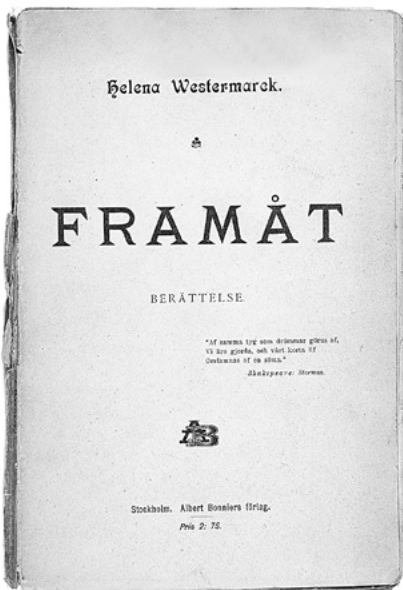
Både i sitt privata liv och i sin produktion framhävde Helena Westermarck ofta den glädje och den tillfredsställelse som upplevelsen av att utföra ett meningsfyllt arbete kan skänka en människa. Detta arbetsetos har Git Claesson Pipping tidigare noterat i Westermarcks biografier över yrkeskvinnor,⁴⁰ och det återkommer inte bara i dessa texter utan också i många andra som Helena Westermarck lämnat efter sig, såsom privata brev, romaner, noveller och artiklar. Till sin bror Edvard Westermarck skrev hon exempelvis 1887 en julkhälsning som lød: "God jul och gott arbete! Ty arbete är ändå det bästa här i världen."⁴¹ Och många år senare, fortfarande i ett brev till brodern, skrev hon: "Ju längre man lefver, dess mera blir fullföljandet af ett enda mål [= arbetet] hufvudsak och dess oväsentligare blifver en hop yttre omständigheter."⁴² Precis som Git Claesson Pipping konstaterat, var det "arbete" som Westermarck här avsåg, ingalunda liktydigt med vilket arbete som helst. Det arbete hon brann av lust att ägna sig åt var det skapande arbetet – konst, litteratur och skriftställarskap. När något annat uppdrag, såsom vardagliga hushållssysslor eller frivilligarbete till förmån för någon förening, tog för mycket tid i anspråk kunde hon bli både led och frustrerad.⁴³

Trots detta innehåller romanen *Framåt* ändå inte någon absolution för den som utan att ägna sin omgivning och sina närmaste en tanke förbehållslöst ville ställa den personliga tillfredsställelsen framom plikten. När Marta så småningom trots alla begränsningar och omgivningens protester lyckas förverkliga sina drömmar och ta sig till Paris för att bli konstnär, sker även detta till ett pris: hennes sinne har stelnat och hennes förhållande till omvärlden har blivit hårt. När barndomsvännen Arvid ser henne efter fyra år i Paris har hennes forna väsen förändrats helt: "I stället för den förra vekheten, med läpparna som kunde skälfva af återhållen känsla, hade kommit ett uttryck af hård beslutsamhet" och "läpparna med sin vackra bågformiga svängning knepos ibland samman liksom till en energisk, något föraktfull protest; de tycktes glömt att le eller att skämta". Samma förändring har även inträffat i Martas person: "Jag minns när jag först blef bekant med dig i Colarossis atelier", säger Martas ateljékamrat

Agnes, medan hon kisande granskar den tavla som hon för tillfället arbetar med mot slutet av romanen: "jag tyckte alltid att du arbetade bra, att dina studier voro talangfulla och teckningen duktig, men det var något hårdt och kallt, alldeles som om du hatat de människor du framställde".⁴⁴

Ett allt för stort fokus på längtan att uppfylla de egna drömmarna har i Westermarcks tolkning gjort Marta till en ganska osympatisk figur, som hyser liten förståelse för människorna i sin omgivning. Lösningen på detta dilemma blev för Westermarck en omdefiniering av begreppet "plikt". I stället för att försöka uppfylla de utifrån kommande förväntningar på uppträdande, klädsel och sociala åtaganden, som omgivningen tidigare påtvingat Westermarcks kvinnliga romanfigur, finner den unga Marta nu mening i nya och helt annorlunda plikter, som definierats utgående från hennes egen rättsuppfattning och moral. Ledd av denna inre, personliga rättsuppfattning kan hon på så vis för första gången finna den verkliga meningen med sin konst och använda den för någonting mer än den egna tillfredsställelsen. I slutet

I romanen *Framåt* löser Helena Westermarck konflikten mellan plikt och självförverkligande genom att låta sin protagonist upptäcka konsten som ett sätt att uppfylla en medborgerlig plikt mot fosterlandet.

FOTO JANNE RENTOLA.

av romanen vänder därför Marta efter många års frånvaro äntligen tillbaka hem till Finland för att där arbeta för fosterlandets framtid. Av romanens sista kapitel framgår det att detta arbete för Marta blivit till en ny plikt: "Det har händt så mycket där borta nu; jag vill inte blott se på afstånd, likasom ni andra vill jag arbeta på mitt sätt ... Konsten har sin stora uppgift där; en hvar har där en plikt att fylla."⁴⁵ Konstnärligt arbete till förmån för det allmänna bästa i hemlandet blir för Marta en ny, frivilligt axlad plikt som ger henne den känsla av mening som hon längtat efter.

Slutord

Romanen *Framåt* var Helena Westermarcks försvar av individens rätt till självförverkligande, men också ett inlägg i en mer allmän diskussion om pliktens natur i allmänhet och den samtida synen på högreståndskvinnans "plikter" i synnerhet. De tankar och upplevelser som Westermarck skildrade i romanen hade mycket av det självupplevda över sig. Precis som romanens huvudperson hade Westermarck många gånger konfronterats med omgivningens förväntningar på hur en ung kvinna av god familj skulle uppföra sig. Precis som den unga Marta drömde också hon om en annorlunda tillvaro än den som omgivningen ville ge henne. Med sin roman ville Westermarck därför visa att den allmänt omfattade uppfattningen om vad som var en kvinnas plikt inte nödvändigtvis behövde vara riktig.

Trots detta var konsten för Helena Westermarck inte enbart ett sätt för kvinnan att uppnå ett personligt självförverkligande. Genom konsten kunde kvinnan arbeta för fäderneslandet och det allmänna bästa utanför den snäva familjekrets som tidigare haft monopol på att definiera kvinnans plikter. Med sin roman ville Westermarck därför visa att en omdefiniering av plikten kunde ge upphov till en friskare och mer balanserad kvinna som levde och arbetade i harmoni med sina egna önskningar och samhällets behov. När plikten handlade om större frågor än kläder och ett behagligt uppförande, behövde drömmen om självförverkligandet och önskan att göra sin plikt inte stå i konflikt med varandra.

Noter

- 1 E. Westermarck 1906, 134–157.
- 2 Vares 2005, 11–20, 86–104. Se även Ollila 1997; Ollila 1998, 70–81, 599; Juntti 2004, 261–276.
- 3 Ett urval av tidigare litteratur om Helena Westermarck: Konttinen 1991; Claesson Pipping 2007; Toftegaard Pedersen 2016; Dahlberg 2018a.
- 4 De båda syskonen Helena och Edvard Westermarck hade en mycket nära relation. Se utförligare i t.ex. Dahlberg 2011; 2016b; 2018b.
- 5 Romanen *Framåt* hade föregåtts av två novellsamlingar, anspråkslöst presenterade under titeln *Ur studieboken. Berättelser och utkast I–II* och utgivna på Söderströms förlag 1890 och 1891.
- 6 Dahlberg 2018a, 241–243.
- 7 Se utförligare Dahlberg 2018a, 139–142.
- 8 Holmström 2006.
- 9 H. Westermarck 1894, 17.
- 10 H. Westermarck 1894, 18, 58–59.
- 11 ”Min stora roman”, se t.ex. Helena Westermarcks dagbok 17.3, 1.4, 14.6 och 4.8.1891, Helena Westermarcks arkiv 10a, ÅAB. När romanen till slut gavs ut hade den emellertid på titelbladet fått den klart mer anspråkslösa benämningen ”Berättelse”. Övriga citat, Helena Westermarcks dagbok 22.10 och 18.12.1890.
- 12 H. Westermarck 1941, 392.
- 13 ”E. G. Geijer i belysning av sin diktning”, manuskript till föredrag hållet vid en literaturafon 1917 i Svenska fruntimmersskolans festsal. Helena Westermarcks samling 5 (föredrag), ÅAB.
- 14 Om tidens förväntningar på (högrestånds-) kvinnan, se t.ex. Ollila 1997; Ollila 1998, 70–81; Juntti 2004, 261–276; Vares 2005, 11–20, 86–104.
- 15 Sjöberg 1999.
- 16 Jag har letat efter uttrycket med hjälp av Nationalbibliotekets samling av digitaliserade dagstidningar och tidskrifter som utkommit i Finland under perioden 1771–1929.
- 17 ”Puhe”, *Wiipurin Sanomat* 17.11.1895: ”Kunkin ihmisen oikeus on elämässään toteuttaa itseään, kehittää ja täydentää ne taipumukset, jotka kukin on luonnolta perinyt.” Även författaren Volter Kilpi dryftade dessa idéer i verket *Ihmistä ja elämästä* (1902, 63) när han skrev: ”Ihmisen tarkoitus on olla itseänsä. Kaikki maailmassa pyrkii itsensä toteuttamiseen”. (Människans mening är att vara den hon är. Allt här i världen strävar efter att förverkliga sig själv). Dessa idéer om ett sådant ”självförverkligande” var enligt tidningen *Uusi Suometars* recensent, det mest svårfattliga innehållet i Kilpis bok (”Volter Kilpi. Ihmistä ja elämästä”, *Uusi Suometar* 31.12.1902).
- 18 ”En intervju med Ida Ahlberg”, *Måndagen* 15.3.1909.
- 19 ”Från teatrarna 5”, *Nya Argus* 10:1917, 91.
- 20 ”Psykoanalys och religion”, *Teologisk Tidskrift/Teolooginen Aikakausikirja* 4:1928, 282.
- 21 På engelska dyker ordet *individuality* upp under första halvan av 1700-talet. Det motsvarande franska ordet *individualité* förekommer från senare delen av 1700-talet. *The Oxford English Dictionary* definierar ordet: ”The quality or character of a particular person or thing that distinguishes them from others of the same kind, especially when strongly marked.” Se *The Oxford English Dictionary* ’individuality’. Även Franska akademiens ordbok uppger en motsvarande definition av ordet *individualité*: ”Caractère de ce qui a une existence individuelle, qui est un individu; l’ensemble des caractères propres à une personne ou à une chose, et par lesquels elle se distingue des autres.” Se *Dictionnaire de l’Académie française* ’individualité’. På svenska definieras ordet av *Svenska Akademiens ordbok* såsom ”sammanfattningen av de kännetecken varig[eno]m en person [eller] sak skiljer sig från alla andra av samma slag; egenskaper o[ch] särdrag vilka, tillsammans, äro utmärkande för en individ; individuell karaktär;

- äv. pregnant: starkt framträdande, egenartad, säregen [eller] originell karaktär, 'personlighet' ("individualitet").
- 22 Om bruket av ordet "individualitet" i svenskan, se SAOB. För några exempel på hur ordet använts i tidningspressen i Finland, se t.ex. "Strödda anmärkningar öfver de nyare bemödanden i Svenska Vitterheten" och "Anmärkningar angående Finska mytologien", *Åbo Morgonblad* 3.10.1821; "Böcker utkomna i Sverige under loppet av år 1820", *Åbo Morgonblad* 5.5.1821.
  - 23 "Ruotsalaisen mietteitä Suomen oloista", *Karjalatar* 24.9.1875. "Mikä siis Suomessa tapahtuu ei ole muuta kuin osoitus 19:nneen vuosisadan etevimmästä historiallisesta ilmiöstä, kansallisuus pyrinöstä, kansain harrastuksesta saada selville omituisuutensa ja tämän itsetuntonsa mukaan toteuttaa itsensä yhteiskunnallisen elämän kaikilla aloilla [...]."
  - 24 Lukes 2006, 21–23.
  - 25 Utförligare om detta, se Dahlberg 2018a, 147–152.
  - 26 Castrén 1950, 373.
  - 27 "Ibsen och George Sand", *Hufvudstads-bladet* 2.3.1898.
  - 28 Gunnar Castrén, "Dekadensen och individualism" i *Euterpe* 12:1903. (Svar till Th. Rein i *Helsingfors Posten* 8.3.1903). Om tidskriften *Euterpe*, se Nygård 2011, 29–33.
  - 29 Wilde 1913 [1890], 19 (översättning Ernst Grafström 1913).
  - 30 H. Westermarck 1894, 56.
  - 31 Brev från Helena Westermarck till Constance Westermarck, Paris 22.4.1880, Helena Westermarcks brevsamling XI, ÅAB.
  - 32 Vasenius 1880.
  - 33 Om kontroversen kring Vasenius tolkning av pjäsens budskap, se Holmström 2006, 14; Dahlberg 2018a, 139–142.
  - 34 Helena Westermarcks dagbok 1.4. och 22.8.1891, Helena Westermarcks arkiv 10a, ÅAB.
  - 35 H. Westermarck 1895, 2–3. Se även Dahlberg 2018a, 162–163.
  - 36 Juntti 2011; 2004, 269–276.
  - 37 Juntti 2004, 244–300.
  - 38 Signaturen N. J-n, novellen "En erfarenhet" i *Nutid* 8–9:1899. I den förteckning över *Nutids* medarbetare under åren 1895–1904 och deras signaturer som publicerades i *Nutid* 1:1905 ingår ingen N. J-n men däremot signaturen N. J., som står för Naima (stavat Naëma) Jakobson.
  - 39 H. Westermarck 1894, 17.
  - 40 Claesson Pipping 2007, 15, se även 15–46. Se även Dahlberg 2018a, 171–175.
  - 41 Brev från Helena Westermarck till Edvard Westermarck, Enköping 20.12.1887, Helena Westermarcks brevsamling VIII, ÅAB.
  - 42 Brev från Helena Westermarck till Edvard Westermarck, 15.11.1900, Helena Westermarcks brevsamling VIII, ÅAB.
  - 43 I ett av sina brev till brodern Edvard ger Helena Westermarck uttryck för frustrationen över alla de uppdrag hon ombeds utföra från olika håll: "[I] slutet av januari lyfter jag på vingarna och flyger ner till Firenze. Det känns så underbart skönt, jag har nu skakat af mig alla banden här, och säger nej till alla människor, som komma. Och det känns så skönt att jag knappt kan tro det själf." Brev från Helena Westermarck till Edvard Westermarck, 5.1.1898, Helena Westermarcks brevsamling VIII, ÅAB.
  - 44 Westermarck 1894, 235, 224.
  - 45 Westermarck 1894, 266.

Källor och litteratur

Arkivkällor

Åbo Akademis bibliotek (ÅAB), Åbo, Handskriftssamlingarna.

Helena Westermarcks arkiv (mapppnummer med arabiska siffror).

Helena Westermarcks brevsamling (mapppnummer med romerska siffror).

Tryckta källor

Kilpi, Volter (1902), *Ihmiseistä ja elämästä*, Helsinki: Otava.

Vasenius, Valfrid (1882), *Henrik Ibsen. Ett skaldeporträtt*, Stockholm: Jos. Seligmann.

Westermarck, Edvard (1906), *The Origin and Development of the Moral Ideas I*, London: Macmillan.

Westermarck, Helena (1894), *Framåt*, Stockholm: Albert Bonniers förlag.

Westermarck, Helena (1895), "Hvad vi vilja", *Nutid* 1, 3–8.

Westermarck, Helena (1941), *Mina levnadsminnen*, Helsingfors: Söderströms.

Wilde, Oscar (1913) [1890], *Dorian Grays porträtt*, övers. Ernst Grafström, Helsingfors: Holmquists Boktryckeris förlag.

Tidningar och tidskrifter

Euterpe 12:1903.

Hufvudstadsbladet 2.3.1898.

Karjalatar 24.9.1875.

Måndagen 15.3.1909.

Nutid 8–9:1899 och 1:1905.

Nya Argus 10:1917.

Teologisk Tidskrift 4:1928.

Uusi Suometar 31.12.1902.

Wiipurin Sanomat 17.11.1895.

Åbo Morgonblad 5.5. och 3.10.1821.

Nationalbiblioteket, Helsingfors: Digitaliserade dagstidningar och tidskrifter, <https://digi.kansalliskirjasto.fi>.

Litteratur

Castrén, Gunnar (1950), *Humanister och humaniora. Tryckt och talat från sex decennier*, Helsingfors: Schildt.

Claesson Pipping, Git (2007), *Men arbetet! Mitt arbete! Identitet och berättande i Helena Westermarcks yrkeskvinnobiografer*, Göteborg: Makadam förlag.

Dahlberg, Julia (2011), "Vardagsstöd, kontaktförmedling och förebilder. Syskonens position i den samhällsaktiva, borgerliga kvinnans nätverk under sent 1800-tal", *Historisk Tidskrift för Finland* 96, 201–224.

- Dahlberg, Julia (2016a), "Den sanna bildningen. Nationellt och universellt som strategi inom den finska kunskapseliten, ca 1810–1850", *Historisk Tidskrift för Finland* 101, 351–381.
- Dahlberg, Julia (2016b), "Konst och vetenskap. Intellektuell gemenskap i Helena Westermarcks brev till sin bror", *Niin & Näin. Filosofinen aikakauslehti* 89, 57–66.
- Dahlberg, Julia (2018a), *Konstnär, kvinna, medborgare. Helena Westermarck och den finska bildningskulturen i det moderna genombrottets tid 1880–1910*, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten.
- Dahlberg, Julia (2018b), "When Artists Became Intellectuals. Female Artistic Persona and Science as a Significant Other", *Persona Studies* 4, 60–73.
- Hagner, Minna (2005), "Naisasian tarkoitus on ihmiskunnan sopusointuinen kehitys. Porvarillisen naisliikkeen tuottamat kertomukset naisten historiasta", Elna Katinen et al. (toim.), *Oma pöytä. Naiset historiankirjoittajina Suomessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 100–118.
- Hagner, Minna & Teija Försti (2006), *Suffragettien sisaret*, Helsinki: Naisasialiitto Unioni.
- Holmström, Roger (2006), "Kukaan ei tunne elämäni ja teoksiani niin tarkkaan kuin hän. Valfrid Vasenius Ibsen-tutkimuksen pioneerinä", Hanna Korsberg (toim.), *Ibsen Suomessa*, Helsinki: Like kustannus, 9–31.
- Juntti, Eira (2004), *Gender and Nationalism in Finland in the Early Nineteenth Century*, Ann Arbor, Michigan: UMI Dissertation Services.
- Juntti, Eira (2011), "'Kansalliset harjoitukset' ja sukupuolitettut sfäärit 1840- ja 1850-luvuilla sanomalehtikeskusteluissa", Tuija Pulkkinen & Antu Sorainen (toim.), *Siveellisyydestä seksuaalisuuteen. Poliittisen käsitteen historia*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 56–82.
- Klinge, Matti (1978), *Studenter och idéer. Studentkåren vid Helsingfors universitet 1828–1960 III (1872–1917)*, Helsingfors: Studentkåren vid Helsingfors universitet.
- Kontinen, Riitta (1991), *Totuus enemmän kuin kauneus. Naistaiteilija, realismi ja naturalismi 1880-luvulla. Amélie Lundahl, Maria Wiik, Helena Westermarck, Helene Schjerfbeck ja Elin Danielson*, Helsinki: Otava.
- Lagerborg, Rolf (1951), *Edvard Westermarck och verken från hans verkstad under hans tolv sista år 1927–39*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Lukes, Steve (2006), *Individualism*, Colchester: ECPR Press.
- Nygård, Stefan (2011), "Från Euterpe till Argus. Kulturkosmopolitism i det tidiga 1900-talets Finland", Trygve Söderling (red.), *Ögonen upp! Nya Argus första sekel*, Åbo: Garantiföreningen Nya Argus.
- Ollila, Anne (1997), "Toimeliaat virkanaiset. Sivistöineistönaiset 1800-luvun lopussa", Pertti Karkama & Hanne Koivisto (toim.), *Älymystön jäljillä. Kirjoituksia suomalaisesta sivistyneistöstä ja älymystöstä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 117–130.
- Ollila, Anne (1998), *Jalo velvollisuus. Virkanaisena 1800-luvun lopun Suomessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pulkkinen, Tuija (2011), "J. V. Snellman poliittisena ajattelijana: siveellisyyt", Tuija Pulkkinen & Antu Sorainen (toim.), *Siveellisyydestä seksuaalisuuteen. Poliittisen käsitteen historia*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 36–55.
- Sjöberg, Lennart (1999), "Maslowmyten", *Folkvett* 2, <https://www.vof.se/folkvett/ar-1999/nr-2/maslowmyten/> [läst 8.8.2018].

Toftegaard Pedersen, Arne (2016), *Helena Westermarck. Intellektets idoga arbetare*, Helsingfors: Svenska folkskolans vänner.

Vares, Vesa (2005), *Helmi Krohn 1871–1913. Naisen velvollisuusetiikka ja yksilön ratkaisuu*, Helsinki: Ylioistopaino.

Digitala uppslagsverk

Dictionnaire de l'Académie française, Neuvième édition (version informatisée), Paris: Académie française, <http://atilf.atilf.fr/academie9.htm> [läst 8.8.2018].

Oxford English Dictionary, Oxford: Oxford University Press, <http://www.oed.com/> [läst 8.8.2018].

Svenska Akademiens ordbok, Stockholm: Svenska Akademien, <http://www.saob.se/> [läst 8.8.2018].

7

Gunnar Landtman som forskare i social stratifiering

År 1903 berättade Gunnar Landtman för Wilhelm Chydenius, professor i civilrätt, om sina planer att resa till London för att göra sociologisk forskning om samhällsklassernas ursprung. Ämnesvalet överraskade inte Chydenius: Landtman hade visat intresse för frågor som gällde social stratifiering när han varit aktiv i arbetarrörelsen och när han fungerat som redaktör för rörelsens språkrör, tidningen *Arbetaren*. Chydenius förvånades inte heller av att Landtman ville åka just till London för att undersöka samhällsklasser eller av att Landtman var speciellt intresserad av deras ursprung, utan konstaterade i stället att Landtman hade för avsikt att göra något i stil med det som Edvard Westermarck och Yrjö Hirn redan hade gjort i sin forskning.¹ Under denna tid var det givet att sociologer undersökte de samhällsliga fenomenens ursprung och att forskningen bedrevs just i London, vid de massiva kunskapskällorna i British Museum.

Landtman kunde resa till London tack vare ett stipendium från Nylands nation. Under resan arbetade han med materialet i British Museum, men han gick också på Westermarcks tidiga föreläsningar vid London School of Economics. Han ägnade sig även åt nätverkande, och speciellt visade sig hans kontakt med antropologen A. C. Haddon senare vara viktig.² Resan var gnistan som tände Landtmans forskarkarriär – han fortsatte att undersöka samhälls- eller ojämlighet

Gunnar Landtman tillämpade evolutionismen i sin forskning om samhällsklassernas uppkomst. Han innehade en extraordinarie professur i sociologi vid Helsingfors universitet 1927–1940, och förfäktade sin uppfattning om sociologin som en universell samhällsvetenskap med uppgift att klarlägga ursprunget till samhälleliga fenomen.

FOTO DANIEL NYBLIN CA 1900.

och samhällsklasser ända till sin död 1940, även om han naturligtvis tog sig an också andra teman under årens lopp.

I detta kapitel undersöker jag Landtmans forskning om social stratifiering. Jag börjar med att kortfattat presentera Landtmans centrala verk och med att placera in honom i den tradition av finska forskare som undersökt social stratifiering. Efter det beskriver jag kort hans sociologiska teori och metod. Till slut klargör jag vad han egentligen undersökte när han studerade social stratifiering och hurdana forskningsresultat hans metod producerade.

Den tidiga forskningen om samhällsklasser i Finland

Som sociolog undersökte Landtman uttryckligen samhällelig ojämlikhet och samhällsklasser. Hans doktorsavhandling *The Origin of Priesthood*, en undersökning om prästerskapet som särskild samhällsklass, utkom 1905, och kort efter det publicerade han artikeln "Samhällsklassernas uppkomst". Efter att ha publicerat denna artikel skärpte Landtman sitt fokus och 1909 utkom verket *The Primary Causes of Social Inequality*. År 1916 utkom *Samhällsklassernas*

uppkomst, som har ansetts vara den första undersökningen om social stratifiering i Finland.³ Efter det skrev Landtman om ämnet i *Kulturens ursprungformer* (1918) samt i en artikel i *Valtiotieteiden käsikirja* (Handbok i statsvetenskaper, 1924). Landtman återvände till ämnet ännu 1938 när hans sociologiska huvudarbete *The Origin of the Inequality of the Social Classes* utkom. Verket var ämnat för en internationell publik och uppmärksammades på sin tid i tidskrifter inom ämnet.⁴ I detta verk sammanfattar Landtman sin tidigare forskning om prästerskapet, den samhälleliga ojämlikheten och samhällsklasserna och framför en uppdaterad syntes om social stratifiering.

Landtman konstaterade redan i sin doktorsavhandling att samhällsklasserna hamnat i sociologins marginal, eftersom ämnet främst hade behandlats i verk som huvudsakligen fokuserade på andra ämnen. I sitt huvudverk presenterade han sin tids klassforskning men upprepade sin ståndpunkt: den forskning som gjorts om samhällsklassernas ursprung var endast kursorisk.⁵ Inom den evolutivistiska antropologin och sociologin hade ämnet faktiskt inte fått någon monografi, men bland de samhällsvetenskapliga verken i bredare mening lyste stratifieringen inte med sin frånvaro. Ämnet var centralt speciellt inom den amerikanska sociologin. När Landtman inledde sin karriär som klassforskare fanns det redan en uppfattning om samhällsklassernas betydelse inom samhällsvetenskapen. Bland forskarna rådde det konsensus om att klasskillnader var något annat än skillnader i religion, kön, ras eller etniskt ursprung, även om orsakerna bakom skillnaderna kunde vara sammankopplade. Det var alltså fråga om något annat som delade in människor.⁶

Landtman uppmärksammade också frågor som gällde kvinnors och barns ställning i sin klassforskning, men han avgränsade dem från sin frågeställning om *ursprungen* till ojämlikheten mellan samhällsklasserna. Kvinnornas och barnens särställning i förhållande till männen var enligt honom inte samma sak som den samhälleliga ojämlikhet som gett upphov till klasser. Han avgränsade den samhälleliga ojämlikheten och samhällsklasserna till fenomen som rörde förhållandena mellan vuxna män. Tydligen tolkade han de förändringar som skett i kvinnans ställning, till exempel gällande arbetsfördelningen, som en del av en senare samhällelig utveckling som han inte

tog ställning till i egenskap av ursprungsforskare. Landtman ansåg att kvinnorna inom de flesta folk var politiskt och samhälleligt underställda männen. Samtidigt anmärkte han att kvinnans ställning varierat under historiens gång och under olika utvecklingsstadier. I flera primitiva samhällen, som till exempel bland Kiwai-folket som han undersökte, var kvinnorna nästan jämlika med männen.⁷ Landtman anmärkte också att differentieringen av kvinnornas arbetsuppgifter hade skett mycket senare än differentieringen av männens arbetsuppgifter. Med detta avsåg han att kvinnornas arbetsuppgifter länge hade förblivit likartade oberoende av kvinnornas klassposition. Differentieringen av kvinnornas arbete var enligt Landtman ett fenomen som uppkommit under den senaste tiden, ett fenomen som speciellt kvinnosaksrörelsen hade främjat och genom vilket kvinnor hade fått fler möjligheter i samhället än tidigare.⁸

Landtman var inte den första eller den enda forskaren i Finland som var intresserad av social stratifiering – både samhällsvetare och historiker hade undersökt ämnet redan före honom. Det hade behandlats av J.V. Snellman i hans *Läran om Staten* (1842) och av professorn i folk- och statsrätt J.J. Nordström (1801–1874) i *Bidrag till den svenska samhälls-författningens historia; Efter de äldre lagarne till sednare hälften af sjuttonde seklet* (1839–1840).⁹ Efter mitten av 1800-talet hade bland andra Johan Wilhelm Rosenberg (1823–1871) skrivit om landsbygdens obesuttna befolkning i sin doktorsavhandling *Om fattigdomen och allmänna fattigvården i Finland*, som publicerades 1858. Zacharias Topelius (1818–1898) skrev om landsbygdens fattiga på 1880-talet. Topelius var ingen egentlig samhällsvetare, men det material han samlade in har varit till nytta för senare forskare.¹⁰ Också Robert Hermansons avhandling *Om Finlands ständer, deras förhållande till monarken och till folket* (1884) kan ses som ett exempel på forskning om samhällets stratifiering.

Ämnet behandlades i viss mån inom forskningen i Finland också i början av 1900-talet. Det intresserade till exempel forskarna i den finska nationalekonomiska föreningen *Kansantaloudellinen yhdistys*, och av de forskare som bedrev konkret socialforskning skrev till exempel Edvard Gylling (1881–1938) och O.K. Kilpi (1878–1937) om

social stratifiering. Efter inbördeskriget upphörde forskningen om samhällets strukturella förändringar och motsättningar i praktiken fullständigt. Det är beskrivande att antalet avhandlingar inom nationalekonomi och statistik sjönk under denna tid. Det publicerades fler avhandlingar i de här ämnena under 1910-talet än sammanlagt under årtiondena mellan världskrigen.¹¹

Samhällsklasserna gjorde ny entré inom forskningen under 1930-talet. Forskare som delade Landtmans intresse för ämnet under denna tid var bland andra Gunnar Suolahti (1876–1933) och Heikki Waris (1901–1989). Den senares banbrytande undersökning *Työläis-yhteiskunnan syntyminen Helsingin Pitkäsillan pohjoispuolelle* (Arbetarsamhällets uppkomst norr om Långa bron i Helsingfors) publicerades i två delar 1932 och 1934. Eino Kuusi (1880–1936), en forskare inriktad på socialpolitiska frågor, Helsingfors universitets första docent i samhällspolitik och professor i praktisk nationalekonomi i Tartu, hörde också till de samhällsvetare som behandlade ämnet, framför allt i *Sosiaalipolitiikka I–II* (1931, Socialpolitik I–II) och i *Sosiaalinen kysymys ja sosiaalinen liike kautta aikojen* (1939, Den sociala frågan och den sociala rörelsen genom tiderna). Landtmans påstående om att forskningen om klass var eftersatt kan alltså tolkas både som en motivering för den egna forskningen och som ett försök att avgränsa sociologin till ett självständigt vetenskapsområde med egen teori och metod. Han ansåg det vara nödvändigt att bedriva just sociologisk forskning om orsakerna till klassamhället och den samhälleliga ojämlikheten.

Genomgången ovan ger de stora linjerna i den finländska klassforskningens historia. De tidiga socialhistorikerna och representanterna för den konkreta socialforskningen utgjorde sina egna grupper, och Landtman framträder som avskild från dem. De arbetade alla med samma ämne men representerade olika synpunkter och närmade sig ämnet med olika frågor. Den linje som Landtman representerade fick inga efterföljare. Under Landtmans tid som professor, 1927–1940, fortsatte ingen av dem som studerade sociologi med att undersöka samhällsklasserna ur ett evolutionistiskt perspektiv. Således förtvinade en av den finska klassforskningens grenar när den Westermarckska forskningen förlorade sin ställning efter andra

världskriget. Men frågan om social stratifiering försvann inte ur de samhällsvetenskapliga böckerna – de som undersökte fenomenet tog ivrigt tag i det med andra metoder och teorier så fort den moderna sociologin tog vid.¹²

Jämlikhet, naturlig ojämlikhet och samhällelig ojämlikhet

Representanter för den tidiga klassiska evolutionismen under 1800-talets andra hälft, analyserade hur samhället och dess fenomen utvecklats från primitiva gemenskaper till deras samtida högkulturella samhällen (se kapitel 2). Landtman avvek från dem eftersom han inte behandlade uttrycken för samhällelig ojämlikhet eller samhällsklasser på olika nivåer av samhällsevolutionen, utan koncentrerade sig på att beskriva de primära orsaker (*primary causes*) som ursprungligen hade lett till att ojämlikhet uppstått och samhällsklasser utvecklats. I Landtmans forskning ligger tyngdpunkten på, kultur-evolutionistiskt uttryckt, de primitiva och de en aning mer utvecklade barbariska samhällena. Hans syfte var att utreda vilka faktorer som hade orsakat uppkomsten av samhällelig ojämlikhet och samhällsklasser.

Landtman var alltså bokstavligen en forskare som undersökte de samhälleliga fenomenens ursprung. Sökandet efter dessa ursprung ledde honom till British Museums jämförelsematerial men också ut på en antropologisk fältarbetsresa till ön Kiwai, som ligger i den södra delen av Papua Nya Guinea. Där tillbringade han två år (1910–1912), och sitt antropologiska huvudarbete publicerade han om Kiwai-folkets samhälle och kultur: *The Kiwai Papuans of the British New Guinea. A Nature-born Instance of Rousseau's Ideal Community* (1927).¹³ Han skrev också några verk som var riktade till en bredare läsarkrets både på finska och på svenska. Fältarbetsresan gjorde honom uppskattad bland hans samtida och i dag kommer man ihåg honom för den antropologiska forskningen. Fältarbetet ansågs också vara en merit när Landtman ansökte om den personliga professuren i sociologi.¹⁴

Landtmans observationer från fältarbetet bland Kiwai-folket utgör en del av källmaterialet i hans sociologiska verk, men de är enligt

Jöns Carlson och Erik Allardt inte oundgängliga med tanke på hans centrala slutsatser. Landtmans jämförelser bygger också på en mängd annat material.¹⁵ Man kunde enligt Landtman inte göra sociologisk forskning genom att följa utvecklingen inom endast en kultur. För att utvecklingen skulle ha kunnat observeras skulle det ha krävts en mycket lång vistelse i den undersökta kulturen och "det vore otänkbart att ett i naturtillståndet levande folk kunde under en tid omfattande flere generationer vara underkastat en ingående och noggrann observation av européer utan en sådan kontakt under vilken deras ursprungliga liv redan bleve fullständigt modifierat".¹⁶ Men Landtman företrädde den universalistiska teoritraditionen och dess uppfattning om en allmän människonatur, vilket gjorde det möjligt att sinsemellan jämföra källmaterial som samlats in på olika ställen. Han bekräftade ståndpunkter som byggde på hans egna observationer genom att jämföra dem med observationer som samlats in på annat håll. På detta sätt kunde han komplettera sin beskrivning av uppkomsten av samhällslig ojämlikhet och bristen på jämställdhet mellan samhällsklasserna med hjälp av material från olika kulturer.

Landtmans fältarbete påverkade ändå hans uppfattning om jämlikhet och därmed också utgångspunkterna för hela hans forskningsarbete. Redan före hans resa hade forskningslitteraturen präglats av uppfattningen att primitiva samhällen inte hade samhällsklasser. Landtman hade haft misstankar angående riktigheten i påståendet, men de två år som han vistades bland papuanerna skingrade dessa misstankar. Genom fältarbetet började påståendena angående människogemenskapernas tidiga jämlikhet få empiriskt stöd. Landtman ansåg "att ett av de mest anmärkningsvärda fakta som sociologin bekräftat och åskådliggjort är att det bland folk på den lägsta kulturella nivån råder en nästan fullständig samhällslig jämlikhet".¹⁷ Landtman var så hänförd av den jämlikhet han möttes av på ön Kiwai att han gav sin antropologiska monografi underrubriken *A Nature-born Instance of Rousseau's Ideal Community*. Han hade alltså funnit det idealsamhälle som Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) beskrev: ett samhälle där jämlikhet rådde.

Med tanke på Landtmans sociologi är det centrala med Kiwai-folkets jämlikhet att han som forskare, genom att färdas baklänges

längs evolutionen, kunde definiera den samhälleliga jämlikheten. På så sätt kom han också åt att empiriskt undersöka den jämlika gemenskapens strukturer. I den offentliga debatten skulle man enligt Landtman ändå använda begreppet "jämlik" (*equal*), vars innebörd också närmar sig uttrycken "likadan" eller "likvärdig", med eftertanke. Han argumenterade för att jämlikhet i den materiella verkligheten strängt taget inte ens var möjlig att uppnå, eftersom jämlikhet endast kunde tillämpas i förhållande till abstrakta begrepp. I den materiella verkligheten finns det inte två fullständigt likadana objekt. Således kan det inte heller finnas två precis likadana människor, utan det finns alltid variation bland människorna. Människan är individuell i sina fysiska och psykologiska egenskaper, i sina förmågor, sitt tänkande och sina åsikter.¹⁸

Enligt Landtman var skillnaderna mellan individer en avvikelse från den samhälleliga likvärdigheten och likheten (*social parity*). Dessa skillnader innebar redan en sorts ojämlikhet, en olikhet, men denna olikhet var ändå enligt Landtman väsensskild från den samhälleliga ojämlikheten (*social inequality*) eller den mer permanenta ojämlikheten mellan samhällsklasserna. Han skilde mellan dessa fenomen med hjälp av egna begrepp. I den samhälleliga verkligheten finns det dels samhällelig likvärdighet (*social parity*), där avvikelser uppstår på grund av skillnader individer emellan, dels samhällelig jämlikhet (*social equality*), där samhällsklasserna är anomalier som slutligen fullständigt utplånar den.¹⁹

Kiwai-samhället hjälpte Landtman att definiera sitt centrala forskningsobjekt och banade väg för en utredning av de primära orsakerna till ojämlikhet. Enligt honom fanns det alltså ett slags ofrånkomlig ojämlikhet, som härstammade från skillnaderna mellan individer, och samhällelig eller artificiell ojämlikhet, som i sin tur var resultatet av en samhällelig utveckling och således utgjorde ett sociologiskt forskningsobjekt.²⁰ Landtman betonade att det har funnits samhällen där det inte existerat någon samhällelig ojämlikhet, endast olikhet och ombyten av positioner som resultat av variationen mellan individer. Den naturliga och samhälleliga jämlikheten och ojämlikheten är alltså olika företeelser. Biologiskt och psykologiskt olika individer kan ändå vara samhälleligt jämlika.²¹

Till exempel i just Kiwai-folkets samhälle rådde fullständig jämlikhet (*social equality*). Alla medlemmar i detta samhälle var ändå inte föremål för samma uppskattning, men varje medlem hade en plats som baserade sig på naturliga olikheter (*natural dissimilarities*) och de skickligaste eller mest kompetenta individerna uppskattades mer än andra. Landtman skriver att "de som var skickligare än andra och lyckades tilldra sig de andra stammedlemmarnas förtroende har under evolutionens gång uppnått en viss härskande position i förhållande till andra".²² De socialt uppskattade egenskaperna kunde vara knutna till ålder och erfarenhet, till förmågan att vara i kontakt med övernaturliga krafter, till vältalighet, fysisk styrka och skicklighet samt till jakt- eller krigskunskaper. Över huvud taget uppskattades maskulina egenskaper som förknippades med de män som ansågs vara skickligast. Alla dessa var egenskaper som var nyttiga med tanke på hela gemenskapen. Även om Landtman inte säger det rakt ut verkar han ha ansett att människor uppskattar individer som är nyttiga för gemenskapen. Han reflekterar inte heller över varifrån en sådan tendens härstammar. Han söker alltså inte efter förklaringar till denna beteendetendens i människoslåktets evolutionshistoria, utan nöjer sig med att konstatera att den existerar utifrån den evidens som det primitiva samhället, det avskalade "öppna museet", erbjuder.

Skillnaderna mellan individer påverkade alltså det sociala livet och också den samhälleliga evolutionen i bred bemärkelse. De skickliga eller kompetenta individernas verksamhet och den uppskattning de rönkte påverkade till exempel differentieringen i samhället. Förutom att Landtman stödde sig på material från sitt eget fältarbete och på ett komparativt material, hänvisade han också till sin tids forskningslitteratur som enligt honom betonade den roll som skillnader mellan individer spelar i samhällsutvecklingen. Enligt till exempel den amerikanske sociologen Lester F. Ward (1841–1913) var skillnaderna mellan individer väsentliga för den mänskliga "aktiviteten". Den engelske ekonomihistorikern och socialisten R.H. Tawney (1880–1962) var inne på samma linje: han ansåg att skillnaderna mellan individer var källan till den "samhälleliga energin". Utöver detta lånade Landtman Tawneys tanke om att skillnaderna mellan individerna skulle fram-

träda bäst om den samhälleliga ojämlikheten, samhällsklasserna, avskaffades. Om man gjorde sig av med artificiella begränsningar och privilegier skulle skalan av möjligheter bli bredare för alla individer. Dessa idéer uttrycker ett begynnande meritokratiskt tänkande, enligt vilket individens förmågor inte ska hämmas av dennes klasstillhörighet.²³

Primitiva samhällen var alltså på sätt och vis meritokratier. Enligt Landtman var det individuella egenskaper som ursprungligen berättigade en person till en uppskattad position, men man kunde också snabbt bli av med den uppnådda positionen. Den var alltså inte ärftlig under den sociala evolutionens tidiga stadium, den var inte ens nödvändigtvis stabil och bestående under individens egen levnad.²⁴ En position som utgick från förmåga innebar inte en bestående samhällelig position, utan endast att individen uppskattades inom gemenskapen.²⁵

En dylik ojämlikhet, som bygger på mänsklig förmåga, orsakar enligt Landtman inte en känsla av orättvisa. Inom den primitiva jämlika gemenskapen rådde tvärtom en grundmurad uppfattning om medlemmarnas inbördes jämlikhet, och den naturliga ojämlikheten som följde väckte inte "i den opartiska observatören en känsla av orättvisa eftersom individen på grund av den får den position i samhället som hon förtjänar. Det är fråga om ojämlikhet, men ingen blir sårad."²⁶ Av någon anledning dryftar Landtman inte de möjliga känslor av ojämlikhet som kunde väckas efter att den samhälleliga ojämlikheten utvecklats.

Inom Kiwai-folkets samhälle byggde jämlikheten enligt Landtman på att detta samhälle saknade strukturer som under den samhälleliga evolutionens lopp förorsakade samhällelig ojämlikhet och som senare också kom att leda till att samhällsklasserna uppkom. Kiwai-folkets samhälle var i praktiken odifferentierat. Det innehöll ändå grupper som avvek från jämlikheten. Dessa grupper representerade enligt Landtman tidiga former av differentiering och ojämlikhet, men det var inte samma sak som samhällelig ojämlikhet och samhällsklasser, och det bidrog inte heller till att dessa utvecklades. Som jag tidigare konstaterat var kvinnor och barn sådana grupper. Enligt Landtman utgör kvinnor eller barn inte samhällsklasser. Ojämlik-

heten mellan könen och generationerna var inte detsamma som att samhället var uppdelat i ojämlika samhällsklasser. I Landtmans tolkning existerade det kvinnor i alla samhällsklasser, kvinnor kunde bli föremål för uppskattning inom sin gemenskap och de kunde också inta höga beslutsfattande positioner. Barn var under sin uppväxttid föremål för sina föräldrars uppskattning och inom klassamhället ärvde barnen sina föräldrars ställning.²⁷ Således kom Landtman att fokusera främst på vuxna mäns ställning i samhället när han undersökte uppkomsten av klassamhällets hierarkier.

Hur skedde utvecklingen från ett ursprungligen jämlikt samhälle till ett ojämlikt samhälle? Landtman delade in de faktorer som påverkade utvecklingen i två grupper: interna respektive externa faktorer i förhållande till gemenskapen. Av de yttre faktorerna avsåg sammansmältning (*amalgamation*) en situation då en individ eller en hel etnisk grupp fångslats i samband med krigföring och gjorts till en del av en annan gemenskap. Den grupp som förlorade kriget eller blev erövrad fick en lägre ställning i förhållande till den segrande gruppen, vilket innebar att förlorarna kom att både stå lägre i hierarkin och avvika etniskt.²⁸ Den tidigare forskningen hade enligt Landtman alltför mycket betonat de utomgemenskapliga faktorernas betydelse. Enligt Landtmans tolkning hade till exempel Herbert Spencer och Edvard Westermarck framfört att samhällsklasser inte alls uppkommer under fredstid.²⁹ Landtman lade huvudvikten vid olika inomgemenskapliga faktorer, och genom att betona dem bidrog han till att uppfattningarna om uppkomsten av samhällelig ojämlikhet och samhällsklasser blev mångsidigare.

Ärftliga positioner och utvecklingen av klassamhället

Enligt Landtman innebar alltså olikhet individer emellan inte i sig samhällelig ojämlikhet. Det behövdes också faktorer som medför att den ojämlikhet som följer av olikhet blir permanent och nedärvs från generation till generation. Att individens position, yrke och förmögenhet blir ärftliga är förklaringar till att det jämlika samhället utvecklades i riktning mot ett klassamhälle med mer bestående

hierarkier, där klassmobilitet inte förekommer och där individens egenskaper endast definierar hennes ställning inom samhällsklassen. Klassamhällen utvecklas enligt Landtman när ärftliga positioner blir ett vedertaget fenomen.³⁰

Varför blir då individens samhälleliga ställning ärftlig? Hade människan egenskaper som fick henne att favorisera sina egna ättlingar och således överföra sin egendom och sitt kunnande till sina barn? Landtman beskriver rätt så entydigt hur till exempel yrken inom primitiva människogemenskaper förs vidare inom släkten och uppskattade yrken således blir ärftliga. Detta förklarar ändå inte hur de egenskaper som gjort fadern uppskattad förflyttas till sonen. Var ättlingarna till de skickliga automatiskt skickliga själva och därmed berättigade till en uppskattad ställning? Landtman uteslöt inte denna möjlighet. Det viktigaste skälet var ändå att familjens rykte gjorde ställningen så permanent att också de ättlingar som inte hade speciella och uppskattade egenskaper fick ta del av släktens ryktbarhet. Det väsentliga är alltså *ryktets ärftlighet*. Landtman lägger mycket vikt vid uppskattningen av individen – det vill säga individens rykte och status – inom gemenskapen. Medlemmarna i gemenskapen förhöll sig annorlunda till de skickliga eller kompetenta personernas ättlingar än till de mindre skickliga eller kompetenta personernas. De skickliga eller kompetenta personernas ättlingar fick alltså åtnjuta samhälleliga privilegier som de fötts med, oberoende av deras egna förmågor.³¹

Landtman var också mer allmänt intresserad av de möjligheter som biologin och speciellt ärftlighetsläran kunde erbjuda och som han tänkte kunde gynna sociologin.³² Han tog ändå inte upp sin samtids ärftlighetsforskning i sin sociologiska forskning utan blickade tillbaka i sina analyser om ärftlighet. När han sökte efter orsaker till att samhällspositioner blir ärftliga hänvisade han till de skotska upplysningsfilosoferna och kom till samma slutsats som speciellt John Millar (1735–1801): uppkomsten av ojämlikhet berodde i högre grad på traditionen, det vill säga att den ställning och egendom som fadern fått tack vare uppskattning överförs till sonen, än på individens skicklighet eller överlägsenhet. Människan har alltså en benägenhet att uppskatta ättlingarna till sådana individer som hon anser vara skickliga

och som hon uppskattar.³³ Därmed tar Landtman indirekt ställning till sin tids uppfattningar om sambanden mellan individens skicklighet och klassposition. Representanterna för de övre klasserna antogs vara skickligare och mer kompetenta än de som hörde till de undre klasserna. Till exempel stödde sig olika eugeniska uppfattningar på detta antagande.³⁴ Landtman framförde egentligen en helt motsatt synpunkt: Individens skicklighet eller kompetens kan enligt honom inte härledas ur individens klassposition, och klasstrukturerna kan enligt honom utgöra hinder för de skickliga eller kompetenta individernas möjligheter att verka i samhället.

Samhällelig differentiering och förmögenhetens betydelse

Landtman ansåg att den samhälleliga differentieringen är en central tendens inom samhällenas utveckling, men i sin forskning om ojämlikhet fokuserade han främst på hur differentieringen påverkar individens ställning inom gemenskapen. När samhället differentierades skapade ärftlighetstendensen nya samhälleliga hierarkier som delade in individerna i olika fack. Centralt för denna utveckling var att egendomen och yrkena differentierades.

Enligt Landtman fanns det skäl att separat undersöka dels hur ackumulationen av förmögenhet ledde till ökad ojämlikhet och uppkomsten av klassamhället, dels den inverkan de individuella egenskaperna hade. Den position som förmögenhet förde med sig var nämligen stabilare än den man kunde tillskansa sig genom egenskaper, även om den mänskliga tendensen att uppskatta vissa mer än andra var central i båda fallen. Redan inom de tidigaste samhällena, där samhällsklasser inte existerade, kunde man se att förmögenhet och inflytande var sammanflätade. Den ojämna förmögenhetsfördelningen inom gemenskapen gav ändå först upphov till olika segment (*sections*), ännu inte till klasser (*classes*).³⁵

Förmögenhetsskillnaderna påskyndade ändå differentieringen som i sin tur stärkte utvecklingen mot klassamhället. Förmögenhet gjorde det nämligen möjligt för individer att påvisa sin särställning för de andra medlemmarna i gemenskapen. I Landtmans undersökningar

tenderade människor tydligt att på olika sätt – till exempel genom sitt sätt att tala eller klä sig – visa upp sin ställning inom gemenskapen. Män fick också vissa fördelar av att vara förmögna, till exempel möjlighet till månggifte, vilket gjorde det möjligt att skaffa mer förmögenhet. Landtman skriver att Westermarck beskrivit flera orsaker till månggifte, av vilka han ansåg att den viktigaste var att mängden arbetskraft som stod till förfogande blev större för män som hade flera hustrur.³⁶ Polygami gav också möjlighet till ett större antal barn, vilket gav mer arbetskraft och därmed bättre förutsättningar att utöka förmögenheten. En stor familj ansågs ofta vara ett tecken på gudomlig gunst och resulterade i större uppskattning. Dessutom innebar en stor familj också goda möjligheter till stora nätverk. Om familjefadern var förmögen, hade flera hustrur och många barn, hade han också möjlighet att bygga omfattande kontaktnät. Förmögna familjer kunde också skaffa makar från andra stammar och således utvidga sina kontaktnät ytterligare. Fattiga hade inte sådana möjligheter.³⁷

Månggiften skapade enligt Landtman också differentiering och ojämlikhet inom familjen, och detta hade en vidare samhällelig betydelse. Att den första hustrun till polygama män hade en högre status synliggjordes av olika seder såsom sittordning, barnens klädsel och storleken på hustruns bostad. På ön Kiwai fick den yngsta hustrun mer uppmärksamhet av mannen, men uppskattningen för den första hustrun påverkades inte av det. Rangordningen mellan hustrurna hade stor betydelse, eftersom den påverkade äktenskapsmöjligheterna och därigenom fortplantningen. Ingen far gifte bort sin dotter som andra eller tredje hustru till en man som var likvärdig med honom själv, eftersom detta skulle ha sänkt faderns status. Ett sådant system gav upphov till och stärkte utvecklingen mot klassamhället. Uppskattade individer började bilda slutna kretsar som de mindre uppskattade inte hade tillträde till. På det här sättet uppstod klassendogamin.³⁸

Det var inte förmögenhet i sig som gav social uppskattning, utan dygder i anslutning till förmögenhet, såsom frikostighet, givmildhet och gästvänlighet. Dessa allmänt uppskattade dygder bidrog till att göra de personer som utövade dem respekterade. Uppskattningen för en förmögen person påverkades mer av hur personen i fråga

använde sin förmögenhet än av förmögenhetens storlek. Landtman tolkade dessa dygder som mer utvecklade versioner av det som medlemmar av det tidiga samhället uttryckte genom att hjälpa andra och ge resurser till behövande. Inom samma gemenskap uppskattades också de fattiga som i mån av möjlighet utövade dessa dygder. Seder av det här slaget uppmuntrade människor till att inte endast förvärva förmögenhet utan också till att dela med sig av den.³⁹

Redan inom de primitiva samhällena tenderade alltså förmögenheten att ackumuleras. Vissa släkter klarade av att upprätthålla sin ställning i flera generationer, vilket stärkte positionens varaktighet och således också den centrala faktor som klassamhället bygger på, alltså den ärftliga uppskattningen.⁴⁰

Differentiering och ojämlikhet mellan yrken

Inom primitiva samhällen påträffades enligt Landtman ännu ingen nämnvärd arbetsfördelning. Allmänt taget deltog alla i det vardagliga arbetet, men hantverksarbete som krävde specialkunskap gavs gärna åt personer som var speciellt skickliga på det. Landtman följer långt William G. Sumner och Albert G. Keller, som i *The Science of Society* (1927) framför att personer som utför krävande arbeten är de första som tillägnar sig en yrkesidentitet, en särskild position för personer med specialkunskaper och yrkesskicklighet.⁴¹

Exemplen från ön Kiwai visar att en individ som konstaterats vara skicklig får utföra det arbete som hen behärskar, medan de andra skaffar fram de råvaror som behövs för att framställa föremålet. Man kan i olika källor finna flera liknande exempel på hur de som bäst klarar av krävande uppgifter också får utföra dem. Eftersom olika arbetsuppgifter var föremål för olika slag av uppskattning var differentieringen mellan dem väsentlig för att ojämlikhet skulle uppstå och klassamhället utvecklas. Enligt Landtman uppskattade man inom de primitiva samhällena mest dem som hade färdigheter som gemenskapen ansåg vara nyttigast, såsom soldater, jägare och fiskare.⁴² Också de som utförde krävande arbeten, som var svåra att lära sig, var föremål för särskild aktning. Tendensen att krävande yrken går i arv från föräldrar till barn genom utbildning har även betydelse för

hur ojämlikheten utvecklas. I primitiva gemenskaper utgick ärftligheten av yrken enligt Landtman från föreställningen om ärftlig talang, så att färdigheterna gick i arv och endast barn till skickliga hantverkare kunde lära sig sina föräldrars arbete.⁴³

Genom yrkesdifferentieringen uppstod det också yrken som inte uppskattades. Det fanns enligt Landtman betydligt fler branscher med låg uppskattning än högt uppskattade. Till exempel var alla hantverksyrken lågt uppskattade, vilket enligt Landtman var svårt att förklara eftersom de ändå var nyttiga för gemenskapen. Den låga uppskattningen var enligt honom ett resultat av att de individer som hade uppskattade egenskaper fokuserade på vissa områden, som till exempel krigföring, och därmed blev hantverksyrkena kvar för dem som inte klarade av att försörja sig på något annat sätt.⁴⁴

Ju längre specialiseringen framskred desto starkare avgränsades de lågt uppskattade yrkena till egna grupper och desto mer blev de lägre grupperna föremål för fördomar. De som i gemenskapens ögon var föraktade, isolerades från resten av samhället genom äktenskapsregler och andra begränsningar. Till exempel var barnen till en far som hade ett lågt uppskattat yrke tvungna att överta sin fars yrke, och de måste också gifta sig inom den egna statusgruppen.⁴⁵

Under sina två år av fältarbete bland invånarna på ön Kiwai i Papua Nya Guinea 1910–1912 övertygades Gunnar Landtman om att samhällelig jämlikhet rådde i tidiga samhällen. Det här var en viktig insikt för hans teori om samhällsklassernas uppkomst.

De låsta klasserna

Landtman ansåg att differentieringen och ojämlikheten inom samhällena, som hade utvecklats under lång tid, hade lett till att det uppkommit grupper som var så gott som isolerade från varandra. Samhället hade således delats in i mer eller mindre homogena befolkningsgrupper som hade olika rättigheter och privilegier. De grupper som uppkom som resultat av en sådan utveckling kallade Landtman samhällsklasser. Landtmans definition av samhällsklasserna förblev i sina huvuddrag densamma genom hela hans produktion. Den motsvarar sin tids konventioner, och han ansåg sig också tillämpa en befintlig begreppsapparat i sin ursprungsforskning.⁴⁶ Den begreppsapparat Landtman använder för att beskriva klasserna följer den vid hans tid allmänna tredelningen i över-, medel- och underklass samt en indelning i underkategorier som placerar sig mellan dessa huvudklasser. Ett hierarkiskt förhållandet mellan klasserna och ringa möjligheter till social mobilitet uppfattades som karakteristiskt för samhällsklasserna.⁴⁷ Även Landtman ansåg att samhällsklasserna var nästan fullständigt låsta. Det faktum att positioner gick i arv garanterade att klasserna och klassamhället bevarades.⁴⁸

Medelklassen

Landtman behandlar inte medelklassen i något eget kapitel i sina sociologiska arbeten, endast de andra samhällsklasserna. Begreppet medelklass figurerar ändå rätt ofta i hans verk. Han ansåg att medelklassen var den andra huvudklassen, eftersom utvecklade klassamhällen alltid bestod av en medelklass och därtill åtminstone av en under- eller överklass.⁴⁹ Landtman definierade medelklassen som en "allmän fri klass" (*a common free class, free communal*) eller som en klass som bestod av människor som inte hade någon särskild rang (*rank*). Medelklassens frihet betydde att de som hörde till den inte var underordnade någons bestämmanderätt. Till skillnad från underklassens medlemmar var medelklassens medlemmar inte någons egendom och inte heller tvungna att arbeta för någon annan. Skillnaden mellan medel- och överklassen var att medelklassen inte åtnjöt överklassens privilegier.

I Landtmans tänkande representerar medelklassen ett slags samhälleligt jämviktstillstånd, eftersom dess ställning varken förändrats uppåt eller neråt under den samhälleliga evolutionens lopp, utan den utgör en fortsättning på den tidiga jämlikheten.⁵⁰ Från denna balanspunkt har över- och medelklassen sedan gått i skilda riktningar. Medelklassen har inget egentligt ursprung, utan den har på sätt och vis existerat så länge mänskliga samhällen funnits. Såsom exemplen från ön Kiwai visade, hade det tidiga samhället varit en enda stor medelklass där alla män var fria och innehade positioner som motsvarade deras förmågor. Med Landtmans ord uttryckt: "... i ursprungsfolkens samhällen kan den allmänna fria klassen anses utgöra en fortsättning på det tidigaste klasslösa samhället."⁵¹

Landtmans beskrivning av den tidiga medelklassen är samtidigt en beskrivning av det tidiga jämlika samhället. Han presenterar egentligen sin grundidé angående medelklassen i det första kapitlet i *The Origin of the Inequality of the Social Class* – kapitlet behandlar det hierarkilösa och klasslösa samhället – samt i sina antropologiska verk och reseskildringar om Kiwai-folket. Som det konstaterats ovan definierades individens ställning i de tidiga samhällenas hierarkier inte av sedvänjor eller traditioner, utan av individens egenskaper och kunskaper. Den ställning som skiljde individen från andra var inte stabil utan individen kunde stiga i status eller lika väl förlora sin ställning. Således kan medelklassen förstås som ett horisontalt avgränsat tillstånd där det klasslösa, jämlika samhällets regler råder.

Underklassen

Som resultat av den samhälleliga evolutionen har vissa individer och grupper differentierats nedåt och så småningom bildat en underklass. Underklassen var inte en homogen grupp utan bestod av flera undergrupper och därför figurerar underklassen ofta i pluralis i Landtmans forskning. Hans analys fokuserar på underklassens lägsta skikt, som han kallar slavar; om slaveri förekommer inom en gemenskap är slaverna alltid samhällets lägsta skikt. Inom klassamhällena är individens ställning alltid permanent: "Slaveriet karakteriseras bland flera folk av slutgiltighet och oföränderlighet. Denna maxim kommer till uttryck i ordspråk som en gång slav, alltid slav."⁵²

I tidigare forskning hade slaveriet enligt Landtman främst definierats genom ägarförhållandet. Ägandet beskrev ändå inte slaveriet tillräckligt bra. I Landtmans definition av slaveri är slavens förhållande till sin herre det väsentliga, ett förhållande som bygger på tvång och brist på frihet.⁵³ Tidigare definitioner hade inte beaktat orsaker som bidragit till slaveriets uppkomst och således hade tidigare forskning beskrivit fenomenets mer utvecklade form.⁵⁴

Även om förändringen av samhällets näringsstruktur hade en central betydelse för uppkomsten av slaveri – nya näringsgrenar banade väg för det nya fenomenet – svarade inte detta enligt Landtman på frågan om slaveriets ursprung. Landtman ämnade utreda varför vissa människor miste sin frihet, varför vissa blev slavar, alltså en del av underklassen. De faktorer som påverkade slaveriets uppkomst kan delas i två kategorier, som uppstod och utvecklades oberoende av varandra, men bakom båda fanns en likartad grundorsak.

Den första kategorin av faktorer har att göra med gemenskapens inre disintegrationsprocess (*disintegration process*). Landtman ansåg att differentieringsutvecklingen ledde till att integrationen inom gemenskapen blev svagare, och därmed blev det möjligt att underkua de "mindre dugliga" (*less fitted*) grupperna. Med andra ord påverkades uppkomsten av de lägsta klasserna av skillnader i människors egenskaper. De som inte uppskattades fördrevs till de lägsta skikten. Med "duglighet" (*fit*) avser Landtman hur framgångsrika individerna är inom gemenskapen, och framgången beror på individens skicklighet på områden som uppskattas av gemenskapen.⁵⁵ Svaga medlemmar inom stammen förslavades ändå inte godtyckligt, utan för att kategoriseras som mindre duglig skulle man till exempel vara skuldsatt eller ha straffats för något brott.⁵⁶ Det kunde enligt Landtman finnas flera orsaker till fattigdom som i sin tur ledde till skuldsatthet. En av de centrala orsakerna var allmän slösaktighet och en kortsiktig livsstil. Seder och bruk kunde också påverka ökningen av fattigdom och skuldsatthet, till exempel kunde sederna föreskriva skyldigheter som kunde bli dyra att genomföra. Någon som blivit förslavad på grund av skuld blev i ursprungsfolkens samhällen fri då den kontraktsmässiga skulden återbetalats. Detta var inte fallet för personer som förslavats av andra skäl, och att bli slav på grund av

skulder var annars också en lindrig och barmhärtig form av slaveri.⁵⁷ Förslavning kunde också vara ett straff för brott som begåtts mot gemenskapen. Även om ett mord som begåtts inom gemenskapen var ett allvarligt brott var det ändå inte värt att som straff döda en annan medlem av gemenskapen. Gemenskapen, som baserade sig på ömmsidighet, altruism och gemensamma fördelar, hade redan lidit då den mist en av sina medlemmar, och således kompenserade gemenskapen sin förlust genom att bruka slaveri som straff.⁵⁸

Bakom slaveriet fanns oftare utomgemenskapliga än inomgemenskapliga orsaker. Förslavning av främlingar var ett etniskt element i differentieringsutvecklingen och den vanligaste orsaken till och en av de allmännaste formerna av slaveri. Mycket ofta bestod underklassen av en annan etnisk grupp än de högre klasserna. Förslavning av främlingar var en senare form av slaveri, eftersom den förutsatte förmögenhet och olika typer av näringsgrenar. Innan ett samhälle systematiskt började skaffa slavar måste det finnas ett behov av extern arbetskraft. Underkuvandet av utomstående kunde alltså inte vara slaveriets tidigaste orsak, dess ursprung, eftersom det förutsatte något slag av klasssystem, och därmed en förståelse för vad det betyder att underkuva en annan människa. Och bakom det låg en förståelse om att den arbetskraft som finns tills hands kunde vara till nytta.⁵⁹

Landtman skiljer mellan flera orsaker till att främlingar är lämpliga slavar. Det mest centrala skälet har att göra med Westermarcks moralteori, som Landtman anammade, och speciellt med uppfattningen om gemenskapens uppkomst. Inom primitiva samhällen var faktorer som band samman människor till en grupp, till exempel sympatin och moralkänslorna, begränsade till närkretsen. Individer utanför gemenskapen "står oftast utanför sfären av sociala förpliktelser. Därför finns det inga samvetsbetänkligheter som skulle hindra en obegränsad exploatering av främlingar för egen vinning."⁶⁰

Slaveriet uppkom också som en konsekvens av krigföring. I strider kunde man ofta ta krigsfångar, och att sedan använda dem som arbetskraft ansågs vara fördelaktigt. Nyttotänkandet låg också som grund för förslavningen av främlingar, det vill säga samma tänkande som låg bakom det inomgemenskapliga slaveriet. Denna uppfattning stärktes av iakttagelsen att krigsfångar dödades utan nåd i gemen-

skaper där slaveri inte existerade. Folk som levde i samhällen utan slaveri hade inga skäl att skona de kuvade främlingarnas liv. Bland folk där slavinstitutionen redan hade utvecklats kunde behovet att skaffa fler slavar till och med vara ett skäl att starta krig.⁶¹

Överklassen

I Landtmans tredelade indelning av samhället var överklassen den grupp som i differentieringsprocessen hade stigit över medelnivån. Han kallade denna klass för "den fria övre klassen" (*the free upper class*) och "adeln" (*the nobility*). På grund av varierande kulturella och ekonomiska förhållanden framträdde adeln i olika former på olika platser. Generellt sett var den enda gemensamma nämnaren för adeln att den överallt representerade den allra högsta gruppen på samhällets hierarkiska skala.⁶²

Överklassen kunde enligt Landtman utvecklas på två olika sätt: av inomgemenskapliga skäl eller genom en sammansmältning av stammar. En sammansmältning av stammar sker vanligtvis inte på ett jämlikt sätt, eftersom erövraren bildar en överklass på det erövrade territoriet. När en överklass utvecklas inom en stam handlar det ofta om en differentieringsutveckling av den typ som tidigare behandlats, det vill säga att en uppskattad och således hög position byggs upp och blir ärftlig. Överklassen har som resultat av differentieringsutvecklingen blivit en nästan sluten del av gemenskapen och den är utan undantag privilegierad överallt och förmögnare än resten av samhället. Ursprungligen började ättlingar till individer som uppskattats inom gemenskapen bilda ett skikt som var avskärmat från de andra i samhället och permanent bestod av vissa familjer och släkter.⁶³

Överklassens differentierade och isolerade karaktär stärks av dess medlemmars sätt att visa upp sin ställning och sin förmögenhet med hjälp av olika symboler. Till exempel i tropiska områden kunde de lägre klasserna gå omkring nakna medan överklassen bar kläder. Det var ofta förbjudet för medlemmar av andra klasser att använda överklassens kläder. I områden där alla använde kläder urskiljde sig överklassen från andra med hjälp av färgen på kläderna eller genom att klä sig i särskilda tyger. Förutom kläder var olika smycken ett all-

mänt sätt att särskilja sig, liksom till exempel språket. Det är möjligt att överklassens språk var obegripligt för de undre klasserna. Således skapades en grupp som till seder, språk, förmögenhet och möjligtvis också etnicitet starkt avvek från de andra grupperna i samhället.⁶⁴

Prästerskapet

Förutom de ovan beskrivna tre samhällsklasserna fanns det också en fjärde klass som egentligen inte ingick i det hierarkiska systemet av samhällsklasser, men som ändå tydligt existerade och uppfyllde de centrala kriterierna för en samhällsklass. Landtman kallade denna klass prästerskapet (*the priesthood*). Han ansåg att prästerskapet var den grupp som till först framträdde som en differentierad grupp inom det tidiga jämställda samhället. Den ursprungliga orsaken till att prästerskapet uppkom var människornas upplevelser och känslor av att saker påverkades av någon övernaturlig kraft. Detta hade också att göra med uppfattningen om att övernaturliga krafter kunde kontrolleras och att endast några få hade förmåga till detta. I prästerskapet inkluderade Landtman alla personer och grupper som hade att göra med det övernaturliga.⁶⁵

Differentieringen av prästerskapet började från enskilda individer med speciella förmågor. Individer som ansågs vara bättre på att tolka gudarnas vilja och utföra magi upphöjdes på bekostnad av de andra. Som Landtman uttrycker det skulle den ”moderna” psykiatrin ha klassificerat de tidiga prästerna som neurotiker. De hade liknande förmågor som galningar (*insane*) eller genier (*genius*).⁶⁶ Trots att vissa kanske använde rusmedel för att nå ett sinnestillstånd som passade en viss ceremoni, var det ändå individens personlighet eller psykiska hälsa som enligt Landtman vägde tyngst när någon blev upphöjd till präst:

Lakttagelsen om att en exalterad sinnesförfattning universellt associeras med prästerskap får oss att fästa uppmärksamhet vid det faktum att man i många fall också förhåller sig vördnadsfullt gentemot riktigt galna personer. Vildarnas uppfattningar om vansinne visar att de är benägna att anta att fenomen som de inte annars kan förklara beror på andlig besatthet. Den enda skillnaden som vissa av dem gör mellan vansinne och en exalterad sinnesförfattning verkar vara att

det tidigare sinnestillståndet anses vara resultatet av en permanent och den senare av en tillfällig besatthet. Vissa människor tror att de vansinniga är besatta av demoner medan andra antar att de är uppfyllda av goda andar.⁶⁷

På samma sätt som positioner överlag var personliga när de hade att göra med individens skicklighet eller kompetens, var också präster-nas ställning inom de primitiva gemenskaperna det. När den exalterade sinnesförfattningen, det vill säga det extatiska tillståndet, upphörde försvann också positionen – den var alltså ännu inte ärftlig. Under utvecklingens tidiga stadier var det mycket vanligt att en individ kortvarigt hade präststatus. Som resultat av utvecklingen blev prästerskapet så småningom en ärftlig institution. Då minskade de psykologiska egenskapernas betydelse medan utbildningen, som vanligtvis gick från far till son, kom att förbereda medlemmar av vissa släkter att bli präster.⁶⁸ Samma fenomen upprepas inom prästerskapet som inom de andra klasserna. Faderns ställning påverkar barnen både genom den utbildning som fadern ger och genom känslorna bland gemenskapens medlemmar.

I riktning mot en samhällelig jämlikhet

Landtmans verk om social stratifiering var en central del av den samhällsvetenskapliga forskningen och litteraturen på sin tid. *Kulturens ursprungsformer* och *The Origin of the Inequality of the Social Classes* ingick i examensfordringarna i sociologi vid Helsingfors universitet på 1920- och 1930-talen, det förstnämnda verket fungerade som en introduktion till sociologi vid Arbetarnas Bildningsförbund och samma verk lästes också vid det så kallade Ekenäs universitet.⁶⁹ Dessa numera bortglömda sociologiska verk var således en etablerad del av den lärda kulturen i Finland, även om en nutida läsare kan förvånas över sökandet efter ursprung och den komparativa metodens argumentationssätt med tillhörande exempelkataloger, där läsaren ofta får leta efter forskningsresultaten.

Den Landtmanska sociologins karaktär och betydelse för sin samtid framgår tydligt av skyddsomslaget till *The Origin of the Inequality of the Social Classes*, som betonade både Landtmans

The Origin of the
INEQUALITY OF
THE SOCIAL
CLASSES

This book is an enquiry into the beginnings of differentiation between classes in primitive societies. The first chapters are devoted to the incidence of inequalities through biological factors, sex, age and personality. Later chapters trace the emergence of privileged classes, the nobility, the priesthood, and the traders.

A scientific examination of the roots of class privilege is particularly valuable at the present time. It is widely claimed that economic influences are the primary factors in the forging of classes. It will be interesting to see whether anthropology can disclose factors in human nature of a more fundamental character to account for it.

Gunnar Landtmans *The Origin of the Inequality of the Social Classes* var hans främsta arbete om samhällsklasserna och uppfattades som ett blivande standardverk inom sociologi när det utkom 1938. Förlaget Kegan Paul lyfte fram vikten av att Landtman också beaktade biologiska faktorer i sin teori om ursprunget till ojämlikhet och samhällsklasser.

speciella perspektiv och det nästan naturvetenskapliga forskningsgrepp han använde för att undersöka rötterna till den samhälleliga ojämlikheten. Skyddsomslaget underströk hur vetenskapligt unik Landtmans forskning var och således också hur viktig den var. Här lyftes det fram att Landtman tar upp den betydelse biologiska faktorer har för samhällelig ojämlikhet.

Också i samtida recensioner uppfattades hans forskningsämne som centralt och att hans forskning, i enlighet med hans sociologiuppfattning, lade en kunskapsgrund för disciplinen ifråga. Forskningen ansågs ge väsentlig kunskap om hierarkierna i de primitiva samhällena. Av de samtida recensenterna skrev till exempel Ralph Piddington i Royal Anthropological Institutes tidskrift *Man* att verkets ämne vetenskapligt och praktiskt sett var ett av de viktigaste inom forskningen om social organisering.⁷⁰ I tidskriften *Folklore* tolkade recensenten H.J. Rose Landtmans forskning som grundforsk-

ning och sammanfattade att "läsaren kommer att uppfatta det [verket] som ett användbart förråd av fakta"⁷¹. På samma sätt betonade Bronislaw Malinowski verkets betydelse som handbok med en stor mängd data. Han förutsåg att det skulle bli ett standardverk inom sitt område.⁷²

Så gick det inte. Nya vindar började blåsa inom sociologin strax efter att Landtmans viktigaste verk hade publicerats. Landtmans evolutionism blev förstås klandrad redan av en del av samtidskritikerna, som betonade det nya funktionalistiska forskningsgreppet som höll på att vinna terräng.⁷³ I stället för att Landtmans verk skulle läsas som ett standardverk inom sitt område är det i praktiken bortglömt och det har inte ens fått plats i sociologins och antropologins lärdomshistoria. Det har efter 1930-talet egentligen använts bara i Gerhard Lenskis *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification* (1966).

I Finland var den Westernmarckska sociologin en del av den samhällsvetenskapliga forskningen och undervisningen ända fram till 1940-talet, men den förlorade snabbt sin ställning efter att en ordinarie lärostol i sociologi inrättades 1945.⁷⁴ Forskning i ursprungen till samhällseliga fenomen var i 1930-talets Finland en naturlig del av den akademiska världen. Landtmans forskningsupplägg blev inte föremål för nämnvärd kritik förrän den konkreta socialforskningen började stärka sin ställning och den samhällsvetenskapliga vändningen från det universella till det nationella ägde rum. Med de nya metoderna och teorierna började forskningsintresset inom samhällsvetenskaperna alltmer flyttas över till det egna samhällets strukturer under 1930-talets gång, och forskarna inom den konkreta socialforskningen ansåg att sociologin inte hörde till de samhällsvetenskaper som var centrala för det finska samhället.

I artikeln "Det sociala forskningsarbetets uppgift" (1933) beskrev professorn i nationalekonomi Leo Harmaja (1880–1949) den förändring som höll på att ske inom samhällsvetenskaperna. Han framhöll att det finns stora skillnader mellan sociologin och socialforskningen, och han kritiserade Landtmans sociologi, och uppenbarligen framför allt Landtmans artikel i *Valtiotieteiden käsikirja* (1924), för att bortse från det finska samhället:

Särskilt enligt vissa kända engelska vetenskapsmäns exempel hava, som bekant, flertalet sociologer särskilt sysselsatt sig med samhällslivets primitiva former och sålunda behandlat samma företeelser som etnograferna; de nuvarande kulturfolkens sociala förhållanden och deras belysande, särskilt med tillämpning av statistiska metoder, ha de i allmänhet icke särdeles mycket befattat sig med. En känd forskare [Landtman] på förevarande område har t.ex. vid skildrandet av de olika samhällsklasserna kunnat särskilt behandla blott trälarna, adeln och prästerskapet, *men icke ansett det värt att ägna någon uppmärksamhet åt de samhällsklasser, som i det moderna ekonomiska livet uppkommit på grund av olika förmögenhet och olika ställning inom bytreshushållningen*. Detta vetenskapliga arbete står sålunda rätt främmande för det officiella forskningsarbete, som klarlägger det nutida samhällslivet och särskilt dess missförhållanden, skapande sålunda en så tillförlitlig grund som möjligt för det sociala reformarbetet.⁷⁵

Landtman svarade veterligen aldrig på Harmajas synpunkter om att han ignorerat de nutida samhällsklasserna. Också efter Harmajas kommentarer, och efter att de andra samhällsvetenskaperna hade börjat vinna terräng, betonade Landtman sociologins universella nivå, och han använde evolutionistisk teori och metod i sitt främsta sociologiska verk. Även om Landtmans forskning skulle ha varit avskild från det "officiella forskningsarbetet", vilket kan läsas som att han glömde bort det finska samhället och i vidare mening det industriella samhället, så bidrog sociologin enligt Landtman på sitt sätt till att skapa en grund för det "sociala reformarbete" som Harmaja efterlyste. Sociologin var i princip ett verktyg för produktion av grundläggande samhällsvetenskaplig kunskap, och denna kunskap kunde också användas för att förklara fenomen i det nutida samhället. I den gratulationsskrift som publicerades i tidskriften *Rauhaa kohti* (På väg mot fred) i samband med Landtmans 60-årsdag, betonas uttryckligen hans sätt att bedöma nutida politiska och ideologiska strömningar med stöd av sociologisk kunskap.⁷⁶

De samhällsvetare som byggde Finland och utförde ett "reformarbete" irriterade sig kanske också på den universella nivån i Landtmans arbete, utöver att han försummade det industriella samhället. För Landtman var sociologins forskningsobjekt inte något enskilt samhälle och dess strukturer, utan som samhällsvetenskap var sociologin

kumulativ på samma sätt som naturvetenskaperna. Landtman ville att den evolutionistiska sociologin med fokus på fenomenens uppkomst och utveckling skulle stå i centrum för samhällsvetenskapen och inte lägga för mycket vikt vid forskning av det moderna samhällets strukturer. Faran var enligt honom att sociologin skulle fokusera för mycket på socialpolitiska och rentav "socialhygieniska" frågor. Det fanns ännu inte tillräckligt med grundläggande kunskap – som också skulle beakta biologin – för sådana praktiska slutsatser. Därför skulle sociologins uppgift ännu länge vara att som samhällsvetenskap sammanställa data och bygga en grund. Landtman ansåg att man först måste skapa en vetenskaplig uppfattning om samhället genom att förstå uppkomsten och utvecklingen av dess fenomen, och efter det kunde man kritisera de samhälleliga fenomenen. Med andra ord skulle socialpolitiken och andra liknande vetenskapsgrenar tids nog kunna träda in.⁷⁷

Ett intressant sätt att tolka Landtmans forskning är att se den som analyser av fenomen som finns också i moderna samhällen. Det kan kännas främmande, men Landtman antyder själv att det är möjligt att läsa honom på ett dylikt sätt. Han undersökte grundläggande orsaker till samhälleliga fenomen och ansåg att det fortfarande existerade orsaker som liknade dem som hade lett till uppkomsten av ojämlikhet. Vem kan inte i sin egen omgivning känna igen Landtmans beskrivning av hur vissa individer väcker uppskattning och respekt och hur uppskattningen för vissa framgångsrika individer går i arv till deras ättlingar samt hur dessa faktorer inverkar på det omkringliggande samhället. Också den mänskliga tendensen att låta förmögenhet gå i arv till de egna ättlingarna, vilket Landtman också beskriver, kan bekräftas av vardagserfarenheter. Skillnaderna mellan individer har heller inte försvunnit, inte heller tendensen och behovet att visa upp sin egen status för andra medlemmar i gemenskapen. De här fenomenens samhälleliga betydelse har bara varierat under tidens gång, från stånds- och klassamhället till den meritokratiska välfärdsstaten. Man kan alltså fråga sig om samhällena skulle ha utvecklats annorlunda ifall människan inte haft de benägenheter som Landtman anför som orsaker till samhällsklassernas uppkomst.

Landtman kommenterar om samhällsklasserna i hans egen tid är ändå ytterst få, speciellt om man beaktar hans många tidningsskrivelser i andra ämnen. På 1920- och 1930-talen skrev han cirka 200 tid-

ningstexter med kommentarer till samtiden, men i endast några av dem tar han upp samhällsklasserna. Han verkar ha varit nöjd med den begynnande utvecklingen mot meritokrati och den tilltagande sociala mobiliteten, som det redan fanns tecken på i Finland under hans tid. Den samhälleliga ojämlikhetens och samhällsklassernas betydelse höll enligt honom på att minska samtidigt som den naturliga ojämlikheten höll på att få den roll den skulle ha i ett jämlikt samhälle. Allt fler människor höll på att bli fria från begränsningar av det slag som samhällsklasserna var:

Principiellt är klassernas sammansättning mer eller mindre enhetlig men också de påverkas av den kontinuerliga differentieringsprocessen. Under vår tid kan man alltså observera hur de bland kulturfolken en gång, sedan slutet av medeltiden, så orubbligt organiserade klasserna, alltså stånden, starkt differentieras eller rättare sagt skingras. Detta har skett på grund av att ärftlighetsprincipen, som i tiden åtskilde folkklasserna, försvinner och på grund av den samtidigt alltmer ökande ståndscirkulationen. Alltmer krymper skillnaden mellan de yttre förutsättningarna som får olika individer att kämpa för sin ställning i världen och detta måste ur ett allmänmänniskt perspektiv betraktat anses vara en fördel som den nya utvecklingen medfört.⁷⁸

Samhällsklasserna har inte försvunnit någonstans sedan Landtmans tid, det har inte heller jämlikhetens ideal gjort. Det vore intressant att veta hur Landtman skulle ställa sig till den moderna välfärdsstaten, där det finns samhällsklasser men också en mycket långt institutionaliserad möjligheternas jämlikhet.

Noter

- 1 Landtman 1940, 441–442.
- 2 A. C. Haddon föreläste i Cambridge och senare, som Westermarcks kollega, vid LSE. Han skrev rekommendationsbrev åt Landtman då denne ansökte om resestipendium för att göra antropologiskt fältarbete under åren efter resan till London. Haddon bidrog genom sitt inflytande också till Landtmans fältarbetsresa. Barth 2005, 15; Renwick 2012, 167; Ahmajärvi 2017, 57, 62.
- 3 Åström 1953, 221.
- 4 Om verkets mottagande, se Ahmajärvi 2017, 114–121.
- 5 Landtman 1905, 1–2; 1938, 38.
- 6 Gordon 1949, 262.
- 7 Landtman 1938, 14–21.
- 8 Landtman 1938, 91.
- 9 Klinge 2010, 71–77.
- 10 Allardt 1997, 78.
- 11 Alapuro 1997, 80–82; Alapuro & Alestalo 1992, 115. Kilpi och de andra forskarna fortsatte förstås med samhällsvetenskap men bytte forskningsämnen under 1920-talet. Kilpi började undersöka konjunktursvängningar och de ekonomiska kategoriernas överhistoriska natur.
- 12 Urpo Harva (1910–1994), professor i folkbildning vid Samhälleliga högskolan, tog 1956 på ett mycket talande sätt avstånd från den tidigare sociologiska forskningen som enligt honom ”hade huvudsakligen fokuserat på att undersöka de primitiva folken”. Han ansåg att den ”moderna sociologin” borde fokusera på det omkringliggande samhället. Lempiäinen 2003, 27. Om den sociologiska klassforskningen efter Landtmans professur, se Holm & Simonen 1966 och speciellt kapitel 12, ”Social Classes, Social Strata and Occupations”.
- 13 Landtman 1927a.
- 14 Ahmajärvi 2017, 97–98.
- 15 Carlson & Allardt 1989, 366.
- 16 Landtman 1918, 5–6.
- 17 Landtman 1938, 3. ”I consider it one of the most remarkable facts ascertained and elucidated by sociology, that a condition of almost complete social equality reigns among peoples in the lowest degree of culture.”
- 18 Landtman 1938, 1.
- 19 Landtman 1938, 1–5, 36.
- 20 Landtman 1938, 1–3.
- 21 Landtman 1938, 2.
- 22 Landtman 1938, 132. ”... those more experts than others, who managed to gain the confidence of their tribesmen seem, in course of evolution, to have attained a certain preponderance over the rest.”
- 23 Landtman 1938, 2–3.
- 24 Landtman 1938, 36–37.
- 25 Landtman 1938, 9.
- 26 Landtman 1938, 3. ”... is not calculated to cause any feeling of injustice in the opinion of the impartial onlooker, it only endows each man with the valuation which he personally deserves. An inequality there is, but one without a sting.” Landtmans sätt att använda begreppet *impartial onlooker* hänvisar till Adam Smiths och Edvard Westermarcks moralundersökningar och beskriver väl Landtmans ställning i förhållande till denna tradition i egenkap av både dess tronföljare och forskare som använde sig av traditionen i sin forskning. Landtman menar att den ställning man kunde uppnå tack vare sina personliga egenskaper inte väckte fördömande bland de andra medlemmarna i gemenskapen.
- 27 Landtman 1938, 14, 20.
- 28 Landtman 1938, 102, 106.
- 29 Landtman 1938, 38, 102, 105–106.
- 30 Landtman 1938, 65.
- 31 Landtman 1938, 65.
- 32 T.ex. Landtman 1929, 115.
- 33 Landtman 1938, 75 not 79. Landtman hänvisar till Millars verk *Origin of the Distinction of Ranks* (1778) om social ojämlikhet.

- 34 T.ex. Carlson 2001, 9–13.
- 35 Landtman 1938, 68–69.
- 36 Landtman 1938, 71–73.
- 37 Landtman 1938, 73.
- 38 Landtman 1938, 74–75.
- 39 Landtman 1938, 70.
- 40 Landtman 1938, 75.
- 41 Landtman 1938, 79–80.
- 42 Landtman 1938, 81–82.
- 43 Landtman 1938, 83–84.
- 44 Landtman 1938, 84.
- 45 Landtman 1938, 79.
- 46 Landtman 1938, 36.
- 47 Cannadine 2010, 116–121; Gordon 1949, 262.
- 48 Landtman 1905, 1–3, 36; 1918, 65; 1938, 36.
- 49 Landtman 1938, 227.
- 50 Landtman 1938, 227.
- 51 Landtman 1938, 287. "... common free class in native societies can be looked upon as perpetuation of the earliest classless society."
- 52 Landtman 1938, 279. "Slavery is among many peoples characterized as constituting a final and unaltered state. This Maxim has often been expressed in the formula, once a slave, always a slave."
- 53 Landtman 1938, 229.
- 54 Landtman 1938, 267, 269.
- 55 Landtman 1938, 232.
- 56 Landtman 1938, 232, 236.
- 57 Landtman 1938, 234.
- 58 Landtman 1938, 241–242.
- 59 Landtman 1938, 250–251, 286.
- 60 Landtman 1938, 248. "... in most cases stand outside the sphere of social obligations. Therefore there are no scruples whatever checking the unlimited exploitation of a stranger for one's own ends."
- 61 Landtman 1938, 251, 264.
- 62 Landtman 1938, 287.
- 63 Landtman 1938, 287–288, 292.
- 64 Landtman 1938, 288–290.
- 65 Landtman 1938, 113–115, 208.
- 66 Landtman 1938, 132, 160.
- 67 Landtman 1938, 163. "The observation that an ecstatic disposition is universally associated with priesthood draws our attention to the fact that really insane persons are also, in many cases, looked upon with superstitious awe. The notions of savages regarding lunacy show their inclination to attribute to spiritual possession such phenomena as they otherwise cannot account for. The only distinction which some of them make between insanity and ecstasy seems to be that the former state of mind is ascribed to a permanent, the latter to a more casual, possession by spirit. Some people believe the insane to be under influence of demons, while others assume that they are inspired by good spirits."
- 68 Landtman 1938, 139–140, 149.
- 69 Ahmajärvi 2017, 88–91. På Dragsviks kasernområde i Ekenäs fanns ett fängelse 1918–1940, där s.k. röda fångar placerades. Under tiden mellan världskrigen var fångarna i huvudsak medlemmar av vänstern som blivit dömda för politisk aktivitet. År 1921 flyttades inbördeskrigets röda fångar till Ekenäs och de fick status som politiska fångar. Detta innebar att de behövde arbeta mindre och att de fick prenumerera på tidningar. De politiska fångarna strävade efter att använda sin tid till att studera, och därför fick fängelset öknamnet Ekenäs universitet. Öknamnet var i allmänt bruk, men fängelset kallades också Ekenäs "kurjala" (från finskans *kurja*, dvs. eländig – ö.a.). I namnet Ekenäs universitet syftade ordet universitet förutom på studier också på att fängelseförhållandena var som klippta och skurna för att hårdna fångarna och stärka motivationen till klasskamp. Saarela 2008, 581.
- 70 Piddington 1940, 45.
- 71 Rose 1938, 324. "The reader will find it a useful storehouse of facts."
- 72 Malinowski 1938, 688.

- 73 Herskovits 1940, 692; Piddington 1940, 45–46.
- 74 Om förändringen i sociologins undervisning och forskningsämnen, se t.ex. Ahmajärvi 2017, 24–27.
- 75 Harmaja 1933, 76–77. Kursiveringen tillagd.
- 76 ”Gunnar Landtman 60-vuotias”, *Rauhaa kohti* 8/1938, 88.
- 77 Landtman 1996 [1914]; 1918, 3–4.
- 78 Landtman 1927b, 124. ”Periaatteellisesti luokat ovat enemmän tai vähemmän tasa-aineisesti kokoonpantuja, mutta niihinkin vaikuttaa jatkuva erikoistumisprosessi. Meidän aikanamme voimme siten havaita, miten kaikkien sivistyskansojen kerran, keskiajan lopulta alkaen, niin kiinteästi järjestäytyneet luokat eli säädyt voimakkaasti jakautuvat tai oikeammin hajautuvat. Tämä tapahtuu eri kansanluokkia muoin erottavan perinnöllisyysperiaatteen häviämisen ja käsi kädessä sen kanssa tapahtuvan alati laajenevan säätykierron vaikutuksesta. Yhä enemmän vähenee eroavaisuus niiden ulkonaisten edellytysten välillä, joiden vallitessa eri yksilöt ryhtyvät taisteluun asemastaan maailmassa, ja sitä on yleisinhimillisesti katsoen pidettävä uuden kehityksen aikaansaamana etuna.”

Källor och litteratur

Tryckta källor

- Harmaja, Leo (1933), "Det sociala forskningsarbetets uppgift", *Social tidskrift* 2, 63–78.
- Herskovits, Melville (1940), "The Origin of Social Classes by Gunnar Landtman", *American Anthropologist* 42, 692–694.
- Landtman, Gunnar (1918), *Kulturens ursprungsformer*, Helsingfors: Holger Schildts förlag.
- Landtman, Gunnar (1924), "Yhteiskuntaluokat", Leo Harmaja et al. (toim.), *Valtiotieteellinen käsikirja. Neljäs osa*, Helsinki: Tietosanakirja-osakeyhtiö, 628–635.
- Landtman, Gunnar (1927a), *The Kiwai Papuans of British New Guinea. A Nature-born Instance of Rousseau's Ideal Community*, London: Macmillan
- Landtman, Gunnar (1927b), "Rousseau'n yhteiskunnallinen unelma ja todellisuus", *Ajatus* 2, 114–124.
- Landtman, Gunnar (1929), "Vertaileva etnologinen tutkimus", *Valvoja-aika* 11/12, 113–121.
- Landtman, Gunnar (1938), *The Origin of the Inequality of the Social Classes*, London: Kegan Paul.
- Landtman, Gunnar (1940), *Stunder under Finlands kampår 1898–1909*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Landtman, Gunnar (1996) [1914], "Sosiologian metodi", Juha Manninen & Ilkka Niiniluoto (toim.), *Ajatuksen laboratorio. Filosofisen yhdistyksen pöytäkirjat 1873–1925*, Helsinki: Suomen filosofinen yhdistys, 419–420.
- Malinowski, Bronislaw (1938), "Foundations of Human Inequality", *Nature* 142, 687–688.
- Piddington, Ralph (1940), "The Origin of the Inequality of the Social Classes by Gunnar Landtman", *Man* 40, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, 44–46.
- Rose, H. J. (1938), "The Origin of Social Classes by Gunnar Landtman", *Folklore* 49, 322–324.

Litteratur

- Ahmajärvi, Jouni (2012), "Evoluutiososiologiaa, politiologiaa ja kriminologiaa. Helsingin yliopiston sosiologian tutkintovaatimukset 1930-luvulla", *Sosiologia* 49, 137–145.
- Ahmajärvi, Jouni (2017), *Sosiologia ja rauhanomaisen kehityksen mahdollisuudet. Gunnar Landtman maailmansotien välisen ajan sosiologina ja osallistuvana intellektuellinä*, Oulu: Oulun yliopisto, diss.
- Alapuro, Risto (1997), *Suomen älymystö Venäjän varjossa*, Hämeenlinna: Hanki ja jää.
- Alapuro, Risto & Matti Aletalo (1992), "Konkreettinen sosiaalitutkimus", Risto Alapuro et al. (toim.), *Suomalaisen sosiologian historia*, Juva: WSOY.
- Allardt, Erik (1997), *The History of the Social Sciences in Finland 1828–1918*, Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.

- Barth, Frederik (2005), "Britain and the Common Wealth. One Discipline, four ways: British German, French and American Anthropology", Fredrik Barth, Andre Gingrich, Robert Parkin & Sydel Silverman (eds.), *The Halle Lectures*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Cannadine, David (2000), *Class in Britain*, St Ives: Penguin Books.
- Carlson, Elof Axel (2001), *The Unfit. A History of a Bad Idea*, Cold Spring Harbor N.Y.: Laboratory Press 2001.
- Carlson, Jöns & Erik Allardt (1989), "Koko maailmasta yhteen kylään: sosiaali-antropologit", Markku Löytönen (toim.), *Matka-arkku. Suomalaisia tutkimusmatkailijoita*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 348–378.
- Gordon, Milton (1949), "Social Class in American Sociology", *American Journal of Sociology* 55, 262–268.
- Holm, Tor & Erkki Simonen (toim.) (1966), *Bibliography of Finnish Sociology 1945–1959*, Transactions of the Westermarck Society 13.
- Klinge, Matti (2010), *Suomalainen ja eurooppalainen menneisyys. Historiankirjoitus ja historiakulttuuri keisariaikana*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lempiäinen, Kirsti (2003), *Sosiologian sukupuoli. Tutkimus Helsingin ja Tampereen yliopistojen sosiologian kurssikirjoista 1944–2000*, Tampere: Vastapaino.
- Renwick, Chris (2012), *British Sociology's Lost Biological Roots*, London: Palgrave Macmillan.
- Saarela, Tauno (2008), *Suomalainen kommunismi ja vallankumous 1923–1930*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Åström, Sven Erik (1953), "Literature on Social Mobility and Social Stratification in Finland. Some bibliographical notes", *Transactions of the Westermarck Society* 3, 221–227.

8

Social samhörighet och utvidgning av sympatin i den Westermarckska sociologin

Den finländske samhällsvetaren Pertti Töttö ger en träffande beskrivning av sociologin i *Sosiologian klassikot* (Sociologins klassiker), där han skriver att sociologin inte erbjuder svar på frågan om "varför människor lever tillsammans". Däremot "utgår sociologin från att människan är ett socialt djur och frågar på vilka sätt människorna lever tillsammans".¹ Under samhällsvetenskapens historia i Finland har flera forskare ändå ansett att också den förstnämnda frågan är värd att studera. När Westermarck började undersöka moralens ursprung och utveckling omkring 1890 utgick han från de tankar om sociala instinkter, sympati och moraliskt beteende som Charles Darwin hade framfört *The Descent of Man* 1871 (på svenska *Människans härledning* 1872). Även om Westermarck, när han utarbetade sin moralteori, snart tog en annan riktning än Darwin så härstammar hans uppfattningar om djurens socialitet och samarbete från de observationer som Darwin framförde. Senare använde sig några av Westermarcks elever av hans och Darwins frågeställning och forskningsresultat. I detta kapitel behandlar vi först Darwins tankar om sociala instinkter och sympati samt den betydelse dessa har för moralens evolution. Efter det undersöker vi Westermarcks sätt att använda sympatin i den

del av sin produktion som behandlar moralen och familjen. För det tredje analyserar vi hur Rudolf Holsti, Gunnar Landtman och Ragnar Numelin följde Darwin och Westermarck genom att i sina forskningsämnen tillämpa deras teoretiska arv angående sympatin och dess utvidgning. Dessa Darwinsk-Westermarckska utgångspunkter syns också i deras ställningstaganden till samhället i deras egen tid.²

Darwin och de sociala instinkterna

I *Människans härledning* betonar Darwin de likheter man kan uppfatta mellan människors och andra sociala djurs emotionella benägenheter och beteende. De sociala instinkterna hör till de drag som förenar människor och djur. Darwin förknippade dessa instinkter med det välbehag som djur känner då de vistas i sällskap av andra gruppmedlemmar, förmågan att känna sympati, alltså att dela andras känslor, och den altruistiska benägenheten att utföra olika slag av tjänster för andra medlemmar i gruppen. Hos människan tar sig de sociala instinkterna också uttryck i ett starkt behov av att bli accepterad av sina medmänniskor och att undvika deras fördömande. Alla dessa benägenheter och egenskaper är nära sammanbundna med sympatin, som Darwin ansåg vara grunden för de sociala instinkterna.³ Enligt Darwins tolkning hade de sociala instinkterna utvecklats genom den biologiska evolutionen och således blivit utvalda till beteendetendenser. Eftersom många djurarters överlevnad och förökning gynnats av att artfränder levit tillsammans, har individer som trivts i andras sällskap och reagerat på deras känslor bäst undvikit olika faror. Enstöringar har däremot blivit utan det skydd som gemenskapen erbjuder och har således mer sannolikt blivit utsatta för faror. Känslor av sympati och social tillgivenhet har ursprungligen utvecklats i samband med omsorgen om avkomman. De emotionella tendenser som har att göra med denna omsorg är således evolutionshistoriskt mycket gamla; de fungerar som en evolutionär grund och möjliggör sociala instinkter, som uppkommer i större gemenskaper.⁴

Kunskapen om sociala djur, speciellt primater, banade väg för Darwins indirekta slutsatser om de tidiga människornas sociala liv. Enligt honom kände de tidiga människorna en "instinktlig kärlek och

sympathi” för medlemmarna i samma grupp, och det uttryckte de genom ömsesidig hjälp, genom att utföra tjänster för varandra och samarbeta.⁵ Darwins evolutionsteori bygger på antagandet att det naturliga urvalet gynnar sådana egenskaper som är till nytta för individen, även om dessa egenskaper inte nödvändigtvis är nyttiga för större helheter såsom gruppen eller arten. Däremot ansåg Darwin att människans moraliska beteende tar sig sådana uttrycksformer att ett naturligt urval på individnivå inte kan förklara urvalet och utbredningen av de bakomliggande benägenheterna. Sådana beteendedrag har att göra med uppoffrande, altruistisk verksamhet som ”skänker hvarje enskild person eller hans barn endast en ringa eller ingen fördel öfver de andra personerna i samma stam”. Det är snarare sannolikt att de mest offervilliga individerna, som har riskerat sitt liv för någon annan, har fått färre barn än gruppens själviska medlemmar.⁶ Darwin drog slutsatsen att detta evolutionsteoretiska problem skulle försvinna ifall det naturliga urvalet också fungerade *mellan grupper* eller *gemenskaper*. Oberoende av de nackdelar som orsakas individen ger de moraliska benägenheterna ”en stam en stor fördel öfver en annan”. Grupper som är altruistiska och klarar av att samarbeta ”skulle segra öfver de flesta andra stammar; detta skulle vara naturligt urval”.⁷ Efter att människogemenskaper under en lång tid konkurrerat ut varandra ”skulle de sociala och moraliska egenskaperna småningom sträffa att utveckla och sprida sig öfver världen”.⁸

I *Människans härledning* reflekterar Darwin också över utvidgningen av den sympatiska kretsen. Tack vare denna utvidgning har det så småningom blivit möjligt för människor att leva i allt större gemenskaper. Sympatin har enligt Darwin sitt ursprung i förhållandet mellan förälder och barn, och därifrån har den utsträckt till familjen och från de närmaste släktingarna till den lokala gemenskapen, till nationen och till slut till hela mänskligheten.⁹ Med tanke på Westermarcks och hans elevers uppfattningar är det värt att notera Darwins uppfattning att utvidgningen av sympatin till stora delar var ett *förnufts*baserat fenomen:

Då människan går framåt i civilisation och små stammar förenas till större samhällen, skulle det simplaste förstånd säga hvarje människa,

att hon borde utsträcka sina sociala instinkter och sympathier till alla medlemmarne af samma nation, ehuru de äro henne personligen obekanta.¹⁰

Efter det finns det endast "konstgjorda hinder" (*artificial barriers*), till exempel misstänksamhet gentemot utseende och seder, "för hennes sympathiers utsträckande till alla nationers och racers människor".¹¹

Sympatins utveckling och utvidgning i Westermarcks sociologi

Inom Westermarcks moral- och samhällsteori används sympatin eller de sympatiska känslorna på flera sammanflätade sätt. Med sympatiska känslor hänvisar Westermarck i likhet med Darwin till sådana känslor som människor upplever som reaktion på andra människors känslor. För det första använder Westermarck sympatin för att förklara hur moraliskt gillande och ogillande känslor uttrycks i olika situationer (se också kapitel 3). För det andra definierar ett moraliskt fördömande som bygger på sympati gränserna för den moraliska gemenskap inom vilken moralreglerna anses gälla. För det tredje uppkommer och upprätthålls fundamentala moraliska normer tack vare vår förmåga att dela andra människors känslor och känna en moralisk indignation å andras vägnar. För det fjärde spelar sympatin en central roll inom moralkänslornas evolution och i uppkomsten av de tidiga samhällena. Westermarcks uppfattningar om utvidgningen av sympatins krets tangerar alla dessa dimensioner.

I likhet med Darwin ansåg Westermarck att förmågan till sympati är en egenskap som människan delar med många djur. Darwins beskrivning av sociala instinkter återkommer i Westermarcks undersökningar om moralens evolution i form av "sällskapsdrift" (*gregarious instinct*), social tillgivenhet och sympati. Med sällskapsdriften hänvisade Westermarck till djurens benägenhet att leva tillsammans med andra individer av samma art. Denna drift synliggörs av det välbehag och den ömsesidiga tillgivenhet som uppstår då individen är i andra gruppmedlemmars sällskap. Med hänvisning till Darwin och

till Pjotr Kropotkins (1842–1921) verk *Mutual Aid* beskriver Westermarck hur alla sociala djur "försvarar varandra, hjälper varandra i nöd och fara, utför diverse andra tjänster för varandra".¹² Westermarck betonar att vi kan observera hur den sympatiska känslan av ilska förekommer bland djurarter som har altruistiska känslor.¹³

De evolutionshistoriskt tidigaste uttrycken av sympati har enligt Westermarck utvecklats i samband med omsorgen om avkomman. Han betonar speciellt hur moderns tillgivenhet (*maternal affection*) är en "form av altruistisk känsla som människan delar med alla däggdjur och med flera andra djur".¹⁴ Det naturliga urvalet har också bland vissa djurarter gynnat den faderliga tillgivenheten (*paternal affection*), som ger upphov till sympatikänslor som får hanen att försvara och sörja för sin avkomma. För det tredje uttrycks sympatin i tillgivenheten mellan hanen och honan, och denna tillgivenhet binder dem samman åtminstone för den tid som behövs för att ta hand om avkomman. Enligt Westermarcks evolutionsteoretiska tänkande blir fortplantningen mer framgångsrik när båda föräldrarna har omvårdnad om sin avkomma, tack vare minskad dödlighet bland avkomman. Bland människorna binder de sympatiska känslorna också samman mor- och farföräldrar med barnbarn, syskon sinsemellan och även mer avlägsna släktingar med varandra.¹⁵

Utgående från de zoologiska uppgifter som Westermarck hade tillgång till antog han att tidiga människor främst levde i familjebildningar som bestod av föräldrar, barn och ofta också av barnens barn.¹⁶ Det faktum att sympatin utsträcktes att gälla även personer utanför familjen och den närmaste kretsen sammanföll med att större samhällen bildades och även med de omständigheter som gjorde att människan utvecklades till en social varelse i vidare bemärkelse.¹⁷ Förutom att de sympatiska känslorna band samman den närmaste släkten så förenade de vanligtvis också medlemmarna inom samma sociala grupp. Westermarck förklarar en sådan utvidgning av sympatin med de evolutionära fördelar som var knutna till överlevnad och förökning, eftersom "människan kunde stå emot farorna i sin omgivning och försvara sig mycket effektivare genom att leva i större samhällen än ensam".¹⁸ Här handlar det ändå inte om att försvara sig mot andra människogrupper, eftersom Westermarck

utgick från att jägar- och samlarsamhällena var relativt fredliga och att krigföringen blev ett allmänt fenomen först när människan hade börjat bruka jorden.

I sin moralforskning framför Westermarck en omfattande teori om människosamhällets ursprung. Enligt denna teori utvidgas sympatin genom att det biologiska släktskapet så småningom breder ut sig och genom den så kallade ömsesidigheten. Det förstnämnda syftar på den process då "barnen stannar med sina föräldrar i stället för att skiljas från dem och utvidgar gruppen genom att bilda nya familjer".¹⁹ Ömsesidigheten synliggörs av hur medlemmarna i större gemenskaper känner sympati gentemot varandra, utför goda handlingar mot varandra och i allmänhet reagerar välvilligt eller negativt gentemot varandra beroende på hur den andra parten agerar.²⁰ Westermarck konstaterar: "[...] på få undantag när leva naturfolken i större grupper än familjer, varvid alla medlemmar av samma grupp äro förenade med varandra genom gemensamma intressen och gemensamma känslor."²¹ Westermarcks teori om sympatins utvidgning avviker från Darwins gruppurvalstänkande, eftersom den stöder sig på tanken om ett naturligt urval som sker på individnivå.²² När medlemmarna inom en och samma gemenskap förenas av "gemensamma intressen" kan sympatin breda ut sig. Medlemmarna inom samma gemenskap har "gemensamma nöjen", "samma fiender att stå emot, samma faror att möta, samma svårigheter att lösa". I detta fall "är handlingar som är nyttiga för aktören samtidigt nyttiga för hans medmänniskor och skillnaden mellan *ego* och *alter* tappat mycket av sin betydelse".²³ Westermarcks teori om sympatins utvidgning är betydelsefull också i ljuset av nutida forskning, eftersom de evolutionära och biologiska förklaringarna till altruism, alltså uppoffrande beteende, till stor del stöder sig dels på genetiskt släktskap, dels på ömsesidighet genom vilken altruismen har kunnat utvecklas också mellan andra än nära släktingar.²⁴

Som det redan noterats definierar sympatin, som i Westermarcks moralteori baserar sig på altruistiska känslor, gränserna för en moralisk gemenskap inom vilken människor har moralkänslor för varandra. Darwin såg ett samband mellan utvidgningen av moralens krets och krigföring, erövring mellan grupper och slutligen någon typ

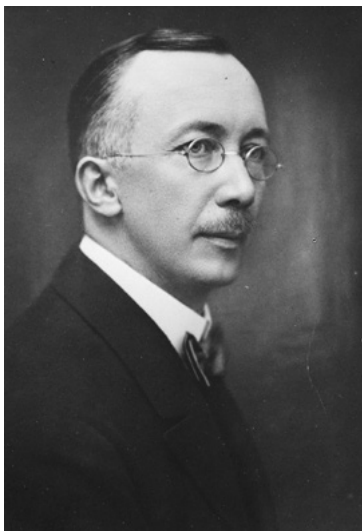

av förnuftsbaserad insikt, men för Westermarck handlar denna utvidgning specifikt om utvidgningen av den altruistiska känslan och sympatin. Det är fråga om ett känslobaserat fenomen som sker genom att de sociala gemenskaperna växer och det fredliga umgänget ökar.²⁵ När gemenskapen växer "ersätter folket stammen och samtidigt utvidgas den krets av människor inom vilken det är förbjudet att orsaka skada".²⁶ En annan central skillnad mellan Darwins och Westermarcks uppfattningar är att den biologiska evolutionsteorin enligt Westermarck kan förklara sympatins utvidgning endast till den nivå som gäller familjebildningar och jägar- och samlarsamhällen. Med andra ord: efter att den nutida människans emotionella färdigheter har utvecklats under de ovan beskrivna omständigheterna, kan dessa känslor uppkomma också i större sammanhang.

Även om Westermarck ansåg att de altruistiska och sympatiska känslorna skulle fortsätta att utsträckas till en allt vidare krets i framtiden, har "uppfattningen om det egna folkets överlägsenhet djupa rötter i människonaturen".²⁷ Sympatins krets minskar av social isolering, av skillnader i utseende, språk och seder samt av den allmänmänskliga benägenheten till fördomsfullhet. I början av 1930-talet beskrev Westermarck hur benägenheten att favorisera den egna ingruppen inom europeiska samhällen märktes speciellt i attityderna till krig och patriotism.²⁸

Westermarck ansåg inte att stater i hans samtid var enhetliga ingrupper, utan förstod mycket väl den sociala stratifieringen i samhällen som höll på att industrialiseras och vilka förändringar man kunde se i stratifieringen. Han ansåg att de ekonomiska motsättningarna mellan klasserna, på grund av arbetarnas dåliga levnadsförhållanden och anhopningen av kapital, höll på att skärpas till den grad att det med tiden skulle ske radikala förändringar i de lagar och bruk som gällde arvs- och äganderätt. Westermarck ansåg det vara uppenbart att arbetarna i den industrialiserade världen i början av 1900-talet inte fick tillräcklig nytta av det värde de producerade, och han lät tydligt förstå att han ansåg att sådana förändringar vore berättigade.²⁹

Inom större samhällen skapar intressekonflikter och motsättningar av det här slaget klyftor i hur sympati och moralkänslor kommer

Rudolf Holsti tillämpade det evolutionsteoretiska greppet i sin forskning om statens uppkomst. Under mellankrigstiden hade han en framträdande roll inom politiken i Finland, bland annat som utrikesminister i flera regeringar.

till uttryck: "När en social enhet består av undergrupper med svag anknytning till varandra, liknar växelverkan mellan dessa grupper på många sätt växelverkan mellan främlingar." I ett samhälle som präglas av stora klasskillnader känner medlemmar i olika klasser inte särskilt stark sympati för varandra, vilket leder till att moralkänslorna uttrycks på olika sätt beroende på vem som är föremål för en orättvisa.³⁰ Inom progressiva samhällen händer det däremot att "olika grupper så småningom närmar sig varandra. Den klass som tidigare varit allsmäktig mister sina privilegier, sin betydelse och sitt inflytande. Sympatin utvidgas."³¹

Rudolf Holsti, människans krigiskhet och statens ursprung

Den första av Westermarcks elever som använde sig av hans teori om sympatin och dess utvidgning var Rudolf Holsti. I sin doktorsavhandling *The Relation of War to the Origin of the State* (1913) strävade Holsti efter att utreda vilken teori om statens ursprung som fick mest stöd av etnografiskt källmaterial.³² Som Kari Palonen har konstaterat är Holstis tolkning beträffande gemenskapernas stat-

liga karaktär mycket allmän.³³ Enligt Holsti kan vilken som helst människogrupp kallas en stat, förutsatt att den har ett eget styre som bestämmer om gemensamma ärenden och är i besittning av ett specifikt territorium. Av dessa kännetecken anser Holsti att det förstnämnda är viktigare, och största delen av hans doktorsavhandling handlar om hur politisk auktoritet i form av ett styre och ett hövdingsskap uppkommer inom primitiva samhällen.³⁴

Holsti skiljer mellan tre konkurrerande teorier om statens uppkomst. Den fredliga utvecklingsteorin, representerad av Westermarck, säger att stater uppkommer som en del av den allmänna "sociala integrationen" när människor grupperar sig till ett samhälle. Enligt det andra sättet att tänka, som till exempel Herbert Spencer representerar, tvingade ständigt återkommande krig människogemenskaperna att samarbeta tätare under befäl av en fältherre, och detta befäl representerar den tidigaste formen av politisk auktoritet. För det tredje framförde sociologer som Ludwig Gumplowicz, Gustav Ratzenhofer, Franz Oppenheimer och Lester Ward – de betonade alla människans krigiskhet – att stater bildas då krigiska samhällen börjar erövra svagare samhällen. För att kunna utvärdera dessa teorier måste man, enligt Holsti, utreda om krig verkligen är det normala tillståndet bland primitiva samhällen. Med hjälp av denna fråga är det möjligt att undersöka om ursprunget till styren som bestämmer om gemensamma ärenden och det mer differentierade hövdingsskapet kan spåras till inverkan av krig.³⁵

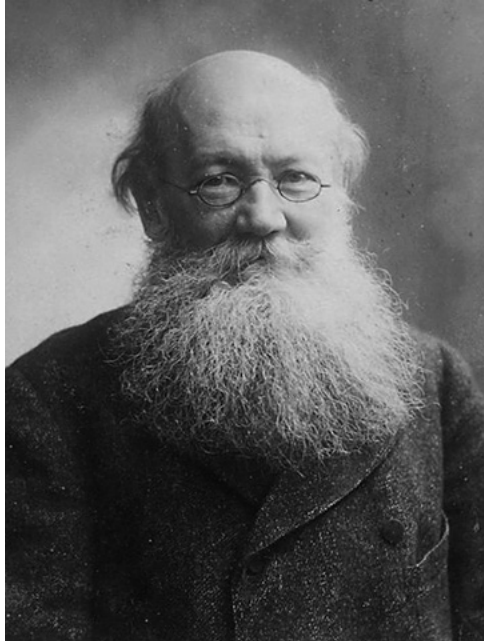
Enligt Holstis antropologiska jämförelser var krigföringen inom både historiska och samtida jägar- och samlarsamhällen snarare bestraffande eller knuten till blodshämnd än inriktad på byte eller erövring. Vanligtvis deltog endast en del av gemenskapens medlemmar i krig, och också när hela gemenskapen befann sig i krigstillstånd var dödligheten låg. Krigföringen styrdes av flera regler som förebyggde destruktivitet, vilket enligt Holsti var ett förstadium till internationell rätt.³⁶ I stället för att ta avstamp i teorier som betonade människans krigiskhet och konfliktbenägenhet byggde Holsti sin statsteori på Westermarcks fredligare alternativ.

I kapitlet "The origin and early development of human society" i sin doktorsavhandling konstaterar Holsti att Westermarck har visat

”hur den mänskliga sociala organisationen och den spontana utvecklingen av staten är tätt knutna till människans altruistiska känslor”. Med detta menar Holsti att samhällelig och politisk organisering är samtida processer. Holsti följde Westermarck och ansåg att den familjeform som består av föräldrar och barn var människoslagets tidigaste sammanslutning, som sedan så småningom växte till större gemenskaper på det sätt som Westermarck beskrev.³⁷ Även om utbredningen av de altruistiska känslorna och den sociala sammanhållningen var en ”nödvändighet för mänsklighetens överlevnad och fortsatta utveckling” (*the necessity of the preservation and further development of the human race*) skedde denna utbredning, enligt Holsti, inte till följd av krigföring. Snarare har människans överlevnad under svåra naturförhållanden gynnats av att människor levt i större grupper.³⁸ Senare utvecklade Holsti sin kritik av gruppurvalet i de opublicerade artikelmanuskripten ”Teoria primitivisestä ryhmävalinnasta” (Teorin om det primitiva gruppurvalet) och ”Primitive Warfare and the Theory of Collective Selection, a Criticism on the Theory of Social Darwinism”. I dessa kombinerar han de centrala frågorna från sin doktorsavhandling med de diskussioner som fördes om det naturliga urvalets verkan på individ- och grupp nivå.³⁹

I sin doktorsavhandling följer Holsti teoretiker som Kropotkin och Westermarck, som betonar att ”fredlig ömsesidig hjälp” är den viktigaste sammanhållande faktorn mellan människor. För Holsti bygger den sociala tillhörigheten på sociala band, som utökas genom släktskap och ömsesidighet, regional närhet och gemensamma seder och föreställningar.⁴⁰ I likhet med flera nutida antropologer ansåg Holsti att krig blivit vanliga först efter att människan bosatt sig i fasta bosättningar och börjat ackumulera resurser.⁴¹ Den politiska auktoriteten har enligt Holsti sitt ursprung i de råd och stamäldste som fattade beslut i gemensamma ärenden. Hövdingsskapet började bildas som institution när vissa individer blev föremål för större uppskattning på grund av sina egenskaper. Detta förhållningssätt var inte unikt för människan, eftersom flera djur uttrycker förvåning, beundran och rädsla inför individer som har ovanliga förmågor eller krafter.⁴² Ilmari Susiluoto har konstaterat att man enligt Holstis teori också kan uppfatta ett slags politiskt beteende bland djuren.⁴³ Även om flera olika

Den ryske naturforskaren, filosofen och anarkisten Pjotr Kropotkin hörde, vid sidan av Westermarck, till de teoretiker som inspirerade Rudolf Holsti.

egenskaper eller talanger kan berättiga till en hövdingsposition, är det vanligtvis individer som anses vara bättre än andra på att ta hand om gemenskapens välmående som blir hövdingar i primitiva samhällen.⁴⁴

När kulturella och ekonomiska faktorer gjorde permanent bosättning och besittning av territorier möjligt "avslutades de grundläggande processer som formar stater och den faktiska staten började existera, såvida man med detta begrepp avser en människogrupp som är politiskt organiserad under ett eget styre och besitter ett specifikt territorium".⁴⁵ Holsti betonar att "alla de viktigaste kännetecknen för den moderna staten" redan påträffas inom primitiva samhällen. Till dessa hör råd och ledare som representerar gemenskapens vilja, normer och lagar som reglerar samhällslivet samt förstadier till internationell rätt som reglerar umgänget mellan olika gemenskaper.⁴⁶

Jukka-Pekka Pietiäinen och Ilmari Susiluoto har argumenterat för att Holstis breda tolkning av begreppet stat och hans jämförelse av primitiva och moderna samhällen var ett sätt att finna stöd för Finlands och andra små nationers suveränitet. Genom sin politiska karriär hade Holsti också goda möjligheter att främja sina synpunkter angående suveräna stater.⁴⁷ Det är ändå svårt att veta om Holsti

genom sin forskning försökte främja politiska målsättningar. En sådan tolkning är möjlig, om man kombinerar de synpunkter han presenterade i sin doktorsavhandling med hans senare verksamhet. Han var en av de mest betydelsefulla politikerna i Finland under mellankrigstiden och han hade också flera internationella diplomatuppdrag under den här perioden. Han var minister i sex olika regeringar under tre decennier och hans politiska linjedragningar uttrycker betydelsen av små staters suveränitet samt en strävan efter att upprätthålla fredliga relationer till grannländerna. Enligt Ragnar Numelin var Holstis syn på Finlands utrikesrelationer densamma som senare kallades Paasikivilinjen. Holsti var en av de få som under 1930-talet förespråkade goda relationer till Sovjetunionen.⁴⁸

I sina politiska ståndpunkter hade Holsti sitt finger på tidens puls. Efter att Europas gamla imperier brutit samman under första världskriget, återuppbyggdes Europa i form av små suveräna nationer. Holsti litade på detta Europa av små nationer, men med tanke på deras säkerhet talade han ändå för den så kallade randstatspolitiken, som betonade vikten av goda förhållanden mellan de stater som uppstått mellan Tyskland och Ryssland. Holsti var också en stark anhängare av Nationernas förbund, som han ansåg bevaka de små suveräna nationernas intressen.⁴⁹

Medan Holsti kan anses ha sökt efter antropologisk-historiska grunder för staternas självbestämmanderätt, arbetade Gunnar Landtman på en modell där den nationella suveräniteten skulle begränsas i det internationella samarbetets namn. Landtmans målsättning var ett Europas förenta stater och en sann kosmopolitism, och enligt honom erbjöd den Darwinsk-Westermarckska teorigrunden ett ramverk också för en sådan utveckling.

Gunnar Landtman, social samhörighet och Europas framtid

Gunnar Landtman utvecklade sin tanke om social samhörighet särskilt i *Kulturens ursprungsformer* (1918). Han tangerade temat också i sin klassforskning – speciellt i *The Origin of the Inequality of the Social Classes* (1938) – och han kompletterade sina synpunkter

i några artiklar som publicerades på 1930-talet. Förutom att Landtman tog avstamp i Darwins och Westermarcks arbete, stödde han sig också på den tyske psykologen och sociologen Franz Carl Müller-Lyers tankar. När Landtman behandlade fenomen som ursprunget till det mänskliga samhällslivet och den sociala samhörigheten hänvisade han till primatforskning och använde sig således direkt av uppfattningar som byggde på den biologiska evolutionsteorin. Westermarcks observationer om hur sympatin och de moraliska känslorna begränsas till ingruppen syntes också i Landtmans forskning om samhällsklasserna. Ett skäl till förslavandet av främmande stammar och folk, och således också till uppkomsten av underklassen, var att främlingar inte var föremål för de moraliska plikter som byggde på sympati.⁵⁰ När Landtman började anamma rollen som akademisk offentlig intellektuell på 1920- och 1930-talen utnyttjade han den teoretiska traditionen om utvidgningen av sympatin och den sociala samhörigheten när han argumenterade för nyttan med internationellt samarbete.

I *Kulturens ursprungsformer* framför Landtman inga bestämda synpunkter på ursprunget till den sociala samhörigheten, eftersom "familjens och den sociala gruppens utvecklingshistoria är nära förbunden med omfattande system av svårlösta frågor, vilka i hög grad gripa in i varandra".⁵¹ I likhet med Westermarck var det ändå klart för Landtman att samhällets ursprung är knutet till familjebildningens biologiska rötter. Familjen är enligt Landtman ett uttryck för människoartens "sociala anlag". Samtidigt betonar han att det finns vissa variationer i förökningspraxis bland de primater som evolutionshistoriskt är närmast människan, och detta gäller enligt honom också tiden "efter det utvecklingen skett från djur till människa".⁵² Det är fråga om ett mångfasetterat fenomen vars komplexitet också måste iakttas av forskningen.

I likhet med flera andra inom den Westermarckska kretsen ansåg Landtman att den sociala samhörigheten grundade sig på altruistiska känslor, som samhällets medlemmar känner gentemot varandra. Landtman följer Westermarck och Müller-Lyer när han skriver att "[m]änniskornas medfödda sociala drifter äro djupt rotade" och "[s]tarka altruistiska band förena de enskilda individerna även bland de vildaste

folk”.⁵³ I enlighet med Westermarck ansåg Landtman att utvidgningen av sympatins och altruismens krets möjliggjorde samhällslivets utveckling och banade väg för att familjer kunde förenas till klaner och stammar. Klanerna byggde på blodsfrändskap och var sammanslutningar av familjer som var solidariska sinsemellan. Altruismen nådde inte utomstående, som alltså kom att stå utanför de moraliska plikternas räckvidd. Stammen var en parallellform av samhällsliv till klanen, men i stället för att bygga på släktskap byggde stammen på gemensam bosättningsort. Av detta skäl ansåg Landtman att stammen var ”urbilden till staten”. Stammen bildar en helhet som är avskild från andra grupper och bygger på socialt umgänge och social ömseysidighet, vilket stärker banden mellan medlemmarna.⁵⁴ I sitt sena verk *The Origin of the Inequality of the Social Classes* betonar Landtman att de primitiva stammarna är frivilliga sammanslutningar av familjer. Stammarna hålls samman av den sociala instinkt (*social instinct*) och det gemensamma intresse (*mutual interest*) som föds genom ömseysidighet.⁵⁵

Enligt Landtmans tänkande ingår den sociala instinkten i den mänskliga naturen och bevaras därför när samhällena blir större. Den fortsätter att vara en central orsak till den sociala samhörigheten. När han behandlar moderna samhällen kallar han ändå den sociala instinkten ett ”socialt band” (*social band*). Med detta hänvisar han till de faktorer som håller ihop samhället. Till exempel var Landtman i början av 1920-talet – under den turbulenta tid som följde kriget som hade skakat Europa – orolig för att det sociala bandet inom europeiska samhällen höll på att försvagas, vilket försämrade möjligheterna att politiskt lösa samhälleliga problem. Senare strävade han efter att lyfta fram olika sätt att beakta de risker som det försvagade sociala bandet medförde i bygget av samhälleliga förhållanden och relationer mellan nationer.⁵⁶

Landtman byggde på Westermarcks sociologiska etik i sina synpunkter på moralkänslor och de bakomliggande altruistiska känslorna och sympatin, vilkas existens Landtman tog som ett givet faktum. Hans tänkande betonade starkt den nytta som samarbete förankrat i altruism och sympati tillför samhället. Denna nytta ansåg Landtman vara både en av de huvudsakliga orsakerna till att det

samhälleliga livet utvecklats och en central faktor till att den sociala samhörigheten stärks, må omständigheterna vara vilka som helst. Detta var en huvudprincip som höll samman alla samhällen och "som genomsyrade hela det samhälleliga medvetandet". Som det noterats ansåg Landtman att allt samhällsliv bygger på solidaritet och samarbete mellan människor. Efter *Kulturens ursprungsformer* började han utreda vad som ger upphov till den samhälleliga solidariteten och vad som ger denna solidaritet och "den samhälleliga disciplinen" sin "effekt", med andra ord vad som får "den mest envisa individ att underkasta sig samhällets gemensamma vilja".⁵⁷

I den senare artikeln "Moraalin olemus ja utilitarismi" (Moralens väsen och utilitarismen) betonade Landtman att det bakom den sociala samhörigheten uttryckligen finns en gemensam förståelse eller uppfattning om den största möjliga nyttan för alla. Denna nytta är enligt Landtman något som "den mest envisa individ" var utrustad att förstå. Här kommer Landtman nära Darwins syn på den förnufts-baserade insiktens betydelse för sympatins utvidgning. För Landtman bygger individens förståelse av den gemensamma nyttan på moralkänslan, som utvecklas i växelverkan med samhällets andra medlemmar. Således bygger den sociala samhörigheten och det samhälleliga livet, oberoende av vilken form de har eller i vilken omgivning de finns, på den gemensamma nytta som de producerar.⁵⁸

Vid sidan av sitt forskningsarbete utarbetade Landtman under mellankrigstiden sociologiska motiveringar, härledda ur människo-naturens böjelser, för ett Europas förenta stater och en kosmopolitisk världsordning. De här ståndpunkterna presenterade han i flera tidningsartiklar.⁵⁹ Hans idé skulle fungera som ett alternativ till det Europa som bestod av sinsemellan konkurrerande små nationalstater. Enligt Landtman var varken Nationernas förbund eller randstaterna svaret på Europas problem, utan bara nya versioner av den diplomati som hade lett till krig. I stället behövdes en ny världsordning.

Sedan imperierna hade fallit efter första världskriget var det oklart vad människor skulle komma att identifiera sig med: revolutionen, nationalstaten, samhällsklassen eller någonting annat. När det nya Europa byggdes stod också de intellektuella inför ett val. Vi vet nu att både revolutionen och nationalstaterna fick fotfäste i den nya

världen. Under en kort tid, i cirka tio år fram till den starkaste nationalismen och de olika nationalistiska extremrörelsernas storhetstid på 1930-talet, ingick också internationaliseringstanken och tanken om ett enat Europa i diskussionen.⁶⁰ Landtman var oroad över konkurrensen mellan nationerna, över den tilltagande nationalismen och över att Europa efter imperiernas fall delats i ännu mindre stater. Han krävde att den rådande situationen skulle tas på allvar: världen hade blivit betydligt mindre i och med de nya transport- och kommunikationsmedlen, kapitalen rörde sig över statsgränserna och "den samhälleliga frågan" kunde lösas endast på ett internationellt plan. Som lösning erbjöd Landtman Europas förenta stater, där staterna skulle bilda kommunliknande helheter. Därmed skulle det till exempel bli

FRID PÅ JORDEN

DET GEMENSAMMA ÖDET.

Av professor Gunnar Landtman.

„De ringa framsteg stridandena att sammanföra folk gjort”, säger den amerikanska professorn Wilson D. Wallis, „ädagalägga icke så mycket deras inboende svaghet, som kanske mest styrkan hos de makter desamma ha att övervinna.”

I själva verket är det annarsiningsvärt, vilket här motstånd, som möter avrustningsstridandena och andra försvik att minska barriärerna mellan folken. Och dock förklara sig smart sagt alla vara ens om fördärligheten av det nuvarande tillståndet med dess nära nog permanenta ekonomiska kriser och hotande politiska perspektiv.

En förutställning för fruktbringande internationell politik utgöres visserligen av rättvisan för de politiska staterna. I detta avseende kan man giva Breslau-professorn E. Kuehnemann rätt i dennes våldsammas propagandatext för Adolf Hitler i Heligönders universitets solennitetssal den 7 november detta år. För övrigt gav talet bl. a. intrycket av att det icke betyder någonting om en revolution saknar varje principiell bas (utom den nationella), då i alla fall i de tyska biosfererna (som omhänlag) el-

ta den mellan-
vännen. Det

FRID PÅ JORDEN
ORGAN FÖR FRED OCH KRISTEN GEMENSKAP

No 5-6
1936

INNEHALLET:

ARGANG

N:o 5-6
1936

1936
Prekludens betingelsen existerar.

Av prof. Gunnar Landtman.

skorätt och mellanfolkningens
ta blickar, även hos oss, utom i politiska
förkunnelser, där det egna landets berömmelse
är temat.

[illegible]

världens mänsklighets besinning. Under den kris, som nu pågår, har varje tänkande människa att slutgiltigt bestämma sin ståndpunkt för eller emot intressegemenskapen. En kraftmätning förestår, som blir avgörande för idén om de europeiska folks kollektiva säkerhet och organisation. Vad som hittills samhället uppbyggt har lidit sammanbrott. Nationernas stövelkungs erfarheter är förbrukade. Nationernas stövelkungs erfarheter är förbrukade. Nationernas stövelkungs erfarheter är förbrukade.

bort. De senast sju årens verkningssätt i
mångfaldiga andra, mer alltför optimistiska
företags, eller tillika mera alltför redoberget
på diplomatiska begärens målag. Vad som
måla krävas är omställning oaktat på
sigva grunden i omställning oaktat på
Nationernas förband på basen av oaktat på
och solidaritet och med beaktande av
inflattande i de bara den härvarande diplomat
kommitté till uttryck.
Kommitté läget utomordentliga vanskäpshet
man vara medvetet om, att den förnär
betingelsen för en ny verk
förelämnas vilja. Folken till folk
folken vilja. Folken till folk
och ha ingen anledning att
samma tilländer förberett till
dessa starka tillgång bör, medveten om si
gehet. Riksdagen

Härmed sammanhänger det
medanförda visat sig äga sitt
stöd i de demokratiska lägren.
vilka väsentligen låta ha
framstä

och handlingskraft

Justikminister, Arthur Engberg har
bl en lærdomsskolas högtidsfest be-
dyrkan i följande ordalag:

[illegible]

ansen,
riget

Ida kørte i skydd af
sin ukrænkelighed, som

Gunnar Landtman:

Demokrati och parlamentarism

Prof. Landtman har haft vänligheten att till vår tidskrift ge följande autoreferat av en artikel, som under eväntande rubrik ingått i novemberhäftet av Finsk Tidskrift.

Humanitet, social samverkan och kulturell intressengemenskap äro begrepp, vilka sammankn tt demokratiskt samfundsoordning. Folkets helhet bör tagas i  gensikte vid sk rsk dandet av samh llef liga angelägenheter.

Den m kt, som i tiden skapade de mänskliga samhällen och som fortfarande ger styrka åt de sociala banden, måste anses vara den samfundliga nyttan eller välfärden.

Demokratiens mest vägande  ttr tt uttrycks av

Parlamentarismen innebär den statliga viljans förädlade genom ett af folket på basen af allmänna och lika rösträtt, alltså demokratiskt, val till kongressen, verkande i öfverensstämmelse med förtälsprincipen. I såra parlamentarism tillämpade sig folket i tiden bäst för ett af politiska och demokratiska åsikter. Men i ett sådant förgångit tillstånd i vår tid, då man riktar en ofta oberördad kritik mot parlamentarismen. I besittning af den senaste skillnaden betraktade och därför icke längre uppskattade folkläkheten — vilken dock garanteras en sådant genom parlamentarismen — anser man sig kunna undvika den sådana som förtälsplaner. Till

[illegible]

möjligt att genomföra europeiska folkomröstningar, vilket skulle bredda statsförbundets demokratiska grund och göra det mer mångfasetterat. Samtidigt skissade Landtman upp ett globalt samarbete som skulle ske inom ramen för ett slags världsparlament, till vilket de nationella parlamenten skulle välja representanter.⁶¹

Landtman var inte ensam om att ha internationalistiska framtidsvisioner; till exempel Paneuroparörelsen och enskilda tänkare kom med liknande förslag.⁶² Till skillnad från dessa aktörer försökte Landtman framföra uttryckligen psykologiska och sociologiska skäl och motiveringar till varför den internationalism som han förespråkade var möjlig att genomföra. Det som i sista hand skulle göra en sådan samhällsutveckling möjlig var människonaturens egenskaper och de samhörighetskänslor som spontant uppstår som ett resultat av fredligt umgänge.

Att undersöka samhällsevolutionen var för Landtman att undersöka det som redan skett, och genom att iakttä de grundläggande orsakerna till utvecklingsprocesserna var det alltså möjligt att skapa en framtidsvision. Redan närhistorien visade hur det av sinsemellan konkurrerande regioner hade skapats ett synnerligen enat Tyskland, vars enhet knappast längre ifrågasattes under mellankrigstiden. Därför skulle det också vara möjligt att styra in Europas konkurrerande nationer på en väg som senare skulle leda till en enighet som skulle uppfattas som självklar. I likhet med Westermarck förnekade eller underskattade inte heller Landtman patriotiska känslor eller missönsksamhet gentemot det främmande. Landtman var medveten om de hot som dessa dölde. Han såg hur nationalismen var på uppgång i Europa och hur nationalstaterna började konkurrera med varandra. Han ansåg att den politik som stödde utvecklingen i de här riktningarna var farlig och strävade med sina artiklar efter att få människor att förstå att samarbete över nationsgränserna är möjligt och nödvändigt. Landtman ansåg att "fosterlandet" som begrepp hade blivit alltför upphöjt, att det sattes framom allting annat och förpliktade människor att driva sitt folks intressen. Ifall nationalismen utvecklades för långt och blev tävlingsinriktad fanns det risk för ett nytt krig.⁶³

Landtman påminde om att det ömsesidiga förhållandet mellan människor, alltså solidaritetens och altruismens krets, skulle

vara hotat om alla folk höjde fosterlandet till sitt högsta ideal och legitimerade sina handlingar genom detta ideal. Enligt Landtman fattade de europeiska staterna beslut endast utgående från sina egna perspektiv i början på 1930-talet. Gemensamma synpunkter iakttoogs endast då de sammanföll med de egna intressena. Landtman ansåg att den långt gångna nationalismens tid var unik inom den europeiska historien, och denna nationalism upprätthöll en anarki i relationerna mellan Europas kulturfolk.⁶⁴ Den altruistiska kretsen hade ändå utvidgats också tidigare och kunde således utvidgas även i framtiden. "Folket är inte varandras fiender", sade Landtman ofta under mellankrigstiden, men staterna kan vara det. Utveckling hade alltid haft sin grund i samarbete, och med hjälp av samarbete skulle Europas utveckling kunna styras in på fredliga spår. Enligt Landtman kunde altruismens krets utvidgas åt ett kosmopolitiskt håll tack vare de möjligheter som skapades av de alltmer omfattande mellanmänskliga kontakterna, som möjliggjordes av till exempel internationell handel och nya kommunikationsmedel.⁶⁵

Ragnar Numelin och diplomatin utveckling

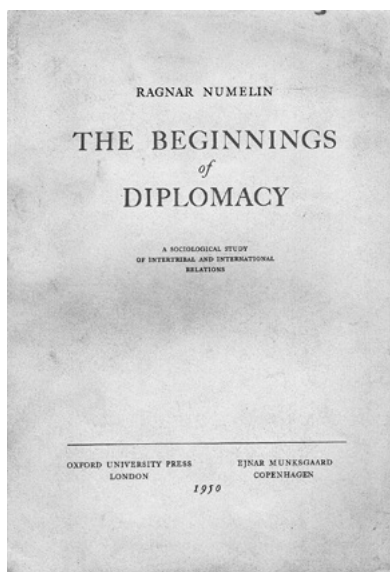
Ett av Ragnar Numelins centrala forskningsintressen var diplomatin ursprung, som han behandlade bland annat i *The Beginnings of Diplomacy. A Sociological Study of Intertribal and International Relations* (1950). För honom var diplomatin inte bara ett vetenskapligt forskningsobjekt, han gjorde nämligen också en lång karriär som Finlands representant vid Nationernas förbund och i flera europeiska länder. Inom forskningen om diplomatin historia har man vanligtvis utgått från att diplomatin har att göra med uppkomsten av vissa typer av politiska system. Således har diplomatin uppkomst hänförts till antikens värld och till de tidiga högkulturerna.⁶⁶ Numelins evolutions-teoretiska forskning om "ursprunget" till diplomatin har också av detta skäl blivit föremål för ett begränsat intresse. Den norska politikforskaren Iver Neumann har lyft fram Numelin som den enda forskaren som har närmat sig diplomatin historia ur ett evolutionistiskt perspektiv.⁶⁷

I likhet med Neumann betonade Numelin att hans forskningsgrepp skiljer sig från den konventionella historieforskningen om diplomati,

som börjar med antiken och sedan undersöker tidiga tänkare inom internationell rätt, såsom Hugo Grotius (1583–1645), för att slutligen nå fram till relationer mellan stater.⁶⁸ Numelin närmade sig sitt ämne som Westermarcksk samhällsvetare och vände blicken mot människoartens evolution i syfte att granska de yttersta orsakerna till institutionaliserade kontakter mellan grupper och undersöka vilka former detta fenomen tar. Genom att jämföra primitiva samhällen var det enligt Numelin möjligt att dra slutsatser om diplomatins utveckling. Han valde ändå sina ord noggrant när han talade om "primitiva" samhällen, vilket visade att evolutionismen höll på att förlora sin ställning inom forskningen:

Således borde vi inte anta att vår tids primitiva eller förskriftliga kulturer representerar det som de äldre antropologerna kallade för "kulturens ursprung" lika lite som vi borde tro på den primitiva evolutionen representerad av skolbildningar inom etnologin. Men även om etnologiska evolutionister gjort misstag, även om de har överdrivit Darwins doktriner, skall inte detta få oss att helt och hållet förkasta den betydelse som evolutionsteorin har för kulturens genetik (eller kulturformerna). I varje fall ser vi här, om inte relikter så minst paralleller till en tidigare utveckling.⁶⁹

De centrala bakgrundsantaganden som Numelins undersökningar om diplomatien förlitar sig på kommer från Westermarck, men också från den amerikanske sociologen F.H. Giddings (1855–1931) teori om "artmedvetandet" (*consciousness of kind*). Giddings definierade artmedvetandet som "[e]tt medvetandetillstånd som får varje varelse, oberoende av hur lågt eller högt på livets skala denna är, att känna igen en annan medveten varelse som lik en själv".⁷⁰ Av Giddings tänkande fick Numelin stöd för sin uppfattning om att det, oberoende av misstänksamhet och fientlighet mellan människogrupper, "på primitiva stadier ändå finns vissa intressehelheter som tenderar att hålla människor samman och som upprätthåller ett visst samarbete".⁷¹ Numelin tog avstamp i observationen att man inom primitiva samhällen kan se många urformer till sådana fenomen som vanligtvis endast förknippas med mer utvecklade civilisationer. Detta gäller speciellt "de sociala former som omfattar det vi vanligtvis kallar diplomati", alltså upprätthållandet av relationer mellan stammar och

Ragnar Numelin undersökte ursprunget till diplomatins ur ett evolutionsteoretiskt perspektiv, genom att utforska de yttersta orsakerna till att det uppstått institutionaliserade relationer mellan människogrupper. Numelin gjorde också en lång karriär som diplomat.

mellan folk.⁷² Genom att undersöka diplomatins ursprung ansåg sig Numelin analysera fenomen som påverkar det mänskliga kollektiva livet och umgänget ännu i dag.

Även Numelin ansåg i evolutionsteoretisk anda att människan är ett socialt djur till sin natur och att denna socialitet har spelat en betydelsefull roll i människans evolution. Flera för människan unika fenomen som språk och religion kunde inte ha utvecklats utan växelverkan mellan artfränder. Som grund för diplomatins evolution såg Numelin framför allt människoartens förmåga att känna altruistiska känslor. I likhet med Westermarck ansåg Numelin att människan delar denna förmåga med andra sociala djur och att den har utvecklats tidigt i människoartens biologiska utvecklingshistoria.⁷³

Liksom Westermarck ansåg Numelin också att familjen var det samhälleliga livets urform. Enligt honom måste miljöomständigheterna, med tanke på näringstillgång, bli gynnsammare innan sympatin kan utvidgas från familjen till klaner och stammar. En förändring i dessa omständigheter så att säga frigör den potential som finns i människonaturen och möjliggör att den sociala radien (*social radius*) förlängs. Numelin kallade stammarna för internt solidariska sociala och

politiska sammanslutningar. Han påpekade att medlemmarna inom en gemenskap var benägna att ställa sig misstroget och till och med fientligt gentemot främlingar. Detta ansåg han vara en egenskap som var naturlig för människan, men den kunde också iaktas bland andra sociala djur. Den egna gemenskapen innebar trygghet mot livshotande faror.⁷⁴

Enligt Numelins tänkande ledde förändringar i miljöomständigheterna till att individer som var främmande för varandra så småningom började gå samman kring gemensamma intressen. Med det avsåg han bättre förutsättningar att skaffa näring, bedriva utbyte och idka handel. Umgänge över stamgränserna möjliggjordes av "artmedvetandet", människosinnets förmåga att förstå att andra människor är intresserade och motiverade av samma saker som man själv:

Detta ömsesidiga intresse motsvarar i stort sett det som professor Giddings kallade för artmedvetandet. Människor behöver inte endast varandra med tanke på försvar eller, åtminstone på högre civilisationsstadier, för att samarbeta i mer intellektuell bemärkelse; det verkar i människonaturen finnas en inre förnimmelse av det faktum att andra strävar efter liknande mål med hjälp av liknande medel.⁷⁵

Dessa bakgrundsfaktorer skapar ett behov och en förmåga att leva på god fot med andra gemenskaper, vilket utgör ursprunget till diplomati: "Men så småningom utvidgas gränserna och ett artificiellt släktskap träder fram", liksom möjligheten och viljan till fredlig växelverkan och samlevnad med andra.⁷⁶

Umgänget mellan gemenskaperna ger upphov till verktyg som behövs för diplomati, såsom budbärarnas och sändebudens yrken. De som verkar inom dessa yrken är vanligtvis uppskattade personer som upplevs vara mycket kunniga. Uppfattningen om att diplomatin är betydelsefull syns i att budbärare får viktiga uppdrag och i att man lyssnar på främmande gemenskapers sändebud och behandlar dem respektfullt.⁷⁷ Inom den Westermarckska kretsen var det inget självändamål att undersöka de primitiva samhällenas seder och bruk, och det var det inte heller för Numelin: hans syfte var att

finna ursprungen till allmänna fenomen inom samhällslivet. Numelin ansåg sig bedriva sociologisk forskning med antropologiskt källmaterial, och tack vare det kunde han på ett naturligt sätt i sin analys förflytta sig från naturfolken till problem i sin samtid. Trots att andra världskriget hade avbrutit det fredliga umgänget mellan nationerna, litade Numelin på diplomatins kontinuitet. Han såg stor potential i Förenta nationerna och litade på det faktum som sociologin påvisat, det vill säga att människor och människogrupper är kapabla till fredligt umgänge sinsemellan trots att det bryter ut krig ibland. Även om Numelin hann uppleva två världskrig blickade han framåt med tillförsikt:

Diplomatins tidigaste historia visar på en utveckling mot en större säkerhet och trygghet mellan stammar och folk, en utveckling som, oberoende av att den ibland avbrutits av krigsliknande intermezzon, har fortsatt genom alla diplomatins faser fram till denna dag och som, relativt taget, har kämpat sig igenom skymningstider som varit lika tunga och mörka som den som nu tynger ner mänskligheten.⁷⁸

Slutord

Edvard Westermarck skiljer sig från sociologins övriga klassiker genom att han uppmärksammar den grundläggande frågan om varför människor lever tillsammans. Han analyserar de mänskliga emotionella och sociala bandens ursprung ur ett Darwinskt evolutionsperspektiv. Här spelar sympatin en central roll: han tillämpar den på familjebildningen och samhällslivet i allmänhet och i hans undersökning av den evolutionära grunden för de moraliska känslorna, som binder samman människor. I likhet med Darwin undersökte Westermarck hur sympatins krets utvidgas från familjegemenskapen till stammen, till nationen och slutligen till att gälla ännu bredare relationer mellan människor och samhällen. Westermarck betonade att utvidgningen av sympatin och den sociala samhörighetskänslan var ett resultat av att samhällena växte och av att det fredliga umgänget mellan olika gemenskaper ökade. Westermarcks elever använde sig i sitt eget forskningsarbete av hans teori om sympatins betydelse för samhällsbildningen och för utvecklingen av samhällen. Via dem kom

den brittiska moralfilosofins och vetenskapstraditionens uppfattningar om sympatin att på ett synligt sätt förmedlas till den tidiga finska sociologin.

Holsti undersökte statens ursprung och efter att ha studerat de primitiva samhällenas krigiskhet slöt han sig till att de tidiga statsbildningarna uppstått i enlighet med den fredliga utvecklingsteori som Westermarck och Kropotkin representerade. Landtman gick å sin sida i Westermarcks fotspår när han utvecklade en teori om samhällets ursprung och utvidgning. Han byggde samtidigt ett politiskt program utgående från Darwinskt-Westermarckskt kunnande, i syfte att visa att det var möjligt för folken att leva fredligt, att det vore möjligt att bilda Europas förenta stater och till och med att skapa en kosmopolitisk världsordning. Numelin använde sig av den Westermarckska sympatiuppfattningen i sin forskning om diplomatins ursprung och framförde att människonaturen innehöll potential till fredligt samliv mellan grupper och samhällen.

Den Westermarckska kretsens tankar om människans naturliga socialitet samt om samhällslivets ursprung och utveckling är en del av sociobiologins och evolutionspsykologins oskrivna historia. Idéhistoriskt representerar Westermarcks och hans elevers tankar en evolutionistisk samhällsvetenskap som är fri från kopplingarna till socialdarwinismen eller till andra ståndpunkter som nuförtiden anses vara felaktiga eller ålderdomliga. Kännedomen om den Westermarckska forskningstraditionen kan hjälpa oss att avlägsna de negativa associationer som den samhällsvetenskap och psykologi som använder sig av biologin väcker än i dag och därmed skapa en ingång till mångvetenskaplig samhälls- och kulturforskning.

Noter

- 1 Töttö 1996, 154. "miksi ihmiset elävät yhdessä"; "sociologia lähtee siitä, että ihminen on sosiaalinen eläin ja kysyy, millä tavoin ihmiset elävät yhdessä."
- 2 De delar av detta kapitel som behandlar Darwin och Westermarck baserar sig på Pipattis tidigare forskning. Pipatti 2019.
- 3 Darwin 1872, 36–37, 53–54, 63–64; 1981 [1871], 48–49, 71–72, 85–86. Mer ingående om Darwins instinktsuppfattningar, se Beer 1983.
- 4 Darwin 1872, 60; 1981 [1871], 80.
- 5 Darwin 1872, 63, 121–122; 1981 [1871], 84–86, 161–162.
- 6 Darwin 1872, 125; 1981 [1871], 163, 166.
- 7 Darwin 1872, 125; 1981 [1871], 166.
- 8 Darwin 1872, 122; 1981 [1871], 162–163. Om altruismen inom biologins historia, se t.ex. Harman 2014. Om Darwins tänkande gällande gruppural, se Ruse 1980; Borrello 2010. Inom biologin för man fortfarande en livlig diskussion om möjligheten och betydelsen av att förklara altruismen med hjälp av gruppuralet. För att få en inblick i den samtida forskningen angående ämnet, se West, Griffin & Gardner 2007; 2008.
- 9 White 2013, 127.
- 10 Darwin 1872, 75; 1981 [1871], 100.
- 11 Darwin 1872, 75; 1981 [1871], 100–101.
- 12 Westermarck 1908, 197. "... defend each other, help each other in distress and danger, perform various other services for each other." Om Kropotkins zoologi, som betonar ömsesidighet och samarbete, se t.ex. Todes 1989, 123–142.
- 13 Westermarck 1906, 111–112; 1916, 113–114.
- 14 Westermarck 1908, 186. "There is one form of the altruistic sentiment which man shares with all mammals and many other animals, namely, maternal affection." Westermarcks uppfattning om sympatins tidiga evolutionshistoria överensstämmer med den samtida biologins uppfattning, se de Waal 2008.
- 15 Westermarck 1908, 189–195.
- 16 Westermarck 1891, 14, 42; 1908b, 189–190; 1921, 35–37, 53–54, 68–69.
- 17 Westermarck 1906, 113; 1916, 115; 1908, 194–195.
- 18 Westermarck 1908, 194–196. "Living together in larger groups, men could resist the dangers of life and defend themselves much better than when solitary."
- 19 Westermarck 1908, 194–196. "... the children, instead of separating from their parents, may have remained with them and increased the group by forming new families themselves."
- 20 Westermarck 1908, 197.
- 21 Westermarck 1906, 113; 1916, 115. Förutom av känslor hålls människosamhällen ihop av "diverse tydligt mänskliga faktorer som har en sammanbindande kraft" (*various bonds of a distinctly human character*), såsom gemensamma seder, lagar, institutioner, religiösa föreställningar och ritualer samt uppfattningar om ett gemensamt ursprung. Westermarck 1908, 198.
- 22 Se också kapitel 3 i detta verk.
- 23 Westermarck 1908, 197. "The pleasure with which one individual looks upon another is further increased by the solidarity of interests. Not only have they enjoyments in common, but they have the same enemies to resist, the same dangers to encounter, the same difficulties to overcome. Hence acts which are beneficial to the agent are at the same time beneficial to his companions, and the distinction between *ego* and *alter* loses much of its importance."
- 24 Om altruismforskningen inom biologin och psykologin efter 1960-talet, se Pietikäinen & Pipatti 2020.
- 25 Westermarck 1932, 200–203.
- 26 Westermarck 1908, 743; 1932, 197. "... the nation has taken the place of the tribe, and that the circle of persons within which the infliction of injuries is prohibited has extended accordingly". Se också Westermarck 1906, 337. Darwin och Westermarck ingår fortfarande i diskussionen om utvidgningen av sympatins och altruis-

- mens krets inom filosofin och biologin, se t.ex. Singer 1981; de Waal 2006.
- 27 Westermarck 1932, 201. "The idea that one's own people is the best is very deep-rooted in human nature." Se också Westermarck 1908, 170–174, 228, 746.
  - 28 Westermarck 1908, 228; 1932, 199–200. Om Westermarcks mer omfattande diskussion angående patriotism, se 1908, 166–185.
  - 29 Westermarck 1908, 69–71. I England hörde flera centrala medlemmar i det socialistiska Fabian Society till Westermarcks vänkrets, medräknat Sidney Webb. Fabianerna var sin tids vänsterintellektuella som arbetade för en reformistisk socialism och en rationalistisk samhällsplanering, som skulle förverkligas med hjälp av expertstyre. Det av fabianerna grundade London School of Economics bjöd in Westermarck först som sociologilärare och senare som professor.
  - 30 Westermarck 1908, 129. "When a social unit is composed of loosely connected sub-groups, the intercourse between members of different sub-groups resembles in many respects that between foreigners."
  - 31 Westermarck 1906, 433. "But in a progressive society this state of things will not last. The different classes gradually draw nearer to each other. The once all-powerful class loses much of its exclusiveness, as well as of its importance and influence. Sympathy expands."
  - 32 Holsti 1913, 10. Om Holstis ämnesval, se Pietiäinen 1986, 125–130, 166–73. Erik Brandt behandlar Holstis doktorsavhandling som en del av den krigsantropologi som gjordes i början av 1900-talet. Brandt 2000. Enligt antropologen Joan Vincent är Holstis verk "en av de mest omfattande analyserna av krigsföring som någonsin gjorts". Vincent 1990, 90.
  - 33 Palonen 1980, 87–88.
  - 34 Holsti 1913, 5. I sitt opponentutlåtande skriver Westermarck att han upplever att det är främmande att Holsti använder statsbegreppet i förhållande till "naturfolkens små samhällen, också när dessa har ett självständigt styre och eget territorium". Enligt Westermarck vore begreppet "social organisation" lämpligare. Westermarck 1913, 410.
  - 35 Holsti 1913, 6–10.
  - 36 Holsti 1913, 23–46, 61–70. Också Westermarck själv hade några år tidigare anmärkt att man i förhållandena mellan naturfolken kunde uppfatta sådan praxis som förebådade Genèvekonventionen. Westermarck 1910, vi.
  - 37 Holsti 1913, 111–112. "... how the social organization of man and the spontaneous development of the State is intrinsically connected with man's altruistic sentiments."
  - 38 Holsti 1913, 139–140.
  - 39 "Opiskeluun ja opetustyöhön liittyvää", Rudolf Holstis arkiv 14, Riksarkivet.
  - 40 Holsti 1913, 121–122, 139–140.
  - 41 Holsti 1913, 20–23, 280–281. Angående de samtida antropologiska diskussionerna om jägare-samlarnas krigiskhet, se Fry 2009, 2013.
  - 42 Holsti 1913, 5–6, 141, 152–153.
  - 43 Susiluoto 1987, 80.
  - 44 Holsti 1913, 161–164.
  - 45 Holsti 1913, 280. "Then the primary process in the origin of a State has ended and a State is actually in existence, in so far as by this term is meant a group of men politically organized under its own government and occupying a definite territory."
  - 46 Holsti 1913, 272–273, 280.
  - 47 Pietiäinen 1986, 171; Susiluoto 1987, 82, 85.
  - 48 Numelin 1965, 37.
  - 49 Pietiäinen 1998.
  - 50 Landtman 1938, 248.
  - 51 Landtman 1918, 44.
  - 52 Landtman 1918, 37, 46. Landtman noterade ännu i slutet av 1920-talet att saken kräver fortsatt forskning och iakttagande av den nya ärftlighetsläran. Landtman 1929a, 115.
  - 53 Landtman 1918, 44.
  - 54 Landtman 1918, 51–52; Landtman 1938, 248.

- 55 Landtman 1938, 320.
- 56 Ahmajärvi 2017, 138.
- 57 Landtman 1930, 21. "Mikä on se pää-
prinsiippi, joka kannattaa yhteiskunnan
tapaa, jonka läpitunkema yhteiskunnal-
linen tietoisuus on, joka antaa tehon
yhteiskunnan solidaarisuudelle ja kurille
ja joka pakottaa alkuisin [sic] uppi-
niskaisen yksilön alistumaan yhteis-
kunnan yhteiseen tahtoon?"
- 58 Landtman 1930, 21.
- 59 Landtman 1923; 1927; 1929b; 1933; 1936.
- 60 Hobsbawm 1994, 145; Stirk 1989, 5; Blom
2015, 10; Furedi 2014, 22–25.
- 61 Ahmajärvi 2017, 271–280.
- 62 För en sammanfattning om diskussionen
angående Europas enande och
paneuropeiskt tänkande, se Ahmajärvi
2017, 252–263; Judt 2011; White 1989.
För mer om den diskussion som fördes
specifikt i Finland, se Heikkilä 2017.
- 63 Landtman 1932, 101. Landtman beskriver
en sådan "fosterländsk tro" med hjälp av
diskussioner bland studenter i början av
1900-talet. Han hänvisar till att en grupp
finländska studenter då diskuterade om
det fanns någon fråga eller ideologi i vars
namn man legitimt kunde kräva männis-
kor att underordna sig. Enligt studen-
terna var "Finland" en sådan sak. Det var
inte möjligt att pruta på uppfattningen
"Finland förpliktar".
- 64 Landtman 1932, 102.
- 65 Mer utförligt om Landtmans tänkande
angående internationalitet och
kosmopolitism, se Ahmajärvi 2016; 2017,
233–280.
- 66 Neumann 2016, 225.
- 67 Neumann 2016, 230–232.
- 68 Numelin 1950, 13.
- 69 Numelin 1950, 14–15. "Thus we ought
not to take the primitive or preliterary
peoples of our days for representatives
of that which older anthropologists used
to call 'the origin of culture' any more
than we ought to believe in primitive
evolution, represented by schools of
ethnology. But even if mistakes have
been made by ethnological evolutionists,
even if they have exaggerated Darwin's
doctrines, these facts cannot make us
entirely disregard the significance of the
theory of evolution for the genetics of
culture (or forms of culture). We find
here, in any case, if not relics of, at least
parallels to, or previous course of a
earlier [sic] development."
- 70 Giddings 1896, 17. "A state of conscious-
ness in which any being, whether low
or high in the scale of life, recognizes
another conscious being as of like with
itself."
- 71 Numelin 1950, 18. "There are, however,
in primitive stages certain complexes of
interest which tend to keep men together
and maintain a kind of cooperation".
- 72 Numelin 1950, 15. "social forms
comprising what we generally call
diplomacy".
- 73 Numelin 1950, 18.
- 74 Numelin 1950, 18–27.
- 75 Numelin 1950, 18. "This mutual interest
corresponds broadly to what Professor
Giddings called the consciousness of
kind. It is not only that men need each
other for purposes of defense, or, at
least at higher stages of civilization, for
cooperation in a more intellectual sense;
there seems to be, in human nature, an
inner perception of the fact that other
strive for similar aims by similar means."
- 76 Numelin 1950, 123. "But little by little,
however, the boundaries widen and there
arises an artificial kinship by means of
adoption, rites, trade or other forms."
- 77 Numelin 1950, 130, 147.
- 78 Numelin 1950, 315. "The earliest history
of diplomacy shows a development
towards greater safety and security
between tribes and peoples, development
which although at time broken by
warlike intermezzos has continued
through all the phases of diplomacy until
the present day and which, relatively
seen, has fought through periods of
twilights as heavy and dark as that which
now oppress mankind".

Källor och litteratur

Arkivkällor

Riksarkivet, Helsingfors.

Rudolf Holstis arkiv.

Tryckta källor

- Darwin, Charles (1872), *Menniskans härledning och könsurvalet*, översättning Rudolf Sundström, Stockholm: Alberg Bonniers förlag
- Darwin, Charles (1981) [1871], *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Holsti, Rudolf (1913), *The Relation of War to the Origin of the State*, Helsinki: Finnish Academy of Science and Letters.
- Giddings, Franklin Henry (1896), *The Principles of Sociology*, New York: Macmillan.
- Landtman, Gunnar (1918), *Kulturens ursprungsformer*, Helsingfors: Holger Schildts förlag.
- Landtman, Gunnar (1923), "Immanuel Kant ja rauhan kysymys", *Valvoja-aika* 1, 239–244.
- Landtman, Gunnar (1927), "Europas förenta stater", *Nya Argus* 20, 233–236.
- Landtman, Gunnar (1929a), "Vertaileva etnolooginen tutkimus", *Valvoja-aika* 11–12, 113–121.
- Landtman, Gunnar (1929b), "Älkää luottako valtiomiehiin", *Rauhaa kohti* 5, 37–39.
- Landtman, Gunnar (1930), "Moraalin olemus ja utilitarismi", *Ajatus* IV, 17–25.
- Landtman, Gunnar (1932), "Idén om Europas förenta stater", *Finsk Tidskrift* 112, 101–116.
- Landtman, Gunnar (1933), "Kansainväliset vastakohdat sosiologian valossa. Professori G. Landtmanin radioesittelmä", *Rauhaa kohti* 24, 195–197.
- Landtman, Gunnar (1936), "Kansat eivät vihaa toisiaan. Ote professori Gunnar Landtmanin puheesta Ihmisoikeuksien liiton juhlassa Helsingin konservatoriossa 24. IV. 1936", *Rauhaa kohti* 8, 87.
- Landtman, Gunnar (1938), *The Origin of the Inequality of the Social Classes*, London: Kegan Paul.
- Numelin, Ragnar (1950), *The Beginnings of Diplomacy. A Sociological Study of Intertribal and International Relations*, London: Oxford University Press.
- Numelin, Ragnar (1965), "Gunnar Landtman", *Historiska och Litteraturhistoriska studier* 40, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 5–44.
- Westermarck, Edward (1891), *The History of Human Marriage*, London: Macmillan.
- Westermarck, Edward (1906), *The Origin and Development of the Moral Ideas vol. I*, London: Macmillan.
- Westermarck, Edward (1908), *The Origin and Development of the Moral Ideas vol. II*, London: Macmillan.
- Westermarck, Edvard (1913), "Yliopistollinen väitöskirja. Arvio teoksesta Rudolf Holsti. The Relation of War to the Origin of the State", *Historiallinen Aikakauskirja* 11(4), 408–410.

Westermarck, Edvard (1916), *Moralens uppkomst och utveckling*, Helsingfors: Söderström & Co.

Westermarck, Edward (1921), *The History of Human Marriage vol. 1*, London: Macmillan.

Westermarck, Edward (1932), *Ethical Relativity*, London: Kegan Paul.

Litteratur

Ahmajärvi, Jouni (2016), "Individuals and Peoples are Not Each Other's Enemies: Gunnar Landtman's Sociological Foundations for Cosmopolitanism". Marianne Papasthephanou (ed.), *Cosmopolitanism. Educational, Philosophical and Historical Perspectives*, Switzerland: Springer, 47–64.

Ahmajärvi, Jouni (2017), *Ihmisluento, yhteiskuntaevoluutio ja rauhanomaisen kehityksen mahdollisuudet. Gunnar Landtman maailmansotien välisen ajan sosiologina ja osallistuvana intellektuellinä. Aate- ja oppihistoria*. Oulu: Oulun yliopisto, diss.

Beer, Colin (1983), "Darwin, instinct, and ethology", *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 19, 68–80.

Blom, Philip (2015), *Fracture. Life and Culture in the West 1918–1938*, London: Atlantic Books.

Borrello, Michael (2010), *Evolutionary Restraints. The Contentious History of Group Selection*, Chicago: University of Chicago Press.

Brandt, Erik (2000), "Images of war and savagery. Thinking anthropologically about warfare and civilisation, 1871–1930", *History and Anthropology* 12, 1–36.

Dixon, Thomas (2008), *The Invention of Altruism. Making Moral Meanings in Victorian Britain*, Lontoo: British Academy.

Dugatkin, Lee Alan (2011), *The Altruism Equation. Seven Scientists Search for the Origins of Goodness*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Fry, Douglas (2009), *Beyond War. The Human Potential for Peace*, New York: Oxford University Press.

Fry, Douglas (ed.) (2013), *War, Peace, and Human Nature. The Convergence of Evolutionary and Cultural Views*, New York: Oxford University Press.

Furedi, Frank (2014), *First World War. Still No End in Sight*, Cornwall: Cambridge University Press.

Harman, Oren (2014), "A History of the Altruism-Morality Debate in Biology", Frans de Waal et al. (eds.), *Evolved Morality. Biology and Philosophy of Human Conscience*, Leiden & Boston: Brill, 11–29.

Heikkilä, Pauli (2017), *Tasavalta vai tasapaino? Suomalaiset keskustelut Paneuroopan ja Uuden Euroopan yhdyntymissuunnitelmista 1923–1944*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Hobsbawm, Eric (1994), *Nationalismi*, Jyväskylä: Vastapaino.

Judd, Tony (2011), *A Grand Illusion? An Essay on Europe*, New York: New York University Press.

Krebs, Dennis (2011), *The Origins of Morality. An Evolutionary Account*, Oxford: Oxford University Press.

Neumann, Iver (2016), "Diplomatic cooperation. An evolutionary perspective", Dirk Messner & Silke Weinlich (eds.), *Global Cooperation and the Human Factor in International Relations*, London: Routledge, 225–245.

- Palonen, Kari (1980), *Politiikan ja valtion käsitteiden kriiseistä suomalaisen valtiopölin historiassa*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Pietikäinen, Petteri & Otto Pipatti (2020), "Ultimate and Proximate, Genetic and Environmental. History of the Explanations of Altruism since the 1960s", Heini Hakosalo & Esa Ruuskanen (eds.), *In Pursuit of Healthy Environments*, London & New York: Routledge, 218–238.
- Piettiäinen, Jukka-Pekka (1986), *Rudolf Holsti. Lehtimies, tiedemies, poliitikko, 1881–1919*, Helsinki: Weilin+Göös.
- Piettiäinen, Jukka-Pekka (1998), "Holsti, Rudolf", *Kansallisbiografia-verkkokjulkaisu, Studia Biographica* 4, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. [läst 4.9.2018]
- Pipatti, Otto (2019), *Morality Made Visible. Edward Westermarck's Moral and Social Theory*, London: Routledge.
- Richards, Robert (1987), *Darwin and the Emergence of Evolutionary Theories of Mind and Behavior*, Chicago: University of Chicago Press.
- Richards, Robert (2003), "Darwin on mind, morals, and emotions", J. Hodge & G. Radick (eds.), *The Cambridge Companion to Darwin*, Cambridge: Cambridge University Press, 92–115.
- Ruse, M. (1980), "Charles Darwin and group selection", *Annals of Science* 37, 615–630.
- Singer, Peter (1981), *The Expanding Circle. Ethics and Sociobiology*, Oxford: Oxford University Press.
- Stirk, Peter M. R. (1989), Introduction. Crisis and Continuity in Interwar Europe", Peter M. R. Stirk (ed.), *European Unity in Context. The Interwar Period*. Guilford: Pinter Publishers, 1–22.
- Susiluoto, Ilmari (1987), "The origins and development of political formations. The political science practiced by Rudolf Holsti", Jukka Kanerva & Kari Palonen (eds.), *Transformation of Ideas on a Periphery*, Helsinki: The Finnish Political Science Association.
- Todes, Daniel Phillip (1989), *Darwin without Malthus. The Struggle for Existence in Russian Evolutionary Thought*, Oxford: Oxford University Press.
- Vincent, Joan (1994), *Anthropology and Politics. Visions, Traditions, and Trends*, Tucson: University of Arizona Press.
- de Waal, Frans (2006), *Primates and Philosophers. How Morality Evolved*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- de Waal, Frans (2008), "Putting the altruism back into altruism. The evolution of empathy", *Annual Review of Psychology* 59, 279–300.
- West, S., A. Griffin & A. Gardner (2007), "Social semantics: Altruism, cooperation, mutualism, strong reciprocity and group selection", *Journal of Evolutionary Biology* 20(2), 415–432.
- West, S., A. Griffin & A. Gardner (2008), "Social semantics: How useful has group selection been?", *Journal of Evolutionary Biology* 21(1), 374–385.
- White, Paul (2013), "Becoming an Animal. Darwin and the Evolution of Sympathy", Angelique Richardson (ed.), *After Darwin: Animals, Emotions, and the Mind*, Amsterdam & New York: Rodopi, 112–135.
- White, Ralph (1989), "The Europeanism of Couldenhove-Kalergi", Peter M. R. Stirk (ed.), *European Unity in Context. The Interwar Period*, Guilford: Pinter Publishers, 23–40.

Bildkällor

- s. 13: LSE Library, London
- s. 14: Westermarck, Edvard (1889), *The History of Human Marriage, Part I. The Origin of Human Marriage*, Helsingfors: Frenckell & Son
- s. 16: Åbo Akademis bildsamlingar, foto Magnus Dahl
- s. 18: Wallace, Alfred Russel, *Darwinism. An Exposition of the Theory of Natural Selection, with some of its Applications*, London & New York: Macmillan. Biodiversity Heritage Library (Internet Archive)
- s. 40: Historiska bildsamlingen, Museiverket, Helsingfors, foto Viktor Selling
- s. 45: Helsingfors stadsmuseum, foto A. E. Rosenbröjjer
- s. 47: Museiverket, Helsingfors, foto Daniel Nyblin
- s. 52: Historiska bildsamlingen, Museiverket, Helsingfors, foto Daniel Nyblin
- s. 62: Åbo Akademis bildsamlingar, foto Elliott and Fry Photographers
- s. 72: Åbo Akademis bildsamlingar, foto Edvard Westermarck
- s. 75: Historiska bildsamlingen, Museiverket, Helsingfors, foto Atelier Nyblin
- s. 81: Historiska bildsamlingen, Museiverket, Helsingfors, foto Atelier Rembrandt
- s. 85: Historiska bildsamlingen, Museiverket, Helsingfors
- s. 99: Historiska bildsamlingen, Museiverket, Helsingfors, foto Oy Uolevi
- s. 103: Foto Frans de Waal
- s. 107: Åbo Akademis bildsamlingar, foto Edvard Westermarck
- s. 116: Åbo Akademis bildsamlingar, foto Edvard Westermarck
- s. 131: Westermarck, Edward (1906, 1908), *The Origin and Development of the Moral Ideas I–II*, London: Macmillan
- s. 137: Åbo Akademis bildsamlingar
- s. 144: Åbo Akademis bildsamlingar
- s. 154: Smithsonian Institution Libraries, Washington DC
- s. 167: The Peace Palace Library via Wikimedia Commons
- s. 169: Wikimedia Commons, foto Fred Holland Day
- s. 172: United States Holocaust Memorial Museum via Wikimedia Commons
- s. 186: Atelier Nyblins samling, Historiska bildsamlingen, Museiverket, Helsingfors, foto Daniel Nyblin
- s. 191: Helsingfors stadsmuseum, foto Daniel Nyblin
- s. 197: Historiska bildsamlingen, Museiverket, Helsingfors
- s. 199: Westermarck, Helena (1894), *Framåt*, Stockholm: Albert Bonniers förlag. Foto Janne Rentola/Svenska litteratursällskapet i Finland
- s. 208: Historiska bildsamlingen, Museiverket, Helsingfors, foto Daniel Nyblin
- s. 222: Allmänetsnografiska bildsamlingarna, Museiverket, Helsingfors
- s. 230: Landtman, Gunnar (1938), *The Origin of the Inequality of the Social Classes*, London: Kegan Paul
- s. 248: Historiska bildsamlingen, Museiverket, Helsingfors
- s. 251: Digital Collections, New York Public Library, foto Nadar

- s. 256; Gunnar Landtmans artiklar "Det gemensamma ödet", *Frid på jorden. Organ för fred och kristet samhällsliv* 9–10/1933; "Demokrati och parlamentarism", *För människorätt. Tidskrift för förbundet för människorätt* 15.1.1936; "Den viktigaste betingelsen existerar", *Frid på jorden. Organ för fred och kristen gemenskap* 5–6/1936. Nationalbibliotek, Helsingfors, Digitaliserade dagstidningar och tidskrifter, <https://digi.kansalliskirjasto.fi>.

Medverkande

Jouni Ahmajärvi (f. 1978) är fil.dr, chef för samlingarna vid Nationalbiblioteket i Helsingfors och forskare inom Helsinki Inequality Initiative vid Helsingfors universitet. Hans avhandling behandlar Gunnar Landtman som sociolog och intellektuell under mellankrigstiden (Uleåborgs universitet 2017). Till hans forskningsintressen hör ojämlikhetens idéhistoria, samhällsvetenskapernas historia och kosmopolitismens idéhistoria.

Julia Dahlberg (f. 1983) är fil.dr och SLS-finansierad postdoktoral forskare vid Uleåborgs universitet. Hon disputerade på avhandlingen *Konstnär, kvinna, medborgare. Helena Westermarck och den finska bildningskulturen i det moderna genombrottets tid 1880–1910* (Helsingfors universitet 2018). Hennes forskning har berört idé- och vetenskapshistoria, i synnerhet 1800-talets bildningsdiskussion, samt evolutionsteorins historia i Finland.

Petteri Pietikäinen (f. 1964) är professor i idé- och lärdomshistoria vid Uleåborgs universitet. Åren 2014–2017 ledde han forskningsprojektet "Kretsen kring Edvard Westermarck och det tidiga 1900-talets idélandskap". Pietikäinens avhandling behandlar psykoanalytikern C.G. Jung (Helsingfors universitet 1999) och hans forskningsområden är beteendevetenskap, medicin och samhällsvetenskap, vanskinnets historia, utopism samt evolutionsteorins historia.

Otto Pipatti (f. 1983) är pol.dr och postdoktoral forskare vid Helsingfors universitet. År 2017 disputerade han på avhandlingen *Morality Made Visible. Edward Westermarck's Moral and Social Theory* (Helsingfors universitet). I sin forskning har han intresserat sig för sociologins och socialantropologins historia samt förhållandet mellan evolutionsteori och samhällsvetenskap.

Niina Timosaari-Hyry (f. 1979) är fil.dr och arbetar som koordinator vid Uleåborgs universitet. Hon har forskat i de humanistiska vetenskapernas historia under 1800- och 1900-talen, förhållandet mellan vetenskap och samhälle samt genushistoria och sexualitetens historia. Hennes avhandling behandlade Edvard Westermarck och kraven på en reformerad lagstiftning gällande kön, sexualitet och äktenskap (Uleåborgs universitet 2016).

Personregister

A

Ahlberg, Ida 190, 191
Ahlqvist, Ellen 197
Allardt, Erik 26, 42, 43, 46, 61, 119, 121, 213

B

Balzac, Honoré 192
Basileios den store 167
von Becker, Adolf 45
von Bergen, Carl 44, 51–54, 57
Bevir, Mark 12
Blanshard, Brand 115
Bloch, Iwan 155
Blomqvist, Alexander 46
Blomqvist, Alexandra 46
Blomqvist, Anna 46
Blomqvist, Elisabeth 46, 47
Boas, Franz 25, 26, 66
Bor, Pieter Christiaansz 167
Brandes, Georg 192
Brandt, Erik 265

C

Carlson, Jöns 213
Carpenter, Edward 155, 164, 169, 176
Castrén, Gunnar 192
Chiewitz, Georg Theodor 57
Chydenius, Wilhelm 207
Claesson Pipping, Git 198
Comte, Auguste 67
Constans, romersk kejsare 168
Cory, Donald Webster 181

D

Danielson, Johan Richard 42, 44
Darwin, Charles 17–19, 26, 27, 31, 39–44, 48,
51, 53, 57, 62–64, 66, 67, 74, 81, 91, 97,
176, 241–247, 253, 255, 259, 262, 264, 266

Degler, Carl Neumann 32
Durkheim, Émile 11, 20, 24, 26, 28, 31, 67,
98, 117–120, 124

E

Ekström, Sanny 197
Ellis, Havelock 154, 155, 157–159, 161, 163,
164, 169, 170, 176, 178, 179
Enäjärvi, Elsa 24
Estlander, Carl Gustaf 50

F

Féré, Charles 178
Florin, Pehr Ulrik 45
Forel, August 178
Frazer, James 64, 65
Freud, Sigmund 26, 162

G

Galton, Francis 42
Geijer, Erik Gustaf 189
Giddings, Franklin Henry 259, 261, 266
Ginsberg, Morris 144
Granqvist, Hilma 11, 71
Grotius, Hugo 259
Gumpłowicz, Ludwig 249
Gylling, Edvard 210

H

Haakonssen, Knud 97, 104
Haavio-Mannila, Elina 119
Haddon, Alfred Cort 207, 235
Haeckel, Ernst 48
von Hahn, Johann Georg 179
Harmaja, Leo 231, 232
Harva, Urpo 235
Haynes, Edmund Sidney Polloc 176
Hegel, Georg Wihelm Friedrich 22, 41
Heidemann, Alfhild Elisabeth 197
Herakleitos 21
Hermanson, Robert 210

Hintikka, Jaakko 108
Hirn, Yrjö 10, 20, 27, 70, 81–84, 207
Hirschfeld, Magnus 157, 158, 163–165, 170,
172, 175, 176
Hjelt, Edvard 51, 52, 57
Hobhouse, Leonard Trelawny 14
Holsti, Rudolf 10, 20, 30, 32, 70, 242, 248–252,
263, 265
Hultin, Tekla 197
Hume, David 19, 83, 97, 101, 115, 123
Huxley, Thomas Henry 42
Høffding, Harald 101, 192

I

Ibsen, Henrik 187, 192, 194–196
Ihanus, Juhani 11, 56, 65, 162
Ives, George 155, 156

J

Jakobson, Naima 196, 197, 202
James, William 101, 160, 174, 181

K

Karsten, Rafael 10, 20, 23, 27, 62, 70–76, 86,
91, 92, 121
Keller, Albert Galloway 221
Kilpi, Oskar Kaaleb 210, 235
Kilpi, Volter 201
Konstantin I 168
von Krafft-Ebing, Richard 155, 156, 161, 178
Kropotkin, Pjotr 245, 251, 264
Kuper, Adam 64
Kuusi, Eino 211

L

Lagerborg, Rolf 11, 22, 144, 145
Lagerspetz, Olli 11
Lamarck, Jean-Baptiste 18
Landtman, Gunnar 10, 20, 22, 27, 29, 30, 62,
70–72, 77–79, 91, 92, 121, 207–235, 237,
242, 252–258, 263, 265, 266
Lappalainen, Pekka 41

Leikola, Anto 41
Lenski, Gerhard 231

M

Malinowski, Bronislaw 17, 24, 32, 231
Malmgren, Anders Johan 45
Maslow, Abraham 189, 190
Mela, Aukusti Juhana 41, 50
Michelangelo 164
Millar, John 218, 235
Mill, John Stuart 138, 141, 195, 196
Moll, Albert 156, 161
Moore, George Edward 143
Morgan, Lewis Henry 64
Muret, Marc Antoine 164
Murray, Stephen O. 176
Müller-Lyer, Franz Carl 253
Mäklin, Fredrik Wilhelm 40, 41

N

Napoleon I 178
Neiglick, Hjalmar 21, 22, 52, 53, 57
Neovius, Edvard Rudolf 51, 52, 57
Neumann, Iver 258
Nordau, Max 156
Nordström, Johan Jakob 210
Numelin, Ragnar 10, 20, 27, 30, 70, 71, 84–88,
92, 121, 242, 252, 258–263

O

Olsoni, Emerik 145, 146
Oppenheimer, Franz 249

P

Palmén, Ernst Gustaf 42, 44, 46, 50
Palmén, Eskil 46
Palmén, Johan Axel 40–42, 44, 46, 47, 50, 51
Palmén, Johanna 46
Palmén, Johan Philip 45, 46, 57
Palonen, Kari 248
Parson, Talcott 25

Paulus, apostel 167

Piddington, Ralph 230

Pietiäinen, Jukka-Pekka 251

Pulkkinen, Tuja 113, 114

Q

Qvist, Elisabeth 197

R

Radcliffe-Brown, Alfred 24

Raffalovich, Marc-André 159, 160

Rashdall, Hastings 143

Ratzenhofer, Gustav 249

Relander, Edith Amanda 197

Reuter, Odo Morannal 41, 51, 52, 57

Rose, Herbert Jennings 230

Rosenborg, Johan Wilhelm 210

Rousseau, Jean-Jacques 213

S

Salmela, Mikko 11

Sanderson, Stephen 65

Sarmaja, Heikki 11

Savage, George 154

Shankland, David 11

Shapin, Steven 49

Silén, Hedvig 197

Smith, Adam 19, 83, 97, 101, 235

Snellman, Johan Vilhelm 210

Spencer, Herbert 19, 31, 42, 43, 51, 52, 54, 56,
57, 63, 64, 72, 85, 217, 249

Strindberg, August 192

Stroup, Timothy 11, 116, 146

Sumner, William Graham 221

Suolahti, Gunnar 211

Suolinna, Kirsti 11

Susiluoto, Ilmari 250, 251

Svinhufvud, Pehr Evind 22

Symonds, John Addington 178

T

Takala, Jukka-Pekka 107

Tawney, Richard Henry 215

Teljo, Jussi 24

Tertullianus 167

Therborn, Göran 65

Thomas, William Isaac 32

Topelius, Zacharias 44, 210

Tuomivaara, Salla 11

Tylor, Edward Burnett 42, 43, 56, 64, 65,
73, 85

Töttö, Pertti 241

U

Ulrichs, Karl Heinrich 157, 158

V

Valentinianus II 168

Van Waters, Miriam 165

Vares, Vesa 44, 186

Vasenius, Valfrid 42, 44, 46, 51, 52, 57, 194,
202

Verkko, Veli 25, 26

Vincent, Joan 265

W

de Waal, Frans 102–104

Wallace, Alfred Russel 18, 43, 56, 63

Ward, Lester Frank 215, 249

Waris, Heikki 25, 211

Webb, Sidney 265

Weininger, Otto 178

Weissman, August 19, 67

Westermarck, Anna 48

Westermarck, Constance 46

Westermarck, Helena 9, 10, 28, 29, 45–48, 50,
53, 57, 185–189, 193–202

Westermarck, Rudolf 53

Westermarck, Walter 52

Westphal, Carl 156

Whitman, Walt 164

Wikman, Karl Robert Villehad 145

Wilde, Oscar 153, 164, 193

Winch, Donald 97, 104

Wolf, Arthur P. 11, 105

Wundt, Wilhelm 21

